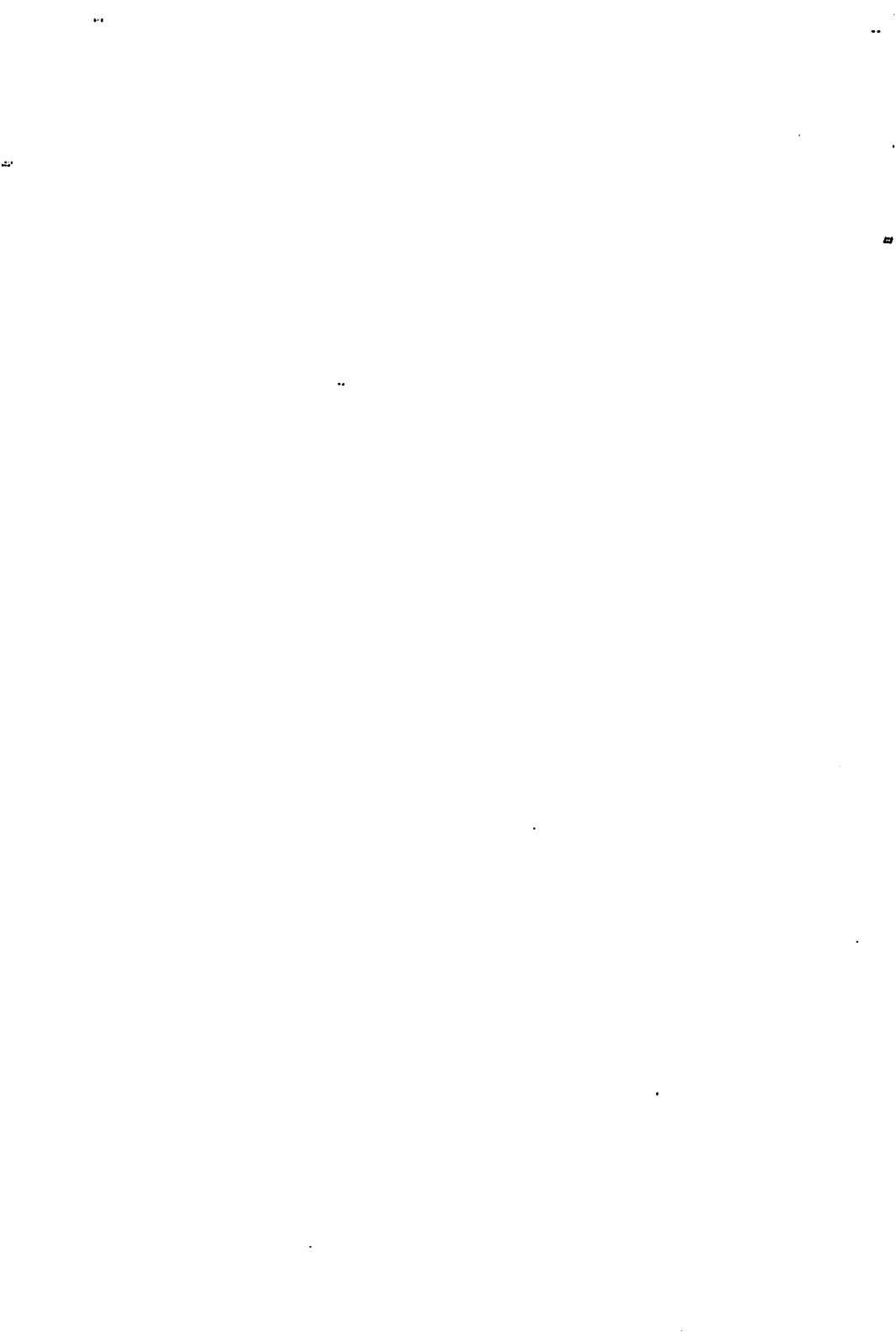

Tomislav Osmanli

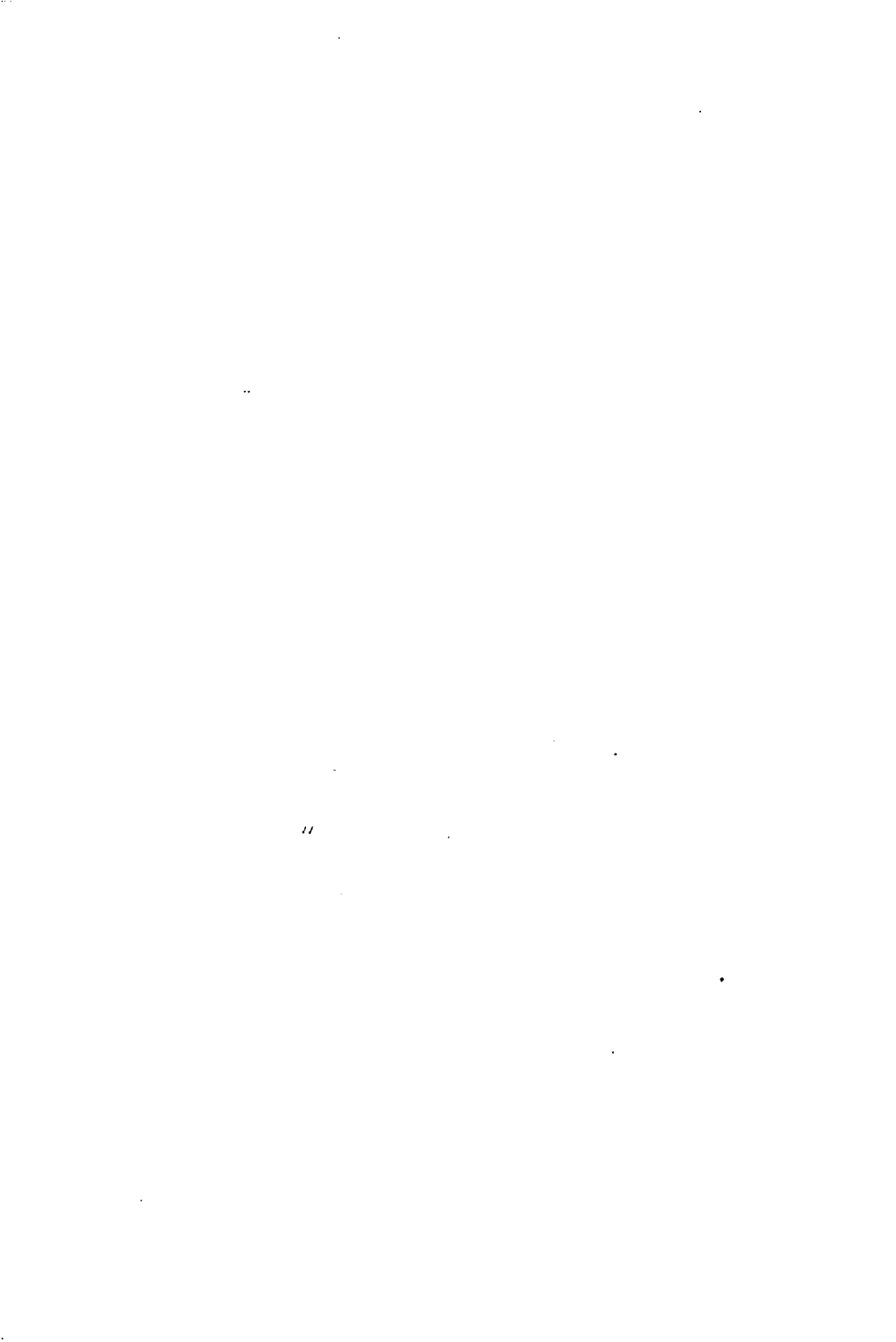
Svetiljka za Hanuku

Tomislav Osmanli

Svetiljka za Hanuku

2009.

Tomislav Osmanli

Svetiljka za Hanuku

Devet judeo-balkanskih pripovedaka

Prevod s makedonskog
Ljupčo Siljanovski

EZRM

2009.

Tomislav Osmanli
Svetiljka za Hanuku

Izdavač:

EZRM

Za izdavača:
Bjanka Subotić

Prevod s makedonskog:
Ljupčo Siljanovski

Dizajn korice:
Gordana Sokolova

Tehničko uređivanje:
Aleksandar Tosevski

Štampa:
FORUM
Kumanovo
2009.

I kada su pisani prema istorijskim događajima ili realnim ličnostima, prozni su tekstovi iz ove knjige ostvareni kao veoma subjektivne biografije. likovi i razmisli, dakle kao dela autorske imaginacije. Iskazi kojima se, prema prethodnoj literaturi, piripisuje autentičnost obeležani su zvezdicama

Ilustracija na zadnjoj korici:
Fotografija neidentifikovane porodice iz Bitolja

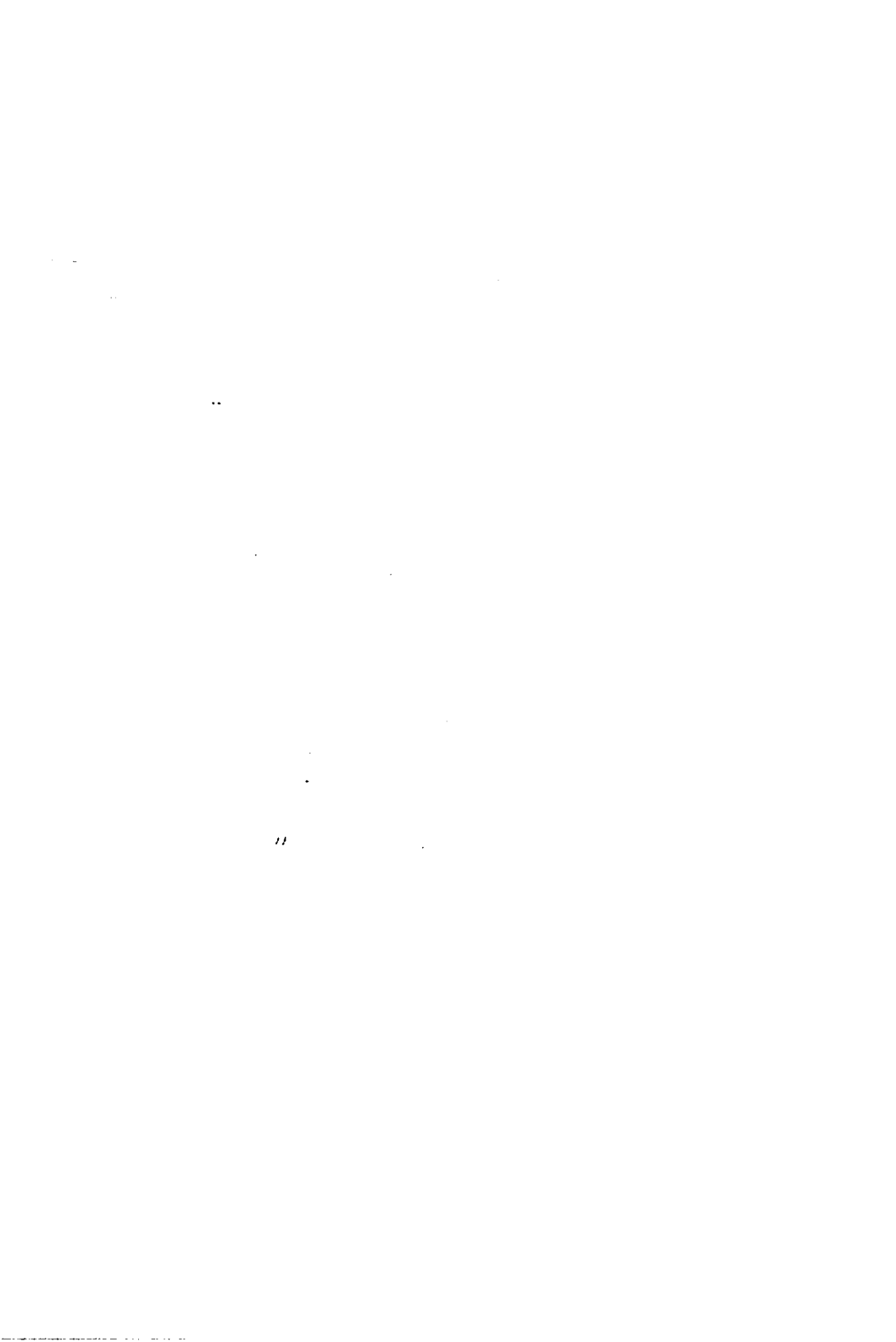
Žrtvama svih holokausta.

Sadržaj

Nebo na Sukot	5
Slika tetka Rašele	12
Bazen	21
HeVHaJeva ruka	27
Rabin i iskustvo žrtvovanja	36
Sretanja u muzeju zaborava	45
Pravednici	58
Svadba na Dorćolu	75
Smrt Jerusalima	88

Rečnik
Autorska biobibliografija

Nebo na Sukot

Tihi proletnji lahor nosi svežinu i olakšanje. Nina stoji zagledana u svod koji je suton nadneo nad širokim, skoro beskrajnim prostorom ravnice i diše punim grudima. Sunce tik što nije sasvim potonulo pod niski horizont obojen bogato razmešanim oblačnim pastelom. Nina se u gimnaziji bavila slikarstvom i voli pejzaž. Ovaj tu, međutim, deluje nestvarno. Koji je danas dan, prolazi joj nočekivana misao kroz glavu, a ona pokušava da je potisne, tonući pogledom u sve dublje večernje nebo na kom se neosetno pale svetiljke veličanstvenog polileja. Nina zuri u svod, rešena da, mnogo godina posle detinjstva, ponovo pomno prati neosetno pojavljivanje zvezda. Tako ona upravlja tokom misli jer ne voli noć. Žali li za prohujalim danom? Ko zna. Ipak, minuli je dan završen, zato uvek i izvesan. Lepo je dakle misliti na prohujali dan. “Šta je ovo, poljana, dolina, ravnica?”, menja Nina tok svojih misli.

Vetar nosi mirise biljaka koji je omamljuje. “Proleće miriše na ljubav”, prolazi joj kroz glavu i nevoljna misao počinje da beži u prošlost. Lagano joj se približava Dejan, tako blizu da mu oseća košulju koja miriše na bosiljak koji je i njena majka je stavljala škaf za sa njenom odećom. Stoje tako iza javorovog stabla, tada, na gimnazijskom izletu, kada joj je prvi poljubac šumoglavo doneo miris i ukus neosećenog bilja.

Zatiče sebe zatvorenih očiju, usana nameštenih za poljubac i odmahuje glavom kao da želi da odbaci ubrzani tok misli. Pokušava da ne misli, samo stoju zagledana u zvezdani svod, koji se već pokazuje u punoj noćnoj raskoši. Nije videla kada su se upalile zvezde. Ponovo su je isprevarile misli.

Dok joj pogled tone u tamni svod isprskan sazveždima, polako joj se smiruje bilo. Zatim polazi nova misao: “Nebo na Sukot”¹. A otac, gde je otac? Koji je danas dan?

“Nebo je kao na prošli Sukot”, zaključuje i sili se da tim zaključkom istisne stalno ista pitanja, čuteći da je bolje da misli na prošlu proslavu Praznika senica, kada su u dvorištu, zajedno s ocem, slavili sećanje na Mojsi-

¹ Sukot – praznik senica, porodična svetkovina u kojoj se osam dana sedi i jede u skromnim kolibama u znak sećanja na jevrejsko oslobađanje iz egipatskog ropstva i potragu za obećanom zemljom.

ja i njegovo četrdesetgodišnje tumananje do Obećane zemlje i kada su osam dana jeli i pili u njihovoj sukâ², u dvornoj kolibi napravljenoj od granja kroz čiji su se krov, pravila su tako određivala, morale videti zvezde. Njihova sukâ koju je u dvorištu kuće obično pravila sa svoja dva manja brata, ovaj je put napravila sama.

Pred oči joj dolazi očev lik. Lik tihog čoveka i, za razliku od nje, krupnog stasa, visokog, izraženog čela sa naočarima spuštenim na krupnom nosu, preko čijih je koštanih okvira zagledavao pitomim pogledom maslinastih očiju, ne do kraja određene boje. Na čelu je imao manje bora no briga u životu, ali ipak nije izgledao mladi jer je nosio dugu bradu koja mu je davala izgled rabina, iako je bio obični krojač odeće po zapadnoj modi i poštovani dućandžija u čaršiji. U njenim očima on je imao autoritet veći i od onoga gradskog rabina. Volela ga je ne samo jer joj je bio otac, već još više jer se, iza neočekivane smrti majke, pre četiri godine, sasvim posvetio njoj i dvoma manjim sinovima. Nina ga je volela jer je osećala da je pokušavao da svo tri svoje dece ne zakida na vedrim stranama detinjstva i mladosti, muškarčiće tolerišući u nestašlucima ali i u noćnjim mokrenjima koja su se vratila najmanjem među njima, sam strpljivo presvlačeći ga, šaleći se pritom i terajući uplašeno dete na smeh, dok je pak nju samu podsticao na druženje sa njenom generacijom, na izlete sa drugovima iz razreda, dajući joj, uvek kada bi to ona poželela, novac za priredbe i predstave, čak, ćutke, praveći se da ne razume, i za matinee koji su se organizovali i na koje ju je obično nagovarala da odu njena najbolja drugarica Rebeka. Voleja ga je jer je njima ostavljao radost, dok je brige i usamljenost nosio sa sobom u svoj krojački dućan, jer ju je uvek razumevao, a samo pokatkad pogledom prekorevao, jer je voleo da razgovara s njom, volela ga je jer je sve više primećivala kako puno i njemu nedostaje njena majka, a da je pri tome shvatala kako guši osećanja koja su izlazila jedino u vidu povremenih, dubokih i nesvesnih uzdaha. U poslednje vreme Nina je postajala svedokom njegovih tihih promenljivih raspoloženja, pokatkad tonjenja u misli i brige što su samo njemu bile poznate, a koje su ga pravile uznemirenijim, ponekad preterano pričljivijim, u svakom slučaju sve nespokojnijim.

Gleda ga, vraćena kući iz Rebečinog doma, onako krupnog i okrenutog leđima ka njoj, kako sedi u senici sa otvorenim novinama u rukama, čitajući na skudnoj svetlosti petrolejke nesigurno postavljene pored njega, dok daleko pred njim, počinju da tiho sjaje prve zvezde. Zadubljen u novine nije joj čuo korake. Po prvi joj se video ostarelim.

² Sukâ – koliba kroz čiji se krov treba videti nebeski svod, kao simbol nomadske bezdomnosti jevrejskog naroda koja je po Bibliji trajala četrdeset godina sve do dolaska u Palestinu.

“Tata, vratila sam se” kaže mu spokojno Nina.

Moše se okrete da bi konstatovao njen dolazak, osmehuje se, i sa novinom u rukama, ne odgovara joj direktno:

“Čitam u novinama i neveruje mi se. Niko nije ništa naučio na ovome svetu. Lepo ja to kažem i rabinu. Velim: Torà³ će se, rabi, ponovo pisati...a on me samo začuđeno gleda”.

Od nekud dopire glas spikera s radija. Čuje se glasno smejanje iz dvorišta preko komši-kapidžika. Neko pokužava da peva pesmu na žudeo-espanjol. Povetarac nosi miris toplih večera iz okolnih avlija gde se takode praznuje poslednji dan Sukota.

“Ne razumem” kaže mu Nina kroz prisiljeni osmeh.

“Ništo nismo iz prošlosti naučili. Kada čitam, ovako, sadašnjost je kao knjiga sa poznatim pričama”, šumno zatvara novine Moše i jača svetlost u petrolejki: “Zašto bliski postaju najvećim neprijateljima? Evo, uzmi tu naše. Naši su se preci, pre dve hiljade godina preselili na Iberijsko tlo, počeli da govore latinski, španski i portugalski, a progonili su ih upravo Rimljani, Španci i Portugalci. I pored svega, mi još uvek govorimo njihovim jezikom.”

“Ima li novosti iz Soluna?” pokušava da promeni temu Nina.

“...Naša braća po veri, gore, u Evropi, vekovima govore nemački...” ne čuje je Moše, “a vidi, Nemci ih gone i zatvaraju u geta. A oni su, tamo, bliži s njima nego sa nama. Ne mogu da shvatim: da čoveku ne budu dovoljne nesreće koje sam život nosi, već bi on da nameće i svoje, nesreće koje sam izmišlja. Evo ovi su ovde doneli novi propis, pa su prvo obeležili, pa će uskoro i da oduzimaju jevrejsku imovinu. Hoće li se nekad završiti ovaj vašar bezumlja?”

“Završiće, oče, završiće” pokušava da ga uspokoji Nina; ima meku narav pa će, zna već ona, brzo popustiti. Nina zna da mu, kada govori tako, nešto drugo razjeda dušu. Usamljenost, otsustvo majke koji se do bola oseća u kući na svakom od porodičnih praznika. Sada i otsustvo braće koju su negde pre godinu dana, po nagovoru ujke iz Soluna poslali njemu sa ciljem da ih, sve njih zajedno, agilni “Tehijat Jisrael”⁴ jedna od tamošnjih cionističkih organizacija, ukrca na brod za Palestinu da bi se preselili na staroj izraelskoj zemlji. Moše će ih, i Nina s njim, čekati, čuvaće jedno drugo, dom i imovinu, a ako tu stvari budu pošle naopako, daće Svevišnji da im se istim putem i oni pridruže.

“Želiš li da odemo komšijama u goste večeras?...”, u drugoj prilici bi ga Nina pitala želi li da je povede u bioskop, ali im je sada zabranjeno posećivati javne prostore i lokale.

³ Torà – Mojsejevo Petoknjižje, sveta knjiga Jevreja.

⁴ Tehijat Jisrael – jedna od nekoliko cionističkih organizacija čiji je cilj bio povratak raseljnog Izraelca “ka brdu Sionskome” u Jerusalimu, tačnije povratak jevrejske dijaspore u izraelsku prapostojbinu

“...Kada će se ovo završiti?”, ne čuje je Moše i prekorno pita nekoga tamo, preko nje: “Kada će završiti? Tamo, ovamo? Ili u Palestini gde bi trebali da odu ili gde možda već i jesu tvoja braća i ujkina porodica? Eto i to. Palestinci i mi smo istog korena, a mrzimo se vekovima. Hiljade godina mržnje. Žive tamo ljudi, i oni k'o i mi, jedni pored drugih, zajedno, a ni “dobar den” da požele jedni drugima...”

“Mani se toga, oče. Gde si ti samo pošao mislima u šetnju...”, moli ga Nina.

“...A znaš kako se kaže “dobar dan” tamo?”, ne čuje je i dalje Moše - “Shalom alehem”⁵. Tako tamo kažu naši. “Selam alejkum”⁶, reći će Mavri. Eto. I jedno i drugo znače isto. Mir. Dok mi kažemo ‘Buenas noches’⁷, naši jedinoverci u Nemačkoj i Holadniji će ‘Gute Nacht’. Kažu oni “Gute Nacht”⁸, a niko sada nema sna. Vele ‘Shalom’ a niko nema mira.“

“Donela sam ti nešto da probaš...”, Nina vadi savijene kolačiće s medom koje su joj dali kod njene drugarice.

“Ne jede mi se, kćeri...”

“Ali tata ovo je slatko, pa ti voliš slatkiše.”

“...Plače mi se. Grca. Gorko je.”

“Tato molim te! Misli na nešto lepo. Misliš meni je lako?”

“Mislim ja na lepo, mislam. Sećaš li se, Nina, kako smo nekad ukrašavali našu kolibu za ovaj praznik? Ti, tvoja majka, braća, svi zajedno, radosni, okupljeni u kolibici za Sukot? Celu smo nedelju tu ručavali i tu večerali, kako što e običaj. A sedmog dana Sukota, na Hoshanà rabà, ja sam išao u sinagogu zajedno sa drugima i svi smo, puni nade, mahali vrbovim grančicama, kružili oko oltara i vikali ‘O, Hoshano!’, ‘O, spasi! ’ Spasi. Onda smo jeli slatko. Tada je slatko imalo ukus. Sećaš li se, Nina?...”, pogleda je Moše skoro očajnički.

“Dobro, dobro”, smiruje ga ona, već zabrinuta.

“Mislim ja na lepe stvari. A ovde me još više steže...”, kaže Moše ravnim glasom i oko grla pravi obruč prstima jake ruke.

“Onda se ne sećaj. Sećanja draže. Toj je svakom znano.”

Uvek je znala da ga smiri, da mu promeni tok misli. Pa ona je majstor za promenu toka misli. Njegovih koliko i svojih.

“Ne sećam se, ne sećam.”, ljulja se Moše kao na jutarnjoj molitvi u sinagogi. “Sebi kažem, jesu li rođaci ove godine uspeli da naprave kolibicu za Sukot? Gde to? U Solunu il’ u Izraelu. Ako su tu, gledaju i oni u ove iste zvezde. Ako su napravili sukà, tvoja su braća sad u njoj. Jadu, piju, igraju žmurke i “mice”... I možda misle na nas.“

⁵ Shalom alehem –hebrejski pozdrav “mir neka vlada tobom”. Reč Shalom jeste stari semitski pojam za mir.

⁶ orig. As-Salamu Aleykum – takode „mir neka vlada nad tobom“ na arapskom jeziku.

⁷ Buenas noches! – „laku noć“ na španskom i sefardskom (judeo-španskom) jeziku

⁸ Gute nacht! –„laku noć“ na nemačkom i na jidišu

Žmurke se s njima u njihovoj kolibi igrala i Nina. Smejali su se svo troje kao ludi. Majka im je nosila još toplog dulse di mansana, slatkiša od jabuka, njen specijalitet, koji je mirisao još iz daleka, dok se otac smejao sa njima i sipao sebi vina u čašu. "Jel' vino košer, Moše?", pitala ga je majka raspoloženo, postavljajući posudi sa slatkišem pred njime, dok je on sa osmehom klimao glavom i raspakovao nova odela koje je pred praznik šio dečacima. Oni ne daju velike pažnje na poklon, brzo se zahvale, pa se jure kroz dvorište. Majka ih smiruje, ali uzalud. Otac je pogleda i odmahuje rukom: neka ih nek' potroše snagu; večeras će spokojnije da spavaju. Preko zidova dvorišta, njihov smeh i uzvici prelaze u druge avlije i odzvanjaju kroz mahalalu sve do same noći na Sukot.

Braču su, dakle, pre više meseci poslali u Solun. Tamo će, rekao joj je jednog dana otac, biti bezbedniji. A osim toga, mogu otići i dalje, na sigurnije mesto. Otišli su, tako, svi na Železničku stanicu, stavili u zagušljivi kupe treće klase, da ne skreću previše pažnje na sebe i poslali ih kod ujaka u pratnji dvojice nepoznatih sitnih trgovci, njegovih poznanika sa po deset zlatnika koje im je Moše kući zašio u postave novih kaputića, brižno ih krojeći tako da se ušivene monete ne bi poznavale i učvršćujući im snažnijim štepom porub koji je precizno isplanirao. Ujak koji je imao fotografski dućan u Solunu, sav prgav i agiln kakav je oduvek i bio, oduvek je gledao dalje od njih i od njegove sopstvene, kao i od ostale ženine rodbine.

Naveče, otkad su deca otputovala, Moše i Nina nisu mogli zaspati. Iza zatvorenih vrata, Nina je slušala teške očeve uzdahe koji su dopirali iz susedne sobe. Zatim i njegove korake iza zatvorenih vrata, pod kojima su nespokojno šetale svetlosti i senke petrolejke koji je otac nosio kroz kuću u krupnim, zgrčenim dlanovima. Nina je znala da onako veliki i težak gazeći po drvenom podu koliko je tiše mogao, on ide do spavaće sobice njene braće i da gleda u prazne krevete želeći da se uveri da momčići koje je jutros poslao na put, zaista nisu u svojim posteljama kao svake večeri. Dva dana kasnije stigla je depeša: decata su stigla u Solun. I njihova zajednička fotografija na kojoj su svi pa i dečaci lepo nasmejani. Dobri su i ljube ih. Rodaci im poručuju da će sve biti u redu. Svi dobro napreduju. U telegramu se oseća skrivena, nejasna poruka. Među redovima se nagoveštava drugo pitanje. Moše tu napetu i neizrečenu poruku čita: svi napreduju za Palestinu, zemlju predaka, za Eretz Israel⁹. O, Hashano!¹⁰

⁹ Eretz Israel – Stara zemlja dodeljena Izrailju, Obećana zemlja.

¹⁰ O, Hashano! – „O, Spasi!“, obred sedmog dana praznika Sukot u kome su u drevna vremena vernici vrbovim granjem u rukama obilaze žrtvenik jerusalimskog Hrama, kao što uostalom čine i vernici u savremenim sinagogama išteći Božije spasenje.

Pa ipak, Nina je to znala, ubudeuće će otac da bdi, snovaće po kući kao prve večeri po odlasku dece, da Mošea neće više san hvatati. Da će noćima stražariti po kući, nad praznim krevetima dece i, posebno, nad njenim nespokojnim snom, kada ona konačno bude zaspala savladana umorom i istoštena rastućim nemirom.

“Misle, tata”, konačno mu odgovara Nina sedajući pored njega u kolicima. “Misle na nas. Gledaju u nebo, smeju se i raduju se s ujkom i drugim rodacima. I pričaju o nama.”

“Ko to zna”, otkusno će Moše, “Ko zna dal’ se raduju... Misliš da se na nebu nad Izraelom nalaze iste ove iste, ili neke druge zvezde?”

“Iste, razume se”. odgovara mu hitro Nina. “Vidi koliko je zvezda večeras na nebu. Kao da je Bog zapalio najveći polilej za praznik. Da nam osvetli duše. Tebi, meni. Našima tamo. To on svima nama daje znak. Pali sve zvezde nebeske da nam pokaže da nismo sami!”

Moše ja pogleda.

“Sami smo, dušo”

“To nam samo tako izgleda. Veruj...”

“Ne verujem više.”

“Veruj. Pogledaj! Može li se posle ovakve veličanstvene noći dogoditi štagod lošeg?”

Nina zagrlji oca. Oseća kako mu ramena trepere. Zagleda ga u oči. Suve su. Samo mu telo treperi. Okreće se njoj, želi da joj još nešto kaže.

Nina požuruje.

“Srećan praznik tata! Srećan Sukot. Dogodine svi bili zajedno, pod zvezdama, u jednoj sukà !”

Ljubi ga u braz. Oseća mu znoj. “Treba da mu operem košulju”, sevne joj u glavi. Iskosa nazire krupnu fleku na grudima: “I kostim mu je uprljan.”. Nina pokušava da istrese fleku. Zatim primećuje da je to njegova Davidova zvezda prišivena na sakou koji, po naredbi novih vlasti, moraju da nose svi. Moše pogleda u nju.

“Ova fleka se izgleda ne da očistiti”, gorko se osmehne.

Nina gleda u nju. Ide joj misao. Tamna kao svod u ovoj čudnoj, sedmoj noći na Sukot. O, Hoshano! No, ona je majstor za menjanje misli.

Želi da se priseća izleta s Dejanom. Njegovog srdečnog osmejka, belih zuba, nevešto otrkdatutog poljupca. “Dajen, šapće mu, voliš li me?”. “Zovem se Dejan”, odgovara joj i želi da je ponovo poljubi. “Svejedno”, odgovara mu Nina i tone u njegov zagrljaj i uskus majčine dušice, iz tek rascvetale poljske biljke ljubavi.

Gde je moj otac? Koji je danas dan? Po ko zna koji put su joj se vratile misli. Negde počinju da se čuju pištaljke. Bliski lavež pasa. Zatim se zvuci utišavaju. Lahor nosi prvu večernju svežinu. Nina zebe. Hvata se za glavu. Iz daleka dopire melodija tužne pesme. Prelazi dlanom po četki mašinski tek ošišane kose. Spušta dlan u krilo. Na nadlanci ima sveže istetovirani broj. U čima strah. I zvezde. Kao one večeri na Sukot.

Koji je danas dan? Jesu li braća stigla u Izrael? Gde je njen otac? Blizu, doseti se Nina, u muškoj baraci, na nekoliko stotina metara od nje. Dali bdi, pita se Nina u mislima, i njen otac s one strane logora, sad isto kao i ona? Ili je zaspao od umora i straha, da se ono od čega je celo vreme strahovao konačno počelo događati. Pita li se još uvek, hoće li se Tora ponovo pisati ili će se nastaviti sa jednim novim, neizvesnim poglavljem? O Hoshano! Zašto ovo mesto nazivaju Treblinka? Sili se da prizove Dejanov lik. Negov dah, topli zagrljaj, prvi poljubac. Ona je majstor za menjanje toka misli.

Umesto toga u umu joj dolazi novi podatak: danas je 30. mart, 1943. godine. Noć jednog čudnog, iznenadno započetog, morbidnog Sukota u kome zvezde na tamnom svodu izgledaju preteće, potamnele kao da su nađene morem tmine oko njih i toliko otežale da – čini joj se – vuku sav svod nadole, pa on samo što se nije stropoštao na ovaj svet. O, Hoshano!

Slika tetka Rašele*

"Evo, ovo sam ja - zastajkuje otac i pokazuje jednu te istu fotografiju podlomljenih ivica, uvek kada prelistavamo porodični album. Tamo, na požuteloj slici čitave porodice, načinjenoj pre ko zna koliko godina, valjda pre pola veka na nekom prazničnom izletu, nalazi se on, dečak crnih, okruglih radoznalih očiju, u dokolenicama i kratkim pantalonicama sa platicom i naramenicama, pripijen uz majku.

"Ovo mi je brat. ovo drugi brat... A ovo je teta Rašela", govorio je otac, ponavaljajući nad tom fotografijom uvek i iznova jednu te istu, nepromenjenu rečenicu.

Prvi put sam teta Rašelu ugledao na staroj fotografiji podlomljenih ivica. Onu istu koju mi otac bezbroj puta pokazivao i koju i danas čuvamo u porodičnom albumu. Sedi iza bake i dede, za razliku od izraza na ostalim njihovim fotografijama, već zašlim u doba koje briše vedrinu osmeha, ova devojka glatkog ovalnog lica sa fotografije gledala u nas kroz poluzatvorene očne kapke jednim čudnim, povučanim i skromnim, ujedno bistrim i upornim pogledom.

Moram priznati, volim stare fotografije. Kada sam bio mali voleo sam ih zato što su za njih bile vezane mnoge priče koje su, obično, za vreme porodičnih poseta, pričali stariji uz cigarete dok se kroz dnevnu sobu širila aroma prošlosti koja je mirisala na duvan i na sveže skuvanu kafu koju je majka iznosila na starom graviranom srebrnom poslužavniku. I onda, pošto bi neko od rođaka zatražio porodični album sa fotografijama, krenule bi

* Rašela – za čijim identitetom još uvek tragam – jeste autentična ličnost. Živela je u Bitolju. Priključila se sunarodnicima u noći 11. marta 1943. godine i sa njima bila transportovana najpre u privremenom logoru za sve Jevreje iz Makedonije smeštenom u zgradi skopskog monopola. Jedim od tri železnička transporta, zajedno sa porodicom i 7.200 ostalih makedonskih Jevreja, bila je deportovana u koncentracioni logor Treblinka u okupiranoj poljskoj. Nikada se nije vratila. Od nje je ostalo samo nekoliko fotografija, nepotpuni identitet i jedna familijarna priča.

Ova novela je dobitnik Prve nagrade na Književnom konkursu MANU i Fonda "11. mart 1943" u 1999. godini. Na makedonskom, engleskom, srpskom, hrvatskom i poljskom, objavljena je u nizu stranih časopisa, kao i na internetu.

priče o negdašnjim vremenima i ljudima. Slušao bih ćutke, ne razumevajući do kraja te beskrajne razgovore o likovima iz albuma koji su, u tom, ulazili u sobi ispunjenoj dimom, ili vaskrsavali kroz radosne, vedre tonove i živa pripovedačka nadvikivanja, ponekad skriveni u nečujno prošaptanim komentarima ili prigušenom kikoćenju, ili i sami prenuti nenadanim smehom prisutnih, pokatkad lebdeći u prostranoj dnevnoj sobi, u usporenim kazivanjima sa puno pauza, sa ovladanim tišinama i govorima stegnuto grrla. U pričama. Životnim storijama o sudbinama ljudi, mojih bližih i daljih rodaka od kojih takoreći nikog nisam poznavao, ali i nekih drugih ličnosti iz romana prošlosti, arhiviranim i tek sad podstaknutim slikama i oživljenim kao u nekoj čudesnoj kinoteci života, likovima koji su, eto, ušli u malu porodičnu večnost našeg fotografskog albuma.

Sada kada i sam zalazim u srednje doba, fotografije volim i na jedan drugačiji način. Kao sačuvane otiske lika prošlosti, ne samo scenografije i kostimografije prohujalih vremena, promenjene topografije i geografije prostora već, najmanje varljivih, pejzaža ljudskog sveta - lica, izraza, emocija, odnosa, slabosti, raspoloženja, stanja duše. Uhvaćenih u trenu, za večnost. I zato podatljivih za udobljivanje. I za stalna navraćanja. U likove jednog drugog vremena.

Mistiku fotografija, koja u tim danima detinjstva oživljava iz ambijenta prezasićenog dimom cigareta i prošlosti šiknule na porodičnim večerinkama, pokušavao sam da kasnije racionalizujem. Fotografije, definisao sam, dakle, tek pošto sam stekao prve filofske pojmove, su izraz paradoksa i, tim više, *aporija* koje su postojale a i danas još postoje i koje dobijaju nove manifestacije, tako da čuda tehnike savremenog života pridodaje kao nove argumente tvrdokorno istrajnom, nepromenljivom fenomenu bića. Na ovaj način asketski arsenal tih paradoksa, zabeležen u starim Elejskim učenjima i određen u sholastičkim primerima o Ahilu i kornjači i Luku i streli, danas možemo obogatiti i novim tehnološkim primerom... fotografijama.

Da, fotografijama. Jer, eto, one su statične, a sadrže proces. Spokojne su, a poseduju nemir. Neme su, a nose priče. Pokazuju, a ustvari toliko toga sakrivaju. One su nova vrsta čistog aporijskog supstrata čuda kojeg nazivamo život i misterije koju zovemo prošlost. One ovaploćuju mnogoznačnu, sačuvanu prošlost, dovedenu, eto lepo se igram rečima, do - (danas. Zato se, nama, samo čini da one unose spokoj i red u sludenom, haotičnom kretanju sveta. Kojiput one ga podstiču, u nama. Slike. Fotofiksacije. Ikone. Svetlopsi. Fotografije.

Poput ove fotografije sa skromnim, istrajnim pogledom teta Rašele.

Dobro, upitah oca nedavno, hoćeš li mi reći nešto o njoj? Ko je u stvari teta Rašela? Zašto se javlja samo na toj jednoj jedinoj fotografiji?

"Ko je teta Rašela?

Kako da ti kažem... Ona je bila jedna od nas. Nije nam bila rođaka, a osećali smo je najbližom...

I. šta je, uostalom, to rođak? Onaj s kim si se rodio, sa kojim su te slučajnost ili porodica vezali. Ili onaj s kim te život orodio. Život je Rašelu orodio sa nama. Ona je bila mezimica moje majke. Kako je vreme prolazilo, postala joj je kao kćer.

Rašela je bila dete iz siromašne porodice koje je moja majka Evridika. Bog da joj dušu oprosti, primila u našu kuću na molbu njenog oca, da pomaže i da, kao najstarije dete u njegovoj porodici, radi i zaradi. Otac joj je bio skroman čovek, krpač cipela koji je od svog rada jedva sastavljao kraj s krajem. To je danas retka profesija, ali nekad je bilo više krpača nego prodavnica za cipele. Bio je stasit, krupan čovek okruglog lica i tužnih očiju koje su vremenom, čini mi se, postajale još tužnije. Mada različiti, Rašela i njen otac su u pogledima imali nečeg veoma sličnog, neku mešavinu spokojstva i tužne zabrinutosti.

Kada bi me, vodeći za ruku, Rašela odvela u njegovu malu, čistu, ali staru i oronulu cipelarsku radionicu, pošto bi seli na dve preostale stoličice sa slamnatim, pletenim dnom, otac i kći bi dugo ćutali. On bi nas redovno pitao hoćemo li klakera ili limonade, a pošto bi me Rašela pogledala pravo u oči i odgovorila odrečno u ime obojice, on bi stavio svoju krupnu ruku na njenu glavu, pomilovao bi je po gustoj sjajnoj kosi, nežno bi kliznuo rukom po obrazu ćerke i ostao tako, sa blagim osmejkom na licu, zagledan svojim, u njene duboke, inteligentne oči. Zatim bi spustio ruku, pa bi joj klimavim pokretom glave pokazao da je vreme da idemo.

Tokom vremena Rašela je počela i da spava kod nas, ali svakog dana bi ugrabila malo vremena da ode kući, kod svojih, da ih vidi i da im štogod odnese. Makar deo novca što joj je otac davao jednom nedeljno ulazeći u kuhinju gde je Rašela redovno sedela pomažući mojoj majci, ili kad bi je majka poslala kod njenih sa nekom ponudom, a u njoj uglavnom je bilo svega onoga što se svakodnevno ili za praznik pripremalo u našoj kući. Rašela bi pohitala kod svojih i vratila bi se brže no što bi očekivao bilo ko od nas.

"Što si žurila, nemamo više posla", rekla bi joj majka, a Rašela bi se osmehnula i nestala negde u kući, e da bi dokazala suprotno.

Rašela se brzo srodila sa nama. Naučila je navike, čak i slabosti svakog od nas, postavljajući se tako, kako bi to bilo najbolje za interese porodice. Tiho bi prekorevala najstarijeg brata kada je počeo da dolazi kasno kući, posebno kad mu je pronašla paklicu cigareta, iz robe za prodaju u knjižari moga oca. Mene je, najmanjeg od svih, milovala i hranila pomažući majci

u negovanju i kad sam bio zdrav i kad sam bio bolestan. Srednjeg brata je podučavala matematici i krila ga kad bi napravio neku nenamernu pakost. Ocu je pomagala u sređivanju računa u dućanu i u popunavanju poreskih formulara što je njemu stvaralo nervoze i neraspoloženje.

Rašela je jednostavno postala deo nas, tiha i nenametljiva nalazila se svima nama, a najviše majci. Ona je toliko srasla uz nas da je nakon nekog vremena počela da govori i jezik porodice. Ona, bistra bitoljska Jevrejka, počla je da tako lepo da govori i cincarski da niko nije mogao poznati da i sama nije Cincarka. Tako je Rašela porasla u našoj kući.

Zbog njene ozbiljnosti i čestitosti majka je imala potpunog poverenja u nju. To je dovelo do nove bliskosti između njih dve. Kada se zadevojčila, moja majka joj je, dok bi obavljale domaće poslove, sa šapatom kazivala stvari koje bi pazila da mi ostali ne čujemo. Kao što je majka nije delila od nas, tako se i Rašela nije delila od nje. U to vreme uhvatio bih zamišljeni pogled majke, uperen ka devojci, dok bi Rašela radila neki od bezbrojnih poslova u našem domaćinstvu. Jedno večer, svojim odlučnim i gromkim glasom, majka je zatražila od oca da joj daje redovnu sumu novca za devojčin miraz.

"Ja nemam ćerku, i zato mi je lakše", rekla je majka Rašeli koja je blistavih očiju slušala majčinu nameru da joj načini miraz za svadbu, smejući se iz sveg srca, zajedno sa nama na sledeći komentar majke, uvek kada bi Evridika dodavala novu sumu na Rašelin miraz:

"Tako. Završili smo lakši deo. Sad ostaje onaj teži. Da nađemo zeta", uvek bi kazala majka, dok bi mi nastavili da se šalimo, a Rašela se pravila da to ne čuje, izlazeći iz sobe po nekom od bezbrojnih poslova, mada bi u licu sasvim porumenela.

Negde u vreme kada je očevo lice počelo postajati sve zabrinutije dok bi slušao radio koje je tih godina kupio na veliku radost moje starije braće. Rašela se zaljubila. Bar tako je govorila majka, pazeći da je devojka ne čuje, koja je i bez toga bila stidljiva i osetljiva. Izabranik njenog srca bio je Jon, jedan zdrav, čvrst momak rumenih obraza i lepog osmeha, sin mlekarra koji bi sa kačketom na glavi, svakog sumraka dolazio u našu kuću i donosio nam svežeg mleka. Godinama redom sa njim je dolazio i Jon, jedini muški potomak mlekarra, koji je tokom vremena počeo sve redovnije da zamjenjuje oca, sve dotle dok i sam nije stavio kačket na glavu i počeo da, umesto oca, sam redovno raznosi mleko. Niko nije znao kada su se Rašela i Jon zagledali jedno u drugo, važno je da se to dogodilo i svi smo to znali osobito po rumenilu oblivenom na obrazima Rašele koja bi, sva zbunjena, izlazila iz trema i ulazila u sobu, sa loncem svežeg mleka u rukama.

Tako smo mi počeli da se smejujimo kada bi god videli Rašelu kako u prvom sumraku, pažljivo zagledana u ogledalo, češlje svoju gustu crnu kosu pre samog Jonovog dolaska. Moja bi majka, neprimetno, sa svojim oštrim pogledima zamrzavala osmehe na našim licima i mi bi brže-bolje izlazili gušći kikoćenje u dlanovima, ostavljajući devojku zanesenu u svoj ritual, i majku koja bi praveći se da ništa ne primećuje, brižno beležila te znake prve devojačke rastreperenosti.

Negde u to vreme, u tihim snežnim zimskim noćima, Rašela je vezla plave šare na platnima za svoj miraz pod budnim okom moje majke, koja je podučavala devojku novim, složenim vezovima, a sama je krpila domaći veš i naše čarape, i neprekidno svojim tihim, spokojnim glasom kazivala joj svakojake priče o tajnama braka i zamkama života. Deo tih saveta, mi bi deca štrbnuli kada bi ulazili u kuhinju po čašu mleka pred spavanje, praveći se da ne čujemo, dok bi njih dve, zanesene kazivanjem majke, nastavljali spokojni ritual prenošenja beskrajsnih primera i tajni iz svemogućih životnih iskustava.

Moj otac, sav pretvoren u siluetu pored osvetljene tablice sa svetskim radio stanicama, u susednoj, nezagrejanoj sobi, ogrnut u pobledeom domaćem čohanom haljetku i obavijen šalom, sve više je produžavao svoj ritual slušanja radija, oslonjen uhom na aparat, ipak je pazio - kada bi Rašela poslom kročila u njegovu hladnu sobu - da brzo utiša zvuk. On je ostajao sve dok ga majka ne bi, svojim snažnim glasom, pozvala da se urazumi i da dođe na toplo u kuhinju. Mislim da je moj otac tako i ostario. Kad god bih ulazio u sobu, pogledao bi me sa nekim pitomim poluosmejkom na licu, dao mi znak da ćutim, i nastavio sa slušanjem radija. Ti meseci zapečatili su mi se u sećanju kao da su trajali godinama. I danas vidim oca, onako povijenog i pretvorenog u siluetu pred osvetljenim aparatom u mraku sobe, oslonjenog uhom na šaputavi radijo.

Jednog dana, bilo je to negde početkom okupacije, kada su došli i zapečatili naš radio aparat. Rašela poče da primećuje naše podsmešljive poglede, nakon mlekarevih poseta. Jon je čekao napolju dok bi ona, sva zbušnjena, ulazila u kuću da nađe lonac za mleko. U tom bi Rašela uhvatila namigivanje moje starije braće što je majka, i sama ulazeći tog trenutka u kuhinju, oštro presecala, pružajući Rašeli lonac za mleko i rasterujući njih po njihovim sobama, šaljući ih sa povicama da se čitav dan izležavaju i da u kući ništa ne pomažu. Ja bih uplašeno gledao u majku, a kada bi ona to primetila, prišla bi mi, nasmešila bi se i zagrlila me, držeći me dugo uza se. Tako nas je jedanput našla i Rašela. Na njenom licu nije bilo više smušenosti ili onog blaženo-zanesenog pogleda sa kojim se sve češće pojav-

ljivala iza svakog susreta sa Jonom. Bila je bleđa. Svojim tužnim očima. u koje tada prvi put ugledah njen uporan pogled, piljila je u majku. Kada me pustila iz zagrljaja, majka mi je došapnula da odem na spavanje.

"Šta se dogodilo?", pitala je dok sam odlazio u sobu.

"Jon hoće da otputujemo!". otsutno je odgovorila Rašela. "

Ali. nisu otputovali. Sve se nastavilo po starom. Osim što se na licu Rašele pojavio jedan novi, ozbiljan izgled. Koji se menjao samo na kratko, nakon Jonovih poseta. Majka joj je već bila dopustila da ga unosi u kuhinju, a nama je to objašnjavala opasnošću od policije. Ocu, koji je sve više pio čaj i sve manje slušao radio fiksiran na jednu stanicu, dok bi Jon bio u kuhinji, a moja braća sedela u dnevnoj sobi, tiho bi govorila kako su se devojačke oči ugasile. Jon je, dakle, nastavio da dolazi, a u gradu su se događale čudne promene. Jednog dana, vraćajući se iz kuće svojih roditelja, Rašela je donela žutu šestokraku zvezdu. Izvadila je i stavila na sto.

"Otac mi je rekao da odsad nadalje ovo moramo nositi uvek kada izlazimo na ulicu."

Moja majka, uvek žurna u reakcijama, prišla je stolu i uzela zvezdu u ruke.

"Kakve su to gluposti, kćeri! Evo gde ćeš je nositi", rekla je Rašeli, otvorila dubrovnik i bacila tamo žutu zvezdu. Posle ovog majčinog postupka, svima nama je laknulo. Svi su se nasmejali. Stariji brat je imitirao Musolinija. Do večeri, u kući je vladalo vedro raspoloženje.

Nezavisno od naših želja, prilike su se zaoštrevale. Uskoro na nekim službama i kancelarijama, a takođe i kod dela naših komšija i poznanika, počеше se javljati natpisi "Zabranjeno za Jevreje, Cincare i pse". Iz gimnazije su bila najurena deca Jevreja i Srba. Otac počе ranije da zatvara dućan, gledajući da više bude kod kuće. Kada god bi mu u dućanu ulazio uniformisani čovek, zbunjivao se, delom i zbog toga što nije znao bugarski jezik, tako da bi uslugu preuzimao moj stariji brat, koji je zbog svega ovoga napustio školovanje i odao se poslu u dućanu. Suprotno od njega, moja majka kad god bi išla u čaršiju ili u neku od gradskih službi, nehotice bi umesto da svoj makedonski jezik isprepliće bugarskim, kao za inat, ali ustvari nekontrolisano, počinjala govoriti - srpskim primesama.

Kroz grad su sve više počeli da se kreću ljudi sa žutim zvezdama na kaputima. Bili su to naše komšije, naši poznanici, mušterije u knjižari moga oca koji više nije hteo da odlazi u dućan i sasvim se povukao u sebe, te ionako nesklon pričanju, sasvim ućuta. Moja majka je dvorila i njega, a najstariji brat preuze vođenje radnje. Kada bi otac sedeo zamišljen, moja

majka bi mu pristupila i pomilovala ga po glavi. On bi podigao lice prema njoj i otusutno bi joj se nasmešio.

"Ima li koga u radnji?", postavljao bi joj stalno jedno te isto pitanje, a pošto bi mu majka potvrdila, on bi sagnuo glavu i srknuo mlakog čaja iz šolje koja je takoreći stalno stajala preda njim.

Jednog dana u kuću dođe komisija uprave za jevrejska pitanja u gradu, da bi proverila dali u kući imamo Jevreja. Otac je bio onemeo. Kada je službenik postavio pitanje, mislim da ga moj otac nije ni čuo. Rašela je pogledala u majku.

"Nemamo", rekla je ona hladno službenicima umesto njega, a Rašeli na cincarskom jeziku strogo zapovedila: "Hajde, šta čekaš, idi i posvrši svoje poslove! Iznesi i oca odavde."

Rašela je razumela i okrenula se ocu, uhvatila ga pod ruku i trgnula ga iz njegove duboke zamišljenosti.

"Izvinite, imam posla", rekao je neodređeno prisutnima otac, ustao i izašao iz sobe zajedno sa Rašelom koja ga je držala pod ruku.

Majka se opet okrenula nezvanim posetiocima.

"Nešto drugo, gospodo?", rekla je svojim odlučnim glasom moja majka Evridika.

"Ništa!", rekoše, i upisaše da u kući u Solunskoj nomer 210. ima nepodobnih, ali Jevreja nema.

Od tih dana izgubili su se i zadnji ostaci mira i spokojstva. Zima se teško predavala, a jedan drugi mraz, onaj u ljudima, hvatao se kroz varoš. Gradom su se sve više širile glasine da će bugarske vlasti pokupiti Jevreje. Šaputalo se da će ih odvesti u posebne sabirne centre za njihove sunarodnike gde će ostati sve do kraja rata, ali i to da će ih deportovati u radne logore, dok su neki pričali da će ih odneti na put bez povratka.

Tek što su počele da se šire te glasine, Rašela je ponovo otišla da spava u kući svojih roditelja. Jedno kasno popodne, tek što je ona otišla njenima, kod nas dođe njen otac. Uđe u svom crnom iznošenom kaputu i filcanom šeširu, te zastade, onako krupan, pored vrata dnevne sobe. Klimne glavom i pogleda nas svojim tužnim očima. Majka ga pozove da sedne. Ponudi ga i slatkim, ali on je prekide.

- "Draga gospodo, sedite molim vas, imam nešto važno da vam kažem", reče sa odlučnošću koja uopšte nije odgovarala izrazu njegovih tužnih očiju - "Govori se da će nas Jevreje uskoro pokupiti i odvesti negde, na put o kome niko ne zna ništa."

- "To su gluposti, narod danas svašta priča", rekla je majka sa sličnom odlučnošću."

- "Moguće je", odgovori nakom poduže pauze Rašelin otac. "Ali, ako se moje pokaže tačnim, dođoh da vas zamolim da zadržite moju Rašelu. Ona mi je rekla da ste je popisali kao člana vaše porodice, Bog vam dao zdravlja. Ako treba da mi oputujemo, neka ostane bar jedno od moje dece. Vi ste moju kćer primili kao da je vaše dete."

Majka je gledala čoveka sa dubokim, tužnim očima. U njima je videla nečeg što ju je onemogućilo da izusti makar jednu reč. Samo je odobrila glavom.

Nakon te večeri Rašela je ponovo spavala kod nas.

11. marta te 1943 godine ujutro, započela je racija. U gradu je vrvelo od policije i vojske. Kako smo kasnije čuli, ulazili su u jevrejske domove i dizali ljude iz postelja, a zatim ih u kolonama sprovodili kroz grad.

Tih dana bio sam bolestan i spavao sam u sobi mojih roditelja. Jedan tihi šum probudi me iz nemirnog sna. Okrenuh se prozoru. Bilo je praskozorje. Majka je bila budna. Video sam je kako stoji pored zatvorenih kapaka i, kroz njihove proreze, gleda u prizor na ulici pred našom kućom. Bila je još u svojoj spavaćici sa šalom prebačenim preko ramena i gledala je kako u brzom hodu protiču reke uznemirenih ljudi; poznata lica i nepoznati sugrađani. deca koja su spavala na ramenima roditelja i stari ljudi kojima su najbliži pomagali da uhvate korak sa kolonom koja je žurila. Slušao sam odjek brzih koraka i poneki uzvik. U postelji, pored mene, pogledom zakovanim za plafon i zabluden u neke druge prizore, zurio je moj otac.

Tog istog jutra moj brat nije otišao u radnju. Otac ustade i pokuša da nas probudi, jednog po jednog, sve osim Rašele. Okupili smo se u kuhinju i ćutali. Majka je rekla ocu da ode do suseda i da kroz razgovor otkrije ima li ko od njih nameru da nam prebaci zbog toga što smo zadržali Rašelu.

"Onaj kod koga bi osetio štogod, mogao bi da nas prijavi", rekla je majka - "Njemu ćeš reći da je Rašela otputovala. Ako se nađe makar jedan takav, ja ću je sakriti kod kuće od svakoga."

Otac, zamišljen, izađe kroz kuhinju u dvorište, a zatim se uputi ka komši-kapidžiku, započinući prvu od poseta komšijama, kad na vratima kuhinje ugledasmo nju. Rašelu.

Bila je uredno isčešljana. U svom novom kaputu i zimskim cipelama. Imala je kofer u rukama. Moja majka je pogleda užasnuto.

"Gde si ti krenula?", oštro je upita.

"Moram ići", rekla je ona i osmehnula nam se svojim tužnim, upornim pogledom, koji je potsećao na pogled njenog oca. Možda je to ono što nas

je najviše obezoružalo i nateralo nas da svi ostanemo na svojim mestima. Za tren niko nije izustio ni reči.

"Gde god odu moji, tamo ću i ja", dodala je tiho.

"Nećeš ti nigde!", rekla je majka. "To je želja i tvog oca. Da ih ovde sačekaš kad se vrate."

"Ako se oni vrate, vratiću se i ja sa njima. Zar ne vidiš kakva su ovo vremena, majko" rekla je i njen pogled pade na mene. "Najbolje je da svako ode sa svojimima". Majka je oborila oči. Zatim opet pogleda u Rašelu.

"Zar nas ne smatraš za svoje?", promrmlja konačno.

"Nemoj da mi otežavaš", reče Rašela i jedna suza joj se skotrlja po oblom, glatkom obrazu. "Ovako treba da bude. Inače niko od nas neće imati mira".

Okrete se, zagrlji majku, i tako ostadoše neko vreme.

Majka joj je nešto šaputala. Ona je hitro i uznemireno odricala glavom i zatim se odvoji iz zagrljaja. Pogleda nas jednim čudnim, dubokim pogledom, kojim prelete preko svega što nas je okruživalo, kao da je htela da sve upije očima; majku, nas, kuhinju, drveni plafon, peć, prozor, vrata kroz koja malopre izađe otac, ona ista kroz koja je i ona sama, zarumenjena od susreta s njim, puna radosti, unosila posudu sa svežim mlekom koje je u prvim toplim sumracima donosio Jon. Htela je da se osmehne, onako uplakana. Zatim se okrete i ode.

Tada zadnji put vidoh Rašelu.

Uveče je došao Jon. Majka i otac ga pozvaše u kuću, po prvi put u prijemnu sobu. Poslužiše ga čajem koji on, sav zbunjen, nije ni dotakao. Majka mu je dala vezove iz Rašelinog miraza. Pokazivala mu ih je jedan po jedan, onako kako se pokazuje kućno blago. On je samo gledao.

"Čuvaj ih", rekla mu je na odlasku. "Samo ih dobro čuvaj..."

Za zbunjenim momkom ostao je, netaknut, ohlađeni čaj.

Eto, to je bila Rašela. Nije nam bila rođaka, a osećali smo je najbližim.

I zaista, šta je to rođak? Onaj skim si se rodio. Ili onaj s kojim te život srodio. Možda ponajviše, onaj čije odsustvo osećaš. Makar i sa fotografija tvojih predaka. Ti, koje čak nisi ni upoznao. Samo si ih video. Na slici. I osetio ih svojimima. Kroz priče koje se dugo ponavljaju. Pregledajući albume sa fotografijama. Sa slikama, sa fotofiksacijama, sa svetlopisima, sa ikonama, sa fotografijama. Sa ulovom trenutka, na toj svetlosnoj mreži bačenoj u rastalašanom moru vremena.

Na kojima su - kao na porodičnoj fotografiji sa teta Rašelom - zagledani otud u tebe, mada ih više nema, svi, ponovo, tu, zajedno, na broju.

Bazen

Konstantina Z. muče jake glavobolje. Ponekad mu se čini da mu je glava u obruču koji se stalno steže, sve dok ne eksplodira. Prema starom pravilu da se klin klinom izbija, kada oseti nepodnošljivo stezanje u unutrašnjosti lobanje, Konstantin Z. vezuje glavu svilenom ešarpom koju zatim jako zateže, i onako vezan oko u zadnje vreme proćelavele glave, prolazeći pored ogledala sa konsolom u vidi svoj komični odraz sa ešarpom čiji mu krajevi padaju na ramena, lenjo vukući papuče po parketu njegove službene kvartire, odlazi do visokih prozora i navlači teške draperije i kada u prostoriji zavlada smirujuća tama, leže u praznom bračnom krevetu svoje spavaće sobe i konačno počinje da se opušta.

Z. nije samac, mada ovde, u Skopju živi samačkim životom. Poslat sa delikatnim zadatkom u ovom gradu, on je u Sofiji ostavio kolege iz Ministarstva, prijatelje, svoje omatorele roditelje - sofijance već nekoliko generacija kojima je vreme pored godina pridodalo i staračku zavist i cinizam - ali pre svega svoju ženu i, došavši u ovaj grad koji je još uvek palanka u poređenju sa carskom Sofijom, pored problema na poslu, neprekidno je opterećen produženim ostajanjem njegove Lile u Sofiji. Njeno poreklo nije prestoničko. Ona je tamo došla sa majkom, samohranom ženom iz Kazanl'ka, koja je preminula odmah posle njihove svadbe i o čijem poreklu nije uspeo da sazna ništa detaljnije i pored nekoliko pokušaja koje je diskretno sprovodio preko svojih kolega iz Ministarstva.

Pre dva meseca Lila je trebalo da mu se pridruži ovde, i da stavi kraj toj njegovoj višemesečnu usamljenost koja se njemu činila puno dužom, ali ona već po treći put najavljuje mu da još uvek nije rešila gro pitanja sa održavanjem njihovog komfornog aptrmana, pa će morati još neko vreme da ostane u Sofiji. Tereti ga, dakle, brigom za nju, pomisao na to kako njoj ide bez njega u ovim teškim ratnim vremenima, posebno zato jer zna da tamo ona nema nikog svog ko bi joj ponudio bilo kakvu pomoć ukoliko joj ona ustreba. Njegovi je nikada nisu zavoleli, pa se tako nikada i nisu zblížili sa njom, niti su je ikada prihvatili. Njih čuje jednom u mesecu, a nju, preko

opterećene, ratno održavane telefonije u njegovoj kancelariji – svaki drugi dan. Osim toga, njega razjeda i pomisao ponikla iz jedne mutne, još uvek nerazjašnjene sumnje da ga je Lila, malo pre njegovog odlaska iz njihovog doma u prestonicu, počela da vara.

Kako su se uzeli, njih dvoje su vodili udoban život. Ona je bila angažovana kući, gde su se hranili svakog dana osim nedeljom kada su odlazili na porodični ručak kod njegovih i svakog ponedeljka kada su obično jeli sami u nekom od boljih restorana, jer je njihova kućna pomoćnica onda imala slobodan dan. Lila, ćutljiva i puna nekog ženskog tajanstva, privlačila ga je i sada kao i ranije, i on joj se bio iscelo posvetio. Dece nisu imali, ali ta okolnost koliko je sve više opterećivala njega, kod nje takoreći nije ostavljala skoro nikakvog traga. Tokom vremena on poče da se preispituje da nije možda problem kod njega i da možda njihova bezdetnost nije posledica ponovljene gonoreje, koju je bio zakačio na istom mestu: jednom kao student, još kod prvog telesnog iskustva u jednoj sumnjivoj javnoj kući u predgrađu Sofije gde ga je primila jedna starija, napadno našminkana punačka animirka koju je dobio za male pare i koja mu nije pokazala žuti karton sa sedmično obavljenim lekarskim pregledom (i kojeg, uostalom, u ono vreme i sam nije znao da potraži); i drugi put, sa jednom mladom brinetom kojoj je žuti karton, pak, bio sasvim ispravan. Njegov se ljubavni život delio na dva dela, na nekoliko poseta dvema drugim javnim kućama, zatim na nekoliko mladalačkih ljubavnih avantura – i na život sa Lilom. Osećao se zavisnim od nje, od njenog ćutljivog prisustva kada je bio sa njom, bilo da su kod kuće, bilo da su na nekim tipičnim mestima u gradu, od njenog čvrstog koraka kada ga je držala pod ruku prilikom šetnji u parku, od njenog tela što je dolazilo do punog izražaja kada se savijala sa nevidenim zanosom dok su neumorno vodili ljubav i produženim sofijskim popodnevim.

Konstantin Z. zarađivao je dobro, ujedno beležeći i solidan pomak po strmoj hijerarhiji memljive, već podostarele administracije u njegovom ministarstvu, navijajući svom snagom za one ministar-prezidente koji su se na najistaknutijem mestu u kabinetu vlade menjali ponekad takvim vrtoglavim tempom, ali i koji su u mladima kao što je bio on gledali novu energiju pogodnu za kakvo-takvo osveženje starog birokratskog poretka države uopšte, a posebno njegovog Ministarstva. Čekajući, dakle, te trenutke u svojoj službi, Konstantin Z. bi iskoračio napred, da bi zatim njegovo administrativno napredovanje beležilo izvesnu stagnaciju, sve tako do nove političke prilike.

U tim iskoracima i zastojsima njegove birokratske karijere, prošlo je više od pola njegovog radnog veka i četvrt veka braka sa Lilom, kada započe rat i kada ga kabinet Prvog ministra naimenova na visokom položaju

u Komesarijatu za Jevrejska pitanja, a zatim i za delegata tog Komesarijata, detaširanog u novim predelima, njihove nove misije u Skopju.

Brige na poslu u Komesarijatu tlačile su mu mozak i kadgod bi imao malo više slobodnog vremena misli mu se rojile poput pčela u tami košare i onda su, uz osećanje sve većeg stezanja, počinjale njegove neizdržljive glavobolje. Hvala bogu u zadnje vreme posao mu je angažovao veliki deo slobodnog vremena, tako da se glavobolje nisu javljale kao ranije. Konstantin Z. naime u ovom trenutku radi na jednom velikom i sveobuhvatnom projektu nove vlade, naime, na "konačnom rešenju" što je ciničan nemački eufemizam za istrebljenje Jevreja sa prostora tek oslobođenih Novih predela. Kako se nablizavao kraj 1942. godine poslovi oko projekta dobijali su na ubrzanju, a njegov angažman je bio potpun. Glavobolje se takoreći sasvim nestale. Projekt na kome se Konstantin Z. angažuje sada liči na lokomotivu u punom pokretu koju i on loži, i to kretanje, kao uostalom bilo koje avanturističko putovanje, održava njegov psihološki tonus čvrstim, a uzbuđenja na koja usput nailazi, njegov ujednačeni, monotoni život čine izuzetno uzbudljivijim.

Kada je došao ovde, krajem prošle godine, njegova je vlada već donela pripremljene propise: dakle, 14. jula 1941. godine obezbedila je Zakon za jednokratni porez na jevrejske imovine što je Konstantin Z. smatrao konjunkturalnim propisom jer im je samo u Skopju doneo bogatstvo od 45 miliona leva, nažalost jednokratnog priliva; zatim 4. oktobra Zakon o zabrani vršenja trgovinske i industrijske delatnosti Jevrejima, koji nije doneo ništa; 1. novembra najteži propis, Zakon o zaštiti nacije. Zatim su sledili novi propisi, pedantno klasificira u glavi zakonodavstvo iz svog domena Konstantin Z., delegat Komesarijata za Jevrejska pitanja, otkopčanog jeleka i sa pićem koje mu snishodljivo pre no što ode kući toči pomošnik i čašicom koju okreće preda se, usred umorno izduženih sena u svojoj konačno utihloj kancelariji.

Konstantin Z. ne voli Jevreje, ali nije ni za "konačno rešenje" kojeg smatra, u svakom slučaju, za – beskorisnim. To je jedan atavizam koji je u savremenoj Nemačkoj dobio novu iracionalnu ideološku obnovu.

Kako su počeli da se donose prvi propisi kojima se sužavaju građanska prava Jevreja, tako i njemu počеше da se javljaju njegovi prijatelji, neki i sa kojima je studirao zajedno na sofijskom univerzitetu, tada on nije imao ni elementarnog pojma da su oni jevrejskog porekla. Osobito ne oni značajniji poznanici čije je porodice lično poznavao kao zaslužne za različite oblasti društvenog života Otečestva, neki i kao ljudi zaslužni u poslednjim ratovima koje je njihova zajednička domovina vodila na početku ovog izrazito nemirnog stoleća. Osećao se nelagodno prilikom takvih susreta, posebno kada bi neki od njih iznosili argumente o pritiscima i neprijatnostima koja

su im priređivani, zaprepašćujući njihovim doprinosom zajedničkom, naime, njegovom i njihovom ranije zahvalnom Otečestvu. Nije mu bilo jasno zašto je njrgovoj zemlji uopšte nužan taj narastajući pritisak. Znao je da se u Nemačkoj pritisak na Jevreje iz šlagera ostrašćenih nacional-socijalista brzo preobrazio u strogi marš po sudbine nearijevaca za koje su se preduzimali akti sve izraženijeg državnog nasilja, ali nije shvatao šta ima Sofija sa tim, osobito što se u nemačkom modelu pod nearijevcima podrazumevali i Bugari, među drugim Slovenima. Njemu se, recimo, više svidao pristup Italije, gde su Jevreji bili potisnuti na marginama društva i učutkani, ali ne i pravno, privredno i faktički proganjeni.

Zato se Konstantinu Z. svidela mera njegovog ministra-predsednika Filova, kada je donet propis za obavezno obeležavanje lica jevrejskog porekla, koji je nalagao da oni medju njima, zaslužni za bugarsku državu, nose šestokrake zvezde bele boje i znatno manjih dimenzija, umesto krupnih i žutih koji su bili namenjeni za obeležavanje svih ostalih Jevreja. Ovaj mu se propis svideo jer je i njemu davao mogućnost da se opravdava i smirivao mu savest pred nepoverljivim pogledima i čutnjom prijatelja koji nisu odobravali takvu politiku, ali u naplivu surovih vremena nisu imali hrabrosti da je komentarišu.

Elem, u politici, a posebno u administraciji ništa nije podloženo ličnim željama i merama birokrata, osobito u ovakvim, uznemirujućim, divljim vremenima. Kao sposoban birokrata Konstantin Z. stiže da ga ima na sve strane. Traži precizne popise stanovništva iz kritične katagorije. Ukršta podatke o Jevrejima na području sa onima iz arhiva bivše jugoslovenske vlasti. Agilno deluje u Skopju, a stalno putuje za Bitolj, koji put i u Štip. Bitolj i Skoplje ga iritiraju. Tamo ima previše posla, a broj stanovnika od interesa za njegov domen u ta dva grada je najveći, a tradicije, pa prema tome i kritične veze sa ostalim stanovništvom, su u njima najdublje. Štip mu se tehnički više sviđa, mesto je manje, mirnije, lakše je za obradu jer se radi o nekoliko stotina lica iz kritične populacije. Kada se odobrovoljio da pre odlučujuće akcije za kratko otputuje tamo, komandant mesta pričao mu kako se nada da će ga uskoro pozvati u novom bazenu lokalne banje čije termalne vode imaju dokazanu lekovitost, srdačno ga tapšao po ramenu i smejao se punim, rumenim obrazima koji otkrivaju strastvenog pijča, dodajući da to njemu nije tako potrebno, ali da mu ipak, ne bi bilo zgoreg i malo relaksacije.

“Kežovica, kaže on njemu, samo Kežovica je za vas gospodine Z.! Ova banja čini čuda”.

Konstantin Z. , koji prezire i Skopje i Bitolj i sve gradove u novim predelima, jer mu duša vapi za onim starim, ne haje puno ni za ovu kasabu,

laku za tehničku obradu, ima jednako i nepodeljeno mišljenje, pa gleda u komandanta praznim pogledom, tehnički se zahvaljuje na preuranjeni poziv kojeg brzo odbaci među nevažne podatke u svesti.

U martu Z. je dobio naređenje za pristupanje "konačnom rešenju" u šifriranoj depeši. Pošto je jedanaesetog dana u mesecu u ranim jutarnjim časovima bila sprovedena racija na tri mesta gde je živelo jevrejsko stanovništvo, prema preciznom planu, lica jevrejskog porekla kako su bili službeno imenovani, bez obzira na pol, zdravstveno stanje i uzrast, bila su donošena i prema preciznom planu i instrukcijama bili su konfinirani u skopskom duvanskom monopolu.

Mada se sa Lilom nije čuo već nedelju dana, tih dana nije uspevao da je nađe kod kuće, niti da primi njen poziv. Konstantin Z. ipak je imao razloga da bude izuzetno zadovoljan. Otac mu je obećao da će proveriti kako mu je žena i to ga dosta uspokoji. S druge strane, nije ni imao vremena za privatni život. Tih dana dolazio je kući kasno, da bi prespavao samo nekoliko sati. Akcija je bila sasvim efikasno i uspešno izvedena i Konstantin Z. suoči se sa prvim pohvalama usmeno ili preko telefona iskazanim od strane visokih instanci. Matematički izraženo, njena je efikasnost iznosila 98 odsto, objašnjavao je on strogo službenim tonom. Toliko je, naime, iznosio procenat od 7.315 lica iz čitave jedne etničke grupe, privedenih i zatvorenih u velikoj industrijskoj zgradi u gradu Skoplju, od nedavna pripremljenu za novu namenu i ograđenu visokom ogradom od stotina metara bodljikave žice. Konstantin Z. osećao se svemoćnim, gledao je u ogromno sivo zdanje bivšeg monopola i sam sebi je postavljao pitanje: da li je nekom drugom uspelo da čitav jedan etnikum zatvori u jednoj jedinjoj zgradi? To hvalisavo pitanje nije imao hrabrosti da postavi nadležnima, mada je pomišljao da ne bi bilo loše ako to učini kada čitava operacija bude u potpunosti završena.

Zatvorenici u monopolu ostali su tamo deset dana, u kojima Konstantin Z. nije spavao na lovorikama od komplimenata za uspešno sprovedenu akciju, već se brinuo aktivnom duhu privede kraju delikatni poduhvat zbog kojeg je ustvari on i poslat ovde. Nije slušao glasove tih ljudi čija su deca plakala, čije su se žene dozivale sa sve očajnijim glasovima, čiji su muževi virili preko bodljikave ograde, iz dana u dan sve više se učukivali i molili se kada su čutali; mada su te slike i glasovi dopirali do njega, jer je znao da je njegov posao pri kraju, da je slab na ljudske nesreće i da zbog svega toga sasvim moguće da mu se ponovo vrata teške migrene.

Počev od 22. pa sve do 29. marta, skopski monopol poče da se prazni u tri maha. Tri železnička transporta sa izduženim kompozicijama formirana su uglavnom od teretnih vagona, Jevreji iz novih predela bili su definitivno

transportirani na sever. Konstantin Z. znao je destinaciju ovih kompozicija, koncentracioni logor Treblinka. Upravo su mu u to vreme njegovi iz Sofije javili da je Lila napustila njihov zajednički dom, prema nekim informacijama sa nekim mlađim oficijom. Otac je ovo začinio i komentaron da je on još kada je prvi put video znao je da je ta vrtirepkuša oduvek bila spremna za tako što, ali da on ne treba da brine, i da se već posle završenog posla lepo vrati u Sofiju k njima, a ne u onom brlogu u kome je toliko godina živeo s njom, već u svoj pravi dom, u dedovinu, pa će se onda "naći lepo i razumno rešenje."

Za Konstantina Z. sve je postalo bezumno. 30. marta vratile su mu se glavobolje. Najpre najavljene ostrim pištanjem u glavi, još nepodnošljivijim od onoga koga su ga proizvodile lokomotive koje samo što su označile uspešan kraj njegove misije, pa ipak pištanje u lobanji nikako nije htelo da prestane. Čitavog tog dana ostao je kući, zatvoren u spavaćoj sobi, zavijen preko očiju sa čvrsto stegnutom svilenom ešarpom, ležeći na praznom krevetu sa jednom rukom ispruženom na stranu gde je obično spavala Lila. U glavi mu se javiše glasovi ljudi okupljeni u onih desetak dana u prepunoj zgradi skopskog monopola. Na poslu je saznao da taj poduhvat žrtvovanja Jevreja iz novih predela država morala da učini i da je Otečestvo dalo taj nalog da bi spasilo svoje domorodne Jevreje, kojih je bilo dvaput više na broju. Kada je preturao po glavi tu informaciju još jače ga pritište u lobanji. Podignu mu se utroba i on brzo ustade, dok mu je pod čerepom sevalo. Disao je duboko i burno i tako je smirio nevoljni nagon koji mu je do boli, nekontrolisano, stezao želudac, ali ne i osećaj potpune prevarenosti, ne i utisak da je zajedno sa ona tri transporta otišao i njegov život u nekom nepoznatom i definitivno izgubljenom smeru.

Iz sna ga prenu zvonjava specijalnog telefona. Sa naporom ustade i ode do njega. Preko prozora je nadolazilo prvoaprilsko sunce. Bio je to komandant iz Štipa koji sa onom isto vedrom srdačnošću, koja mu onda izazva prezir, a sada, čudom, spasonosnu prijatnost, saopštio je da bazen u banji Kežovica je gotov i da, prema obećanju, on evo, lično poziva gospodina delegata da dođe na zasluženo relaksiranje u njegovim termalnim lekovitim vodama. Konstantin Z. mu se požali na silne glavobolje koje ga muče, a komandant mu je rekao da bi baš zbog toga on i trebalo da dođe.

"Kežovica, ponovi mu prostosrdačni oficir, samo Kežovica je za vas, gospodine Z."

Tako u sledećoj slici nalazimo Konstantina Z. kako pliva u novom bazenu štipske banje Kežovica, boreći se sa obnovljenim osećanjem pokaja-

nja što je došao u ovu palanku i u ovu banju, pokušavajući da odbegne pogled u dno novog bazena, na kome se nalaze velike pravougaone mermerne ploče izdubljene stotinama uglastim znacima. Mada ne ume da ih pročita, Konstantin Z. zna šta oni označavaju: to su jevrejski zapisi sa imenima i prezimenima, epitetima, datumima rođenja i smrti epitafskim porukama nadgrobnih spomenika ljudi pokopanih, neki i pretvorenih u prah i pepeo, sa štipskog jevrejskog groblja, sa tog bizarnog mermernog mejdana okončanih ljudskih sudbina, sa tog nekoliko stotina godina starog okamenjenog dela štipskog gradskog sećanja odakle su uzete stare nadgrobnne ploče uznemirenih pokojnika i položene u osnovi bazena iz Kežovice, banje sa lekovitim termalnim vodama.

Te vode ne pomažu Konstantinu Z. Zaista, malo ga relaksiraju dok pliva i njegovo otežalo telo lebdi nad pločama na dnu bazena, kada on tromavo klizi nad imenima, sudbinama i senkama pokojnika, pokušavajući da ne gleda u njihove simbole, u znakove neizbrisavo isklesane u starom mermeru na dnu, koje kao za inat voda pere, uveličava ih kao pod lupom, i pravi bližima i jasnijima, takoreći gurajući ih pod stegnute oči i čelo pokazalog delegata Komesarijata za jevrejska pitanja koji plivajući pokušava da smanji napetost koju oseća kroz čitavo telo, ne bi li na taj način odložio nadolazak nervnog sloma.

“

HeVHaJeva ruka

“Prvoga dana meseca Tišri¹¹ pada se Roš Hašana¹², naša Nova godina. Onda se, piše u Tori’, na nebu otvaraju tri knjige: knjiga pravednika, knjiga grešnika i knjiga kolebljivih. Pravednici se odmah upisiju u knjizi života, grešnici u knjigu smrti. Odluka za kolebljive na nebu donosi se deset dana kasnije, na Jom Kipur¹³. Ako se pokaju biće zapisani u knjizi života, a ako ne, biće osuđeni na smrt. Onih deset dana između Roš Hašane i Jom Kipura nazivaju ‘jamim norajim’, deset strašnih dana...”

Šabtaj baca pogled na dete koje sedi u njegovom krilu i osmehuje se. “Spava, pomisli starac, kao anđeo. Ko zna koliko je čuo od moje priče. Ništa, ponoviću je sutra.” Pogleda kroz prozor. Sa Pelistera, čini mu se, klizi i pada nad gradom, tanak tamni veo. Tu ga zatiče snaha.

“Hoćete li večerati?” pita ga.

“Da večeramo, pa da ja idem dole, usiljeno kaže Šabtaj i pogleda u snaju: “Jakov se još nije vratio iz čaršije?”

Snaha kratko odmahuje glavom i sipa sočivo što se podgrejava na poslednjim žarićima koji tinjaju u peći. Šabtaj ne pita više. Zna, čaršija je odavno zatvorena, a njegovog sina još uven nema kući. U čaršiji Šabtaj ima malu metlarsku radnjicu koja se širi prema ulazu, a stešnjava u dubini do jedinog ugla u kome on drže slamu za izradu metli kao i duge drvene držalje koje po nižoj ceni kupuje kod tišlera. Radnjica je tako malena u njoj da je u nju jedva mogao stati i sin, dok mu je tu Jakov čirakovao. Kada mu je umrla žena, Šabtaj se polako povukao iz čaršije i radnjicu prepustio sinu. Mlađi i prodorniji, Jakov je zarađivao više od njega. Poče da sam, kod kuće izrađuje držalje, a da metle prodaje trgovcima u bitoljskoj čaršiji dogovorivši se sa njima da ih snabdeva novom metlom po nižoj ceni, ali

¹¹ Tishri – sedmi mesec po redosledu nabranjanja u jevrejskoj tradiciji, jedan od meseca sa 30 dana jevrejskog lunarno-solarnog kalendara, koji se pada u mesecima septembru-oktobru julijanskog brojanja vremena. U ovom se jevrejskom mesecu padaju tri t.zv. Veliki praznici.

¹² Rosh Hushanah – jevrejska Nova godina koja se slavi prva dva dana mesca Tishri.

¹³ Yom Kippur –praznik izkupljenja i pokajanjakada vernici poste i mole se za oprostaj grehova. Jom Kipur, Roš Hašana i Sukot se nazivaju Velikim praznicima.

na svaka dva meseca. Popodne bi išao po kućama i tamo nudio svoju robu, a zahvaljujući očevom autoritetu što ga je kao siromašan ali pošten čovek uživao u Opštini, Jakov je svojim proizvodima snabdevaio i bitoljske sinagoge i neka od jevrejskih udruženja.

Kuća je trebala ženska ruka, pa na nagovor oca, dok je jedva počeo upoznavati lepše strane mladalačke slobode za koje je i pored posla nalazio vremena, Jakov ubrzo morao da se ženi. Šabtaju su preporučili Renu, dve godine stariju, dopadljivu devojku iz porodice jednog skromnog limara čiji posao u zadnje vreme, kako se namnožili i drugi majstori svog zanata, nije išao bogzna kako, ali mu je bar omogućavao da pristojno podiže svoju porodicu. Rena je bila najstarija od četvoro dece, sve ćerki koje su već stasale za udaju, pa se i očekivalo da se baš ona prva uda, da je druga ne pretekne i poremeti joj red te Rena ostane neudata. Tako se njen otac brzo saglasi na brak sa Jakovom. Reni se i odranije sviđao Jakov. Često ga je gledala onako stasitog, širokih ramena i lepog lica, stalno užurbnog kroz sokake La Kaluže, sirotinjske bitoljske mahale u kojoj življahu obe porodice, tako da je predlog oca da se uda za sina jedinca Šabtaja metlara, Rena primila sa iskrenim odobravanjem i pored niskog ranga njegovog zanata.

U braku su bili već pet godina. Bile su to na početku lepe, a potom sve teže godine. Vreme u kojem su i ona i on osetili i sladostrašća bračnog života, ali i prve poteškoće koje on nosi. Rena je primala diskretnu pomoć od oca i majke, osobito posle rođenja sina, ali tokom vremena i ta se pomoć istanjila pošto se i u kući njenog oca oseti prva oskudica. "Miriše na rat" govorio je Šabtaj uvek kadgod bi se vratio kući iz avre u kojoj je sada češće svraćao i gde su stariji ostajali duže, nakon molitve i za razgovor. Kako su se jedna za drugom ređale nestabilne kraljevske vlade u državi u kojoj su se sve više svadali veliki, tako su te vlade donosile propise kojima su se sužavala prava malih naroda, osobito Jevreja u zemlji. Pritiske koje su osećali na sebi, kao i opštu napetost koju spodeljivahu sa ostalima, Šabtaj i Jakov i druge bitoljske zanatlije i stanovnici dveju jevrejskih mahala, podnosili su ćutke, na način koji je podrazumevao pripravnost za nove teškoće.

Rena i Šabtaj privršiše večeru u tišini kada se po uzanim drvenim iskrivljenim stepenicama čuše užurbani cvičavo najavljeni Jakovljevi koraci. On se na vratima pojavi raspoložen i nasmejan, a već se otud osećao na rakiju. "Dobro veče!" - kaza Jakov "Šta je, ovde kao da je neko umro."

"Misliš" - pogleda ga otac umornim pogedom. "A šta misliš, ko?"

Jakov oseti žaoku i umuknu, jer je eto čak i pijan dobro znao da se starijem, posebno ocu, ne sme uzvraćati. Šabtaj zahvali snaji na večeri i

uskim stepenicama nogu pred nogu side u usku donju odaju gde se bio povukao nakon Jakovljeve ženidbe.

“A ti, što čutiš?”- grubo upita Jakov svoju ženu.

“A šta da kažem?” – reče ona – “Hoćeš li jesti?”

Bio je radišan i taličan i za njega, i pored osmoro metlara u čaršiji, bilo je najviše posla. Radio je naporno u uzanoj radnjici, ali i po kućama gdegod ga pozivahu, te nudio se da obavi još koji, uvek spretno izvedeni, posao. Kasno popodne vraćao bi se kući i umivao u dvorištu trljajući zamoren mišićavo telo komadom sapuna za pranje veša, što ga je Rena brižljivo odsecala samo za njega.

Te noći uzalud je očekivao u postelji. Šapatom mu je rekla da treba da paze. Da je umorna, da ima još posla, a da zatim želi samo da spava, tako da sve to slomi u njemu raspoloženje za ljubav koju ona pročita u njegovim očima i njegovog pogleda na nju sa kojima on dođe iz krčme. Jakov je znao da je samo deo toga istina i da za Renina sve češća odbijanja krivica leži u njemu. “Žene osećaju“, pomisli Jakov, zagjuri glavu u jastuk i zaspri snom umornog pravednika, mada je bio daleko od toga. Dole, ispružen na krevetu u sobici pored kućnog ulaza, njegov otac nije spavao baš zbog toga što mu je sin hvatao stranputicu života. Šabtaj je slušao ciku pumpe za vodu i zveket sudova od odocnele večere što ih je snaja prala u dvorištu.

Kada je ušla u njihovu uzanu spavaću sobu, Rena je čula doboko disanje svoga muža. Na licu mu je titrao blaženi osmeh. U zadnje vreme on je u odaju donosio tuđi miris koga nisu mogli da speru ni sapun ni hladna voda pumpe u dvorištu. Rena nije znala šta se tačno događa, samo je znala da to nije više onaj Jakov kakvog ga je znala od ranije. Kako je vreme prolazilo, Jakov počeo da se vraća sve kasnije, sa sve manje para u džepovima. Šabtaj koji odmah nasluti da se nešto dešava, u nekoliko navrata pokuša da zapodene razgovor sa snahom, ali ona, što iz ponosa, što od stida, nije imala snage da zalazi u takve teme sa svekrom.

Šabtaj, pak, saznade štogod od onoga što se događa sa sinom. Pozva ga rabin reče mu da se među ljudima govorka da mu se sin sastaje sa nekom ženom u gradu, koja, osim toga, čak nije ni pravoverna. Kada u izrazu lica i držanja oca uvide koliko je starcu neprijatno, rabin požuri da kaže kako on ne veruje u ta ogovaranja, ali da ipak samo kruženje glasina u čaršiji može da naštetiti ugledu časne porodice Šabtaja ben Jehude¹⁴.

¹⁴ ben Yehuda – “ben” označava patrimoijalnu pripadnost, ben Jehuda znači “sin Jehude”, Jehidim (mn.) je pluralna forma tog imena; tako Jevreji nazivaju sami sebe i svoj rod na hebrejskom.

Tako stari metlar i sam sazna vanbračnu priču o sinu. Jednog popodneva, vraćajući se sa molitve iz kaala¹⁵, primeti sina kako ubrzano izlazi iz čaršije. Pođe za njim u vreme kada je dan stvarao izdužene senke po sokacima, i uskoro ga primeti kako kradomice ulazi u jednu kući u lepšem delu grada. Pogleda u prozor s koga se namah u kuću povuče žena, negde u prvim zrelim godinama. Nije uspeo da je bolje vidi. Raspita se za nju i sazna da je žena oficira, pokrštena Jevrejka iz Vojvodine, da joj muž zadnje godine služi u pograničnoj jedinici, da je posećuje na nekoliko dana u mesecu, dok ostalo vreme ona provodi u kući sama.

Šabtaj se vratio slomljen. Odluči da porazgovara sa sinom. Proceni da treba da bude strpljiv kao sa zabludelim ovcom. Uveče ga sačeka kod kuće. U glasu je imao usiljeno spokojstvo i gorčinu. Kazao mu šta se sve priča o njemu, kaza mu i to da je svojim očima video kako ulazi i da bi valjalo da odmah prekine sa tim sramnim posetama. Da ima porodicu i da toj porodici niko nikada nije doneo bruku. Jakov je sve odricao. Rekao mu da kod te žene – kaza mu da se zove Rebeka – ide na ispomoć oko domaćih poslova i da mu ona za to daje dobre pare.

“To su, dakle, te pare. Te koje zatim trošiš na rakiju, u krčmi”.

Rena nije slušala razgovor pošto je otišla sa detetom kod majke. Srela je Jakova ispred kućne kapije, crvenog u licu i nervoznog, kako izlazi iz kuće.

“Kuda ćeš?” – tiho ga upita.

“Imam posla” - dobaci joj – “Večeras ću zakasniti!”

Pohlepan za njenim telom, Jakov je sa uzbuđenjem očekivao Rebeku ležeći u njenoj postelji. Slušao je kako u susednoj prstoriji ona bučno sipa vodu u lavor i znao da se to ona priprema za njega. Stala je na vratima i pogledala onako stasitog i muževnog, sa širokim golim leđima kako leži u postelji. On je gledao u nju, gutao je očima njeno telo, zatim njen izazovni lik. Rebeka je bila plavuša. Na licu joj behu već urezane prve bore. Nije imala decu, mada je imala telo koje - pomišljao je Jakov uvek kad bi je video pripremljenu za ljubav, čak i ispod duge bele spavačice što ju je i sada nosila, - poziva na beskrajna oplodjenja. Ona mu se osmehnu, okrete prekidač koji beše pri ruci, ugasi elektriку i netom se velika spavaća soba sa visokim plafonom ukrasi srebrnastim senkama što ih crtao mesec kroz žaluzine i prozorska stakla. Rebeka mirno uđe u postelju, obučena u belu spavaću ispod koje, znao je to Jakov, ona ne nosi ništa. Jakov ispruži ruku i podiže spavaću. Zapljusnu ga miris čistog ženskog tela, a ruka mu dotaknu ovlaženi deo spavačice. Napregnuše mu se žile, oseti damare kako mu udaraju kroz celo telo. Pruži ruku i obnaži njenu nogu, dođe do kolena, oseti

¹⁵ el caal – molitveni dom, sinagoga u sefardskom govoru.

mekoću mesa iznad njega, polako klizeći ka mestu najvećih tajanstava i, pre nego stiže dotle, ona mu stegnu halavi dlan nogama, ne dopustivši mu da ide dalje. On se nasmeja. Ona ga je gledala drsko i ozbiljno, prodornim pogledom. Zabaci glavu unatrag pokazujući mu dugi beli vrat, zabacivši ustranu i pramen koji joj stalno padao preko jednog oka. Njega su zabavljale ove igre u postelji koje je Rebeka, evo čitave godine kako je on posećuje, znala da učini još uzbudljivijima, postavljajući prepreke izvesnosti i odlažući vrhuneske strasti za silovita prožimanja, za duboko u noć. Kad bi Jakov otišao, ona nije mogla da zaspi i, iscrpljena od divlje ljubavi, upijala bi nozdrvama mošusne mirise što je u njenoj postelji ostavljalo njegovo žilavo tamnoputo telo i koji su je nanovo zapljuskivali i do boli jačali čežnju za njim.

Jutro oboji prozor rumeno. Jakov se okrenu oko sebe. Tik uz njega spavala je Rena. Htede da ustane, ali osta tako. Zatim ode da vidi mališana koji je, kao i njegova žena, spavao dubokim snom. Jakov je osećao da mu je telo vruće i učini mu se da mu iz kože isparava preostali deo divljih mirisa Rebekinih. Side u dvorište, te preko otvorenih vratanca baci pogled na Starog koji je spavao dišeći brzo i duboko kao da uzdiše. Pritisnu nekoliko puta pumpu i zapljusnu se hladnom vodom. Opet se onjuši. Koža mu je još uvek mirisala na divlju noć. Pumpao je, pljuskao se vodom i trljao kožu sve dok mu se ne učini da je Rebekim miris sasvim nestao sa njega. Obrisa se peškirom koji se sušio u blizini i sede ne znajući šta da radi sa sobom. Pogleda u kuću. Otud su se čuli duboki i ravnomerni uzdisaji oca. U mahali je carovala tišina. Ne ostade mu ništa drugo do da se uspokoji. Gledao je kako dan polako izmiče od svanuća i osetio nekakav ushit od tog bogatstva i čudesne lepote svetlosti.

Tek, pojavi mu se pomisao da ga dugo nije bilo u sinagogi. Da su ga na to već opominjali i njegovi rođaci i šamaš njihovog *kaal-a* koji je svakog petka pre Šabata, a osobito za Velike praznike budio ljude podsećajući ih na njihove duhovne obaveze za dan koji je pred njima. Podseti se na uzbuđenje koje je ranije osećao u takvim trenucima. "Poći ću sutra", reče u sebi i u tom se trenutku začuo zov jedne, zatim više sirena, a uskoro i jako i sve bliže brujanje. Nebo prekri veliko jato aviona. Započe bombardovanje. Probudi se mahala u iznenadnom uzbuđenju, a ono je preraslo u paniku koja se prenosila iz dvorišta u dvorište mahale. Čuli su se prvi daleki i svakako zakasneli plotuni artiljerije. Zatim se sve smiri. Odasvud naokolo čula se vika. Uspaničeni ženski glasovi dozivahu svoje najbliže. Na vratima se pojavi Rena sa još neprobuđenim dečakom u rukama. "Počelo je", kaza Šabtaj poluglasno, a zatim doda: "Hajmo, kćeri, uđimo u podrum." Samo

što starac to izgovori, opet odjeknuše motori aviona. Sedeli su kući ćutke. Rena je gledala u malog koji je sedeo u dedinom krilu miran i uplašen kao oni. Šabtaj sa mališanom u krilu njihao se napred-natrag i zatvorenih očiju mmljao je molitvu za milost i spas. Jakov je s vremena na vreme provirivao napolje. Sve je trajalo jednu malu večnost. Ništa se nije dogodilo. Aeroplani su bombardovali grad. Granična artiljerija umorno je tukla po njima. Jakov pomisli na Rebečinog muža čiji je lik znao iz fotografije sa posrebnim okvirom koja je stajala na naht-kasni u spavaćoj sobi i koju je ona, kada su prvi put vodili ljubav, sklonila odatle i ostavila je da stoji na stolu u dnevnoj sobi... Rena mu prepozna blud u mislima, čitajući mu odsutan pogled. Zatim sve utihnu. Jeknu nanovo zvuk sirene sa signalom za kraj uzbune.

“Idem da vidim kako su moji” dobaci Rena i izjuri iz podruma.

“Idem i ja” viknu Jakov i izjuri iz kuće, a zatim i napolju u mahali. Trčao je bez prestanka do Rebečine kuće. Tamo stade kao ukopan u mesto. Ispred kuće je stajao vojni kamion sa nekolicinom uplašanih vojnika i jednim ranjenim i nevesšto previjenim podoficom. Na vratima se pojavi Rebečin muž u isprljanoj oficirskoj uniformi sa kapetanskim činom na tvrdim epoletama, a odmah iza njega, u belom mantilu i sa torbom u rukama, i ona. Odmah ga je primetila. Stala je i pogledala pogledom u kome je bilo i žaljenja, i zbunjenosti i nerazumevanja za događaje. Muž je povuče za ruku i pomogne joj da se popne u teretni deo kamiona. Zatim i on uskoči u njega. Dok se kamion udaljavao, njen lik ubrzano je nestajao. Ispravljena u zadnjem delu kamiona, ona nije skidala oči sa Jakova, nervozno nameštajući nemirni pramen koji je zabacivala zanosnim trzanjem glave uvek kada su vodili ljubav u njoj spavaćoj sobi, u ovom gradu koji, Jakov je to dobro znao - nikada više neće biti isti. Pojuri zatim za kamionom i podiže ruku kao da želi da zaustavi vozilo li, nju, tok vremena, ili život kakav mu je bio dat do onda, ali kamion brzo se udaljavao jureći bez zastajkivanja u nepoznatom smeru, a onda uvidevši da je sve uzalud, stade. Kamion ubrzo skrete u jednu uličicu i nestade iz Jokovljevog vidokruga. Onda je zadnji put video Rebeču.

Pogled mu pade na rascvetalo drvo u malom dvorištu susedne kuće. Još uvek je slušao daleko brujanje kamiona koje se zatim sasvim izgubi. Prikova pogled na jednu pčelu koja je natovarena ljepljivim polenom poletala sa jednog na drugi cvet gubeći se u raskošnoj krošnji drveta.

Uskoro u grad uđe nova vojska, formira se okupatorska vlast. Neki to nazvaše oslobođenjem. U La Kaluži šapatom su to imenovali okupacijom. U takvom zbunjivačkom raspoloženju punom novih valova straha i nanovo proredjenih nada. Šabtaj, Jakov, Rena i mališan proslaviše Velike praznike. Atmosfera je u kuci bila vedrija, mada se pokatkad primećivala ćutljivost i

odsutnost Jakovljeva. U takvim trenucima Šabtajev pogled susreo bi se sa snahinim, a zatim, da ne bi otkrio do kraja i sasvim ono što se znalo, odšetao bi nabrzinu do unuka. Na Roš Hašanu, vraćajući se kući iz kaal-a gde je ostavio oca sa drugim sedim glavama iz mahale i iz već zatvorene čaršije da besede o novim vremenima i čudnim spletovima istorije. Jakov nađe mališana u dvorištu, glavom i pogledom uprtim visoko u posivelo nebo.

“Šta to radiš tamo?”- upita ga otac.

“Čekam da se maknu oblaci”- polužmureći odgovori mališan. “Hoću da ih vidim. Knjige.”

“Kakve knjige? - upita ga iznenađen Jakov.

“Ne znaš? Na Roš Hašanu ne nebu se otvaraju tri knjige. Knjiga pravednika, knjiga grešnika i knjiga kolebljivaca. Tako piše u Tori.”

“Odkud ti to znaš?

“Pričao mi je deda.”

Jakov je dugo gledao u dete. Trebalo je da mu on to ispriča, kao što je njemu, Jakovu, na sličan uzrast pripovedao njegov otac Šabtaj, a ovom otac Jehuda, a njemu otac... Zatim Jakov i sam pogleda u nebo puno sivih oblaka. Ode do mališana i zagrli ga toplo i snažno, kao što to odavno nije učinio.

“Tata, golicaš me”, smejaio se i koprcio mali u njegovom čvrstom zagrljaju. “Šta misliš - kaza mališan – u koju će nas knjigu da upišu?”

Jakov ne odgovori. Oseti kako ga steže u grlu.

Sa zimom i prvim hladnoćama stiže i glas da počinje primena bugarskog zakona o zaštiti nacije, kojom su Jevreji bili proglašeni za građane drugog reda.

Jakov se podignu u postelji jer se videla svetlost koja je dolazila spolja i čuo se glas šamaša¹⁶ koji je podsećao da je Hanuka¹⁷, praznik svetlosti. Trebalo je ustati i pripremiti fitilje za paljenje praznične svetiljke. Rena je već bila ustala i pripremala hanukiju¹⁸ koju joj, odmah nakon svadbe, napravio njen otac za njihovu prvu zajedničku hanukiju. Stavila je ulje u devet posudica svetiljke. Jakov sede za sto pored nje. Rena ispod oka gledala ga kako brzo uvrće a zatim spretno vezuje male komadiće vate na štapiće od metle praveći tako male fitilje, a zatim ih potapao u posudicama u kojima je ona pre toga nalila ulja. Pogedaše se za kratko. Ne rekoše ni reči mada

¹⁶ shamash –prisluznik, klisar u sinagogi čija je dužnost bila i da vernike podseća na njihove religione obaveze.

¹⁷ Hanukah – Hanuka, praznik Svetlosti koji se obeležava paljenjem svetiljki ili posebnog svećnjaka 25. dana jevrejskog meseca Kisleva (novembre-decembar)

¹⁸ hanukkiah – svetiljka na ulje sa devet fitilja ili devetokraki svećnjak za Hanuku.

su obojica znali da je to njihov prvi pravi pogled nakon toliko mnogo meseci. Samo nastaviše da vrše pripreme za prvo veće praznika.

Veče ih nađe sve zajedno oko hanukije. Šabtaj poda šibice svome sinu, "Ti si domaćin, ti izdržavaš ovu kuću, red je da i ti prvi upališ svetiljku".

Jakov uze šibice, pogleda u malog, a zatim u Renu koja je očekivala da kresne palidrvce. Jakov poda šibice Reni. Ona ga pogleda začuđeno. "Ti si izdržavala ovu kuću tako dugo." Rena nije znala šta znače ove njegove reči. Jakov je pogleda nesigurnim očima. "Ti si ona koja je sve izdržala. Upali, ženo, nek uđe praznik u kuću."

Ona pogleda u Šabtaja, a on joj odobri pogledom. Uze palidrvce i kresnu ga drhtećom rukom, zatim upali prvi od osam fitilja koje joj jutros pripremi muž izgovarajući tradicionalni blagoslov: "Leadlik ner shel Hanuka"¹⁹. Rena pogleda u Jakova. Zatim joj se na licu pojavi osmeh, kao uzdah olakšanja. Šabtaj poče da peva "Maoz cur yeshuati..."²⁰. Jakov prihvati pesmu i ubrzo malu prostorijicu ispuniše njihovi duboki glasovi. Mališan je gledao čas u jednog, čas u drugog. Kad završiše pojanje Rena iznese tanjir sa domaćom alvom oblikovanu kašikom i postavi ga na sto, ispred Jakova. Ona pruži ruku prema prazničnom slatkišu. Šabtaj namignu mališanu i on prevari oca i prvi uze halvu koju odmah strpa u usta. Do dugo u noći svi su se smejali.

Treće noći Hanuke Šabtaj oseti kako mu ponestaje daha i probudi se usred noći. Pogleda u sahat koji mu bejaše svadbeni poklon i koji je sad merio vreme u njegovoj sobici, okačen o klin nad njegovim uzglavljem za srebrni lančić, ali u gustom mraku nije mogao da vidi ništa. Polako mu se razbistri i nekako mu se osvetli videlo, te je video da je ponoć i da su se poklopljene skazaljke zalepile za ponoć i da neće ni da maknu dalje, kao da neka nevidljiva ruka zadržava i njih i vreme. Odjednom oseti jaku svetlost u sobici. Pogleda kroz prozor i vide da svetlost dolazi odozgo, sa neba, kao da su se tamo upalile hiljade i hiljade hanukija. Pade mu na pamet da je večeras njegov red da upali treću svetiljku domaće hanukije. Šabtaj se podiže sa kreveta, a zatim se ispravi slušajući kako neko, isprva iz daleka, a zatim sve bliže i bliže do njega, doziva njegovo ime. "Čestiti Šabtaje" - govoraše moćan glas nekoga koji se nalazio, čini ti se, iza samog prozora - "Pripremi se!" U isto vreme čula se pesma *Kilao noe*, što je Šabtaj razumeo kao da se peva na ladinu: "Njemu" - kazivala je pesma - "Njemu pripadaju čast i slava". Šabtaj se doseti da se ta pesma ne peva za Hanuku, već za prasnika

¹⁹ "Leadlik nel sher Hanukah" - bukvalno: "upalimo svetlost za Hanuku"; puni iskaz tog blagoslova u prevodu glasi: "Blagosloven jesi ti, Hašem, Bože naš. Kralju vasseljene Koji nas posveti Svojim zapovedima i Koji nam zapoveda da palimo svetlost za Hanuku".

²⁰ "Maoz tzur yeshuati" - bukvalno: "Kamen večnosti", pesma koja se peva za Hanuku i glasi: "Kamenu večnosti, naša pesma neka slavi Tvoju spasiteljsku moć; Ti Koji si, među besnim neprijateljima, naša zaštitnička kula".

Pesah, a zatim začu da se njena melodija meša sa novijim i novijim, ozbiljnim, tužnim i veselim akordima iz psalama i radosnih pesama koje se pevaju povodom različitih praznika po domovima i sinagogama na ivritu, na jidišu, na ladinu, na nemačkom, na arapskom, na grčkom i uopšte na svim jezima koje govorahu pripadnici izabranog naroda Stvoritelja. “Je si li spreman, Šabtaje?” upita ponovo Glas na hebrejskom. “A kamo, gospodine?” upita nesigurno Šabtaj, opčinjen harmonijom te čudnovate mešavine glasova, jezika i pesama. Ovamo, Pravedniče, na praznik koji se neprestano događa ovde, u nebeskome Jerušalajimu odgovori glas Nevidljivog na aramejskom jeziku, koji Šabtaj odlično razumede mada ga u životu nikada čuo nije. “Ko si ti, gospodine?”, upita sa strahopoštovanjem skromni bitolski metlar na Ladinu, sluteći odgovor. “Eh’yeh asher eh’yeh”²¹, “Ja ću biti koji budem” izgovori glas u tajanstvenom budućem vremenu i to na hebrejskome što, takođe, Šabtaj razumede kao da ga je čitavog života govorio sa komšijama i dućandžijama iz La Kaluže. “Jesi li to Ti, večni Stvaraoče, je si li Ti to, o Strašno ime?” “Ko sam videćeš sada”, kaza glas na latinskom, kojeg skromni bitolski metlar opet odlično razumede. I iznenadno, negde sa visina, iza gornjeg okvira prozora odajice pravednika Šabtaja pojavi se daleki vatreni stub koji se stade silovito približavati kući i prozoru te, uvlačeći ga u vatreni vrtlog, ponese i njega, Pravednika, i podignu ga visoko, tako visoko, da jet amo sajava iznad najviših oblaka, te se tamo pred Šabtajem ukaza jedan veliki grad stvoren od same svetlosti, ispunjen dvorcima, širokim ulicama, osvetljenih zidina, u čijem se središtu nalazio Hram čežnji, dom Svevišnjeg, građevina premudrog Solomona ali sada ne sazidana od kamena, već stvorena od najsajajnijih zrakova, a u njegovom prozirnom središtu, vide to Šabtaj jasno, stajaše Svetinja nad svetinjama sa zavetnim kovčegom i zlatozračnim tablicama u njoj: sa Dekalogom koga su na Gori sinajskoj dali pleminitom reb Mošeu²², a iznad sveg tog sjaja Šabtaj vide kako jedna ruka u prostoru iznad čudesnih svetinja, ispisuje četiri slova na hebrejskom. Sav zbunjen on pročita slažući slog po slog – kao što je to veće radio sa imenima firmi novih velikih magazaa na Širokom Sokaku – kao HeVHaJ, ali setivši se u isti čas da se ispisina na ivritu čitaju obrnuto i on unezvereno pročita ispis prozračne ruke kao JaHVeH²³, neizgovorljivo ime, tetragramaton, ime Boga u kome Šabtaj nađe konačni spokoj i počinak.

A u isto vreme dole, u La Kaluži, njegov sin, snaja i unuk sanjahu jedan isti san, kako, naime, jedan za drugim pale svetiljke za Hanuku, najpre Rena, pa Jakov, a trećeg dana praznika svetlosti i njihov Šabtaj, za njim pak sav ozaren od sreće, i mališan.

²¹ “Biti ću Koji Ću Biti” – mistično samoodređenje Boga Mojsiju.

²² Reb Moshe – Mojsije na hebrejskom

²³ JHWH – Jehova u hebrejskoj transkripciji bez vokala: jedno od imena Boga

Sutradan Jakov nađe oca smirenog, poluotvorenih očiju zagledanih negde u visine iza oblačnog jutra, ka obećanom nebesnom Gradu Mira; i sav ozaren, kao obasjan nekom neobjašnjivom unutarnjom svetlošću, što su on i žena pripisivali konačno pronađenom spokojstvu. "Nije mu bilo pisano ovde, ali on je hanukiju zapalio na nebu", kaza Jakovu rabin koji dođe da izrazi svoje saučešće za preseljenje časnog člana zajednice iz sirotinjske mahale bitoljske La Kaluže.

Članovi porodice Pravednika to shvatiše kao znak velike nade verujući u dobar ishod čak i nekoliko meseci kasnije, kada ih utovariše u voz za koncentracione logore. Kroz otvore na daskama stočnog vagona, Jakov je virio u nebo na kome je, odjednom mu se učini, video Šabtaja koji im se otud osmehivao kao i onda, prve večeri njihove poslednje Hanuke, kao da su svi deo nekog velikog i nepoznatog praznika koji se odvija daleko, na nebu.

Rabin i iskustvo žrtvovanja

Eleazar ben Cvi baci pogled kroz mali avionski prozor sa koga se dole videla samo plava površina okeana. Nanovo ga oduševljava prizor mora nepreglednog a to još jednom potvrđuje njegovu nepokolebljivu veru u Boga. Ogromna površina ga podseća na beskraj koji se sada prostire ne samo ispod njega, već i u dubinama neba, pa i dalje, u beskraj kosmičkog svoda kojim, nepokolebljivo veruje ben Cvi, vlada ona svemoćna sila koju on zamišlja kao Stvaraoca.

Mada su njegovi preci bili Aškenazi iz Nemačke, Eleazar ben Cvi je rabin u sefardskoj sinagogi *El kal de los Monastirlis*²⁴ u Njujorku koju su negde početkom prošlog 20. veka bili ustanovili emigranti koji su došli na novi kontinent iz grada Monastir ili Bitolja u balkanskom delu otomanske Turske. U Njujorku gde dominiraju Aškenazi, iseljenici iz severnih zemalja Evrope, sada nema među živima nijednog od originalnih, Monastrilijskih osnivača sinagoge. Dobar deo njih rabi Eleazar ben Cvi zateče među živima u sinagogalnom odboru kada mu pre četrdeset i sedam godina ponudiše da rukovodi sinagogom.

Pripovedaše mu o svom zavičajnom gradu objasnivši mu da su se, nakon inkvizicijskog progona, sefardski Jevreji iz Portugalije i Španije na samom isteku 15. veka naselili diljem čitave ondašnje Turske imperije. Među njima posebno su bile značajne i uticajne jevrejske opštine u dva grada. Pre svega ona u Tesaloniki, Solunu, Selaniku ili Saloniku kako su balkanski Sefardi imenovali ovu metropolu, inače njeni najbrojniji žitelji. U davnašnja vremena nakon progona iz Palestine i Jerusalima, u Saloniku se naseliše Jevreji Romanioti. Dolaskom i Sefarda broj jevrejskih stanovnika je bio toliko dominantan da se predlagalo da ovaj grad bude preimenovan u Samariju. Drugi grad je bio Monastir ili Bitolj. I Romanioti i Sefardi se,

²⁴ El kal de los Monastirlis – Sinagoga Jevreja iz Bitolja, Monastirlija. Postoji nekoliko sinagoga u svetu koje nose ime "bitoljske": La keila de los Monastirlis u Solunu, The Sphardic Temple (Monastirli) u Njujorku, kao i sinagoge u Temuku i u Jerusalimu. Kolonije Jevreja iz Bitole nalaze se u Ročesteru u državi Njujork u SAD, zatim u Indijagapolisu, u južnoj Kaliforniji, u nekim naseljima na Florodi, kao i u Temuku i Santjagu u Cileu, Brazilu, Meksiko Sitiju, kako i u Jerusalimu i u kibucu "Shaar HaAmakim" u Izraelu.

dakle, naseliše tamo u gradu Bitolju, inače drugom, a u rabinskoj istoriji prvom po značaju balkanskom gradu.

I pored značaja za istoriju njegove sinagoge, rabin Eleazar ben Cvi ne bejaše posetio balkanski grad po kome je ona bila imenovana. Želeo je doduše da to učini više puta, ali želja mu se nijednom nije ispunila. "Znanje rabina", često je mislio Eleazar ben Cvi. "kao uostalom i vera, ne moraju baš proizilaziti iz ličnog iskustva. Zato verujemo uputstvima napisanim, neka i pre mnogo vekova, od ruku starih mudrih glava." Tako je rabin verovao da grad po kome je imenovana njegova sinagoga nije nužno poznavati iz ličnog isustva, čak je verovao u to da je bolje poznavati ga u njegovoj dijahroniskoj i unutrašnjoj dimenziji iz spisa koje nalazio u svojoj i u drugim bibliotekama.

Kada je on postao rabin Bitola se nalazila u komunističkoj Jugoslaviji, a sada nakon raspada te zemlje, u maloj državi Makedoniji. Pre dve godine u nedeljniku *Forvard* čitao je o ratu što se tamo vodi, posebno su ga potresla surova ubistva koja su se dogodila u planinama. Neka od tela ubijenih vojnika regularne vojske, naime, bila su izmasakrirana a zatim sasvim spaljena, slično žrtvama paljenicama u starom Hramu. On onda pročita za njega važno ime grada Bitole u novinama, a pročita kako u znak osvete za zločinstva lokalno stanovništvo opožarilo je veliki broj dućana u gradu. "Eto", pomisli onda. "i Monastir se žrtvuje žrtvom paljenicom".

Avion, pre pola sata je poleteo sa uobičajenim desetominutnim zakašnjenjem sa njujorškog aerodroma JFK sada mirno klizi među oblacima. Možda je, pomisli rabin, sa sobom trebao da povede i svoju ženu. Mirtl, koja i pored bolova u kostima od naprednute osteoporozе na licu uvek ima pitomi osmeh, je u Jerusalimu bila samo dva puta, ali s druge strane i kad bi došla, šta bi li ona tamo radila. Provodila bi časove i časove na rabinskoj konferenciji, a ona nije ni toliko pokretna ni snalažljiva u drugim mestima. Ipak, s njom pored sebe, on se ne bi osećao tako usamljenim.

Rabin zatvori oči. U uši mu ulazi monotoni zvuk rada mlaznih motora aviona, zatim ga više ne čuje. Zamišlja Bitolu u srednjem veku. I sam je čitao poznata uputstva bitoljskog rabina Josefa ben Davida Ben-Levija koji je još 1502. godine u Solunu odštampao knjigu "*Pitanja i odgovori*", sa takozvanim responsima²⁵, uputstvima koja se tiču građanskih, religioznih i duhovnih pitanja i dilema jevrejskih zajednica koja se do danas uzimaju u obzir u rabinskim sudovima. Knjiga, čije korice mu se pojavljuju pred zatvorenim očima, bila je preštampana 1726. godine i to za potrebe velike je-

²⁵ Responsa – Odgovori na pitanja i dileme iz svakodnevnog života koje su autoritetni rabini davali kao tumačenja na osnovu poznavanja verskih izvora i principa koji potom postaju običajna pravila i rukovodeća načela.

vrejske zajednice u Amsterdamu. Među poznatijim rabinima iz Monastira, u avionskoj viziji rabi Eleazara ben Cvija, defiluju stari dostojanstveni likovi jedne petvekovne galerije bitoljskih rabina: Šlomo ben Avraham Hakoen, veliki zakonodavac čiji response su štampani u četiri toma negde između 1586. i 1652. godine, takođe u Solunu; čuveni rabin Avraham Falkon rođen 1643. godine, rabi Šmuel Cadok rođen 1690., stručnjak za religijsko sudstvo i versku pravdu, zatim ugledni Benjamin Medina rođen 1730., rabi Avraham de Jehuda de Buton koji napisao response "*Mahaze Avraham*" štampane 1795., zatim David de Buton, rođen krajem 19. veka, pa učeni i poštovani rabin Benvenisti ben Avraham Gatenjo rođen 1859 godine, rabi Avraham Ger Cedek rođen 1800. I Moše Šabat Kamhi rođen 1865. godine koji je, inače, bio preobraćenik u judaizam, potom rabin David Ben Šlomo Papo čije su čuvene besede "*Bni Meir*" i "*Pne David*" izrečene u Jerusalimu 1914. i 1924. godine, zatim sefardski mudrac, inače glavni rabin iz Jerusalima dr Ariel ben Cion rođen 1913 godine...jedan beskrajni niz mudrih glava pokretnom iz tog čudesnog predela na dalekom i nespokojnom Balkanu.

"Jednog dana", zaključio je rabin monastirlijske sinagoge nakon završetka ove revije mudraca koji su defilirali pred njegovim duhovnim očima, "zajedno sa odborom sinagoge i u društvu svojih supruga, i on će, svakako, posetiti Bitolj".

"Nadam se da se može reći da ćete i Vi pripasti toj monastirlijskoj svetloj liniji vere", kazao mu spokojnim glasom predsednik sinogogalnog odbora kada je mladi Eleazar ben Cvi bio postavljan za rabina. Onda on sazna da lokalno stanovništvo grad Salonik imenuje kao Solun, a da se njegov rođeni Monastir zove Bitola. Još 1689. godine istorijske beleške pominju 4000 Jevreja, stanovnika Bitole, broj identičan kao i u popisu iz 1890. godine. Obzirom na čudne preokrete nakon propasti otomanske imperije iz Salonika ka Monastiru događao se priliv i odliv sefardskog stanovništva u migracijama izazvanim ratnim plimama i oseckama novog 20. veka najavljenog ratnim događanjima na Balkanu, a zatim i sa dva velika rata koji buknuše kroz čitav svet, a osobito jako se razgorevali na teritoriji između ova dva grada.

Eleazaru ben Cviju, dakle, poznate su sve činjenice života monastirlija. Zbog njih je on naučio sefardski jezik mada ritual u sinagogi on obavlja na hebrejskom, a propovedi na engleskom kojeg i posle toliko decenija govori sa ostacima nemačkog i jidiša, jevrejske varijanta nemačkog, u posebnim prilikama zna da se vrati Ladinu, jeziku utemeljivača njegove sinagoge. Ona pripada kongregaciji ortodoksnih sinagoga, nasuprot pokušaja nekih članova njihovog molitvenog doma da pređe u reformističke jevrejske hramove na

šta se Eleazar ben Cvi, kao tradicionalista i prema tome cionistički opredeljeni vernik, oštro suprotstavio. Deo reformističkih vernika, glavno iz treće generacije nakon preseljenja njihovih dedova i pradedova iz balkanskog grada u Njujork, napustiše sinagogu, a deo njih vratiše se tradionalnim ubeđenjima. Tako Eleazar ben Cvi ojača svoju kongregaciju te posle pobede njegovog opredelenja, čak je i proširi, uživajući još veće poštovanje njenih članova.

Sada putuje na veliku rabinsku konferenciju koja se održava u Jerusalimu, a to je jedan od onih susreta na kome se ojačava jedinstvo vere, a održava se na teološku temu naslovljenu kao "Žrtva posvećena Svevišnjem". Tema žrtve, bez obzira što, hvala Svevišnjem, lično nije iskusio ni on ni njegova porodica, posebno preokupira rabina ben Cvija. Ali, rečeno je, neke se stvari ne iskuse, a znaju se i prihvataju iz knjiga, rabinskih zapisa i iskustva drugih.

"Hvala Bogu, često zna da kaže Mirtl dok u njujorškim predvečerjima piju čaj sami ili sa prijateljima, u našim životima nisu nas uznemiravali potresni događaji". Eleazar se slaže s tim i o sebi misli da mu je Svevišnji dao iskustveno devičanstvo. Eleazar ima 79 godina i, slava Njemu, još uvek je čilog zdravlja, pa ipak ovo putovanje, shodno temi o kojoj već nekoliko dana razmišlja, preduzeto u njegovim poznim godinama, smatra jednom od svojih žrtava Svevišnjem. Leteći između dva plava beskraja pomišlja da, obzirom na godine koje nosi na svojim leđima, ovo može da bude i njegovo zadnje putovanje u zemlju Izrael i u sveti grad Jerusalem, dva mesta prema kojima je usmerena molitva u svakom mojsejevskom hramu ne samo u Americi, u Njujorku, već diljem celog sveta. Prolazi mu kroz glavu da ako mu je tako bilo pisano rukom svemoćnog Adonaja, bilo bi dobro da umre kao pravednik u Jerusalimu, što je san svakog Jevrejina.

"Ipak, ne" – trže se od te nenadno pridošle misli. "Šta bi jadna Mirtl radila bez mene", pomisli samosažaljivo. Odlazak u carstvo nebesko, iz godine u godinu, sve viša ge preokupira kao eshatološka tema kojom se rabin bavi i kao duhovnik, ali ta ga tema sve više i plaši; i njega, kao uostalom i svakog drugog čoveka na njegovom uzrastu. Zato jedva čujno, sa nenadno presahlím usnama, sedam puta promrmlja pashalnu želju "Leshana Haba'a Bi'rushalayim"²⁶, kojom poželi da (i) sledeće godine ide u Jerusalem, tačno u trenutku kad je stjuardesa prolazila sa uzanim kolicima kroz koridor aviona sa dremljivim putnicima, nudeći budnima drugo po redu okrepljujuće piće, ali brzo mimoide belobradog rabina koji mrmlja usnama, misleći da se on moli.

U hronikama koje se čuvaju u biblioteci njegove sinagoge, u dugim noćima otkako beše postavljen za njenog rabina, Eleazar ben Cvi je pročitao

²⁶ "Leshana Haba'a Bi'rushalayim" – "Dogodine u Jerusalimu!"

da su posle završetka prvog svetskog rata u 1918. godini, dva balkanska grada pripala dvema različnim državama: Salonik Grčkoj, a Bitola novoj državi Jugoslaviji. Onda se više od 150 sefardskih porodica iz Bitole naseliše u Solunu gde se 1928. godine stvara i njihova sinagoga, a oko 60 monastirskih familija sele se u susedni gradić Lerin ili Florina koji je takođe pripao Grčkoj. Između dva rata stvorena je nova dijaspora bitoljskih sefarda, na početku veka njegov *El kal de los Monastirlis* u Njujorku, 1928. godine bitoljska sinagoga u Temuku u Čileu, a 1932 bitoljska sinagoga na čelu sa Hajimom Nahmijasom formira se i u samom svetom gradu Jerusalimu.

Misli mu se, zatim, uspokoje. Žedan je, pa gleda duž avionskog koridora hoće li se vratiti stjuardesa sa osvežavajućom ponudom. Kako letelica zalazi u zonu noći koja vlada nad Atlantikom, kroz prozor stiže sve slabija svetlost, kao da neko spolja nabrzaka okreće reostat svetlosnog parka dnevne svetlosti, pa sjaji samo daleki horizont Amerike koju su napustili, a nepregledne vode okeana dobijaju na tajanstvu i neshvatljivoj dubini, dok se na nebu pale prve zvezde. "Bilo bi dobro", pomisli rabin otkazavši se željenog pića, da malo odremam, bar dok ne serviraju večeru što će svakako biti za sat vremena. I onako imao sam naporan dan i čitavu noć za putovanje. Zatvara oči misli mu se ponovo usmeravaju ka temi konferencije na koju putuje. "Žrtva, sinu mu u glavi, jeste pojam i reč od kojih se sastoji čitava istorija Judejaca."

Pred očima mu se javlja horizont Kanaana, obećane zemlje gde vidi, kao i mnogo puta u svojoj fantaziji, kako najpre pristizu nekolicina njih, za njima desetine, a zatim na hiljade ljudi. Napred hoda predvodnik držeći u čvrstoj desnici moćan pastirski štap po primeru Mojseja, patrijarha izabranog božijeg stada Izraela, nomadskog naroda koga sačinjavaju dvanaest plemena iz poroda Avraama, oca naroda po božijoj želji, na hiljade staraca, muževa, žena i dece i nepregledna stada stoke. Rabi Eleazar ben Cvi izbliza vidi aktere njegove paleoistorijske judaičke vizije. Za razliku od svetlo-plave boje njegovih očiju i bele, takoreći prozirne kože, oni imaju maslinaste oči, obojene tamne kože, i umorna lica, iscrpljena od neizvesnosti, gladi, žedi i četrdesetgodišnjeg tumananja kroz pustinju. Nagrada slobode ne dolazi odmah sa svim svojim darovima. Izabrani narod traži obećanu zemlju za sebe i za svoja pokolenja brodeći duge godine kroz prostranstva od Afrike do Male Azije. Zato na nekim licima Eleazar ben Cvi gleda jedino umor, bezvoljnost i odsutne, očajničke izraze. Ali najveći deo lica ovih predaka ozarena su nekom unutrašnjom svetlošću i plamenom što bukti kroz žeravice očiju, sa istim žarom koga u njima upali jedinstveni i svevišnji Bog, onaj koji je

Mojseju, koga su uostalom svi iz ove grupe poznavali, svojevremeno dao zapovesti i zakon. Onaj koji im bejaše vođstvo i uteha u ovih četrdeset godina lutanja, onaj koji je izveo njihovo izbavljenje iz egipatskog ropstva, onaj koji je imao od Boga prenetu moć da samo doticanjem svog pastirskog štapa okrvavi čitavu veliku reku Nil; onaj koji moćnom faraonskom Egiptu donese božije kazne i nesreće, onaj koji po božjoj volji otvori duboko more i na njegovom dnu načini put za bezbedni prelazak svoga naroda, prvi patrijarh judejskog plemena, onaj od koga počinje beleženje u svetim knjigama, onaj što se u danima lutanja i gladi pomoli za spas i nahrani izabrani narod po božijoj blagosti sa manom, čudesnom hranom koju Bog prosu sa neba i, na kraju, onaj koji dovede svoj narod do obećane zemlje, a sam ne dočeka da kroči u nju.

Eleazar ben Cvi pred očima vidi likove prvih vladara koji u novoj zemlji ujediniše jevrejska plemena i sveštenike Jedinog boga koji su vodili boj sa prvosveštenicima paganskih kultova boga Baala i boginje Astarte, gleda njihove žrtvenike i neobične rituale u kojima ovim božanstvima oni žrtvuju krvne žrtve, obezbeđujući tako nakon svih kolebanja i preokreta, dominaciju jedinog, Mojsijevog Boga i njegovih sveštenika, rabina iz davnina blagosiljanih tada, pa sve do dana današnjeg, do njega samoga.

Pred očima Eleazara pojavljuje se moavkinja Rut koja prihvata jevrejsku veru i koja se smatra rodonačelnicom dinastije silnog kralja Davida. Eleazar ben Cvija vidi mladog Davida. Gleda njegovu srčanu borbu sa džinovskim Golijatom, a zatim i dobijanje prestola Izraela. Zatim stari rabin gleda zavetni kovčeg Mojsejev sa tablicama i deset zapovesti u njoj, svetu nosilju konstruisanu sa dva para držalja, označenu sa dva heruvima okrenutim jedan drugom kojima se krila dotiču nad glavama, kutiju sačinjenu od najboljih majstora po preciznom diktatu Neba koji i dan današnji stoji opisan u Svetoj knjizi. Starac vidi zavetni kovčeg smešten u sveti šator, taj simbol nomadskog života izabranog naroda i ne može se nasititi tog prizora od koga mu prolaze žmarci kroz telo jer zna da u Arci obitava sam Jedin i Uzvišeni Bog. Zatim mu se pred očima pojavljuje Solomon, moćan i dostojanstven, sin Davidov i kralj Izraela koji sagradi prvi Hram u Jerusalimu. Novo zdanje od kamena ima proporcije Arke, i ono treba da bude čvrst i konačni dom za nju i za Svevišnjega. Zablista, dakle, Hram pred očima rabinovim u svoj njegovoj ljepoti, sa dva velika stuba, imenovana Jakintom i Boazom, postavljenim na njegovom ulazu i sa drvenim dekoracijama u unutrašnosti izrađenim od kedrovine donete iz višnih gora libanskih. Eleazar ben Cvi širi nozdrve i takoreći upija miris još uvek sveže kedrovine koji se širi po Hramu. Vidi mudrog i dostojanstvenog Solomona kako besedi sa oba Hirama, velikim bronzarom i graditeljem i kraljem Hiramom iz obljižnjeg kraljevstva koji

mu pomognu u izgradnji Hrama jedinom Bogu, zatim ga vidi kako prolazi rukom muževnom kroz maslinastu svilu bedara kraljice od Sabe, a iza toga i karavan sa njenim darovima poslatim za Jerusalim. Trepće sva ta velikost najsjajnijih delova judaičke istorije pred očima njujorškog rabina.

U svojoj viziji on posvedočava prvu službu Bogu i dok je gleda snagom fantazije. šapće blagoslov. Pred očima mu leprša sivi golub podignut na rukama sveštenika Hrama spreman za žrtvovanje, zatim i sam žrtvenik na kome se prinose krvni darovi Bogu od žrtvenih životinja Kralja, od sveštenika, od veledostojanstvenika i od mnogobrojnog naroda koji je u ovoj kamenoj građevini video ispunjenje molitvi generacija, iz njega poteklih predhodnika, vidi dom Boga čije je mesto postojanja selio sa sobom u svoja duga nomadska tumaranja širokim prostorima od Afrike do Bliskog Istoka i, konačno, do kanaanske zemlje gde nađe i dom za sebe.

Zatim mu se pred očima pojavljuje prokleti Tiša beav, deveti dan julsko-avgustovskog meseca Av, kada vidi Jerusalim zavijen u plač i vrisak, ljude koji trče u očaju i u srdžbi, majke koje uzalud dozivaju svoju decu, grad okrvavljen od silovitog udara vavilonskih vojski i Hram divljački opljačkan i zavijen u plamenu. Vavilonski car Nabukodonosor trijumfalno ulazi u razrušeni grad na svojim dvokolicama i prati propast hrama Solomona. Ubrzo se formiraju kolone zarobljenika koji se upućuju na mukotrpan rad u mesopotamijskoj metropoli. Godina je 586. pre nove ere, prema savremenom računanju vremena. Eleazar ben Cvi gleda sve te slike još jedne žrtve predaka i njiše glavom obuvačen užasom vizije dok se u zatamnjenom koridoru aviona čuje duboko disanje zaspalih putnika, nad Atlatikom gde vlada duboka noć. Njemu san ne ide na oči, već jedino te uzvišene i zastrajujuće slike. Zatim prati vekovno ropstvo njegovog naroda u Vavilonu, daleko od domovine i opusteloga hrama, tamo, na rekama vavilonskim...Pomišlja na epizodu iz legende o Esteri, odlučnoj ženi persijskog kralja, Jevrejke poreklom. U palate u persijskom gradu Suzi, Haman, ministar dvora, želi da organizuje pogrom nad Jevrejima. Dan uništenja se određuje žrebanjem. Ali tu žrtvu njenog naroda onemogućuju mudra Estera i njen stric Mordehaj. Otada se izbegavanje žrtava slavi na purimskim praznovanjima. Posle prvog bilo je na stotine purima. Žrtve Izraila i purimska spašavanja su dve suprotnosti koje vode stalni dijalog u mileniumskoj istoriji Judinog plemena.

On uzdahnu tiho i za trenutak zatvori oči. U avionu vlada noćni spokoj kolektivnog sna putnika. Eleazar ben Cvi nanovo upre pogled u istorijski film koga projektuje u sebi. Prati gradnju drugog Hrama posle oslobođenja od vavilonskog ropstva i prvi obred libidacije, polivanje vodom žrtvenika kao izraz želja za dobru kišnu sezonu i bogat rod u poljima. Vidi prvosveštenika Hrama koji se sedam dana priprema za ulaz u najsvetiji deo hrama.

Konačno, sedmog dana na Jom kipur, Dan pomirenja, obučen u belu lanenu odeću prvosveštenik obnovljenog Hrama iznova obavlja žrtvenu ceremoniju nad ceremonijama. Ulazi sa strahom Božijim u Svetinju nad svetinjama, u prostoriju hrama gde samo jedanput u godini, upravo na ovaj dan, samo on ima pravo da uđe. U obrednom toku prvosveštenik nekoliko puta ispoveda grehe: najpre svoje i za sopstvene porodice sa rukama položenim na glavu jednogodišnjeg junca koji će kasnije biti zaklan kao žrtva Bogu, zatim grehe svoje i svojih sveštenika učinjenih prema svetištu, Hramu nad hramovima, radi čega ruke polaže na glavu jarca koji se kasnije takode kolje kao krvna žrtva Bogu i, na kraju, ispoveda grehove čitavog naroda sa rukama na glavu još jednog jarca koji se, natovaren njihovim grehovima i namenjen zloduhu Azazelu, pusti u pustinju.

Zatim mu pred očima titra borba sveštenika Matatije i njegovih sinova, a posebno jednog od njih, Jude Makabija i njegove pobede nad nosiocima grčke duhovne okupacije. Pred njegovim ožima defilišu potomci generala Selevka, jednog od naslednika Aleksandra, mitskog cara Makedonaca i Grka koji je zavladao čitavim dotad poznatim svetom, pa prema tome i Palestinom, a čiji potomci od kojih je jedan i Selevk, počinju da helenizuju i Jevreje, osobito deo jevrejske aristokratije, zabranjujući njihove verske običaje, uvođeci među njima grčki jezik, a u Hram Jedinog Boga, njihove paganske mnogobožacke simbole.

Tako, Eleazar ben Cvi u svojoj paleistorijskoj avionskoj fantaziji doživljava radost preosvećenja Hrama u 164. godini pre nove ere i veliko narodno slavlje tim povodom. Događaju se dva osvećenja: *Habajita*²⁷, Doma Boga i *Hamizbeaha*²⁸, žrtvenika Hrama. Blaženi osmeh titra na zanosnom licu rabi Cvija čija religiozna meditacija doživljava svoje kulminacije kada dolovi legendu o ulju. Cvi, dakle, vidi jasno Jehudu Makabija i njegove borbe za oslobođenje od stega grčkog vladara, pagana Antioha Epifana, kako pobedonosno, sa fanatično plamtećim pogledom, ulaze u iznova oslobođeni Dom Boga. Ali, sa osmehom izvesnosti rabin njujorške sinagoge vidi kako u Jerusalimskom Hramu Jehuda nalazi samo jedan mali tanjir sa ritualno pročišćenim kašer uljem za menoru, dovoljno da sedmokraka svetiljka Hrama gori jedva jedan dan. Blagoslovljeno budi delo Jude Makabija, vrvi kroz glavu Eleazar ben Cvija ponovljena benedikcija o Makavejcu, jer Bog učini čudo i menora, sa ono malo ulja umesto jednog, gorela je čitavih osam dana i osvetljavala je i osvetljava Kuću Svevišnjeg i Jedinog boga kome se opet prinose žrtve u Hamizbeahu.

Rabi Eleazar ben Cvi ne vidi više prikaze. Starca konačno savladavaju san i pomrčina koje sada, nakon toliko živopisnih slika koje prodefilovaše

²⁷ Habajit – Hram Solomonov, božiji dom u Jerusalimu, na hebrejskom.

²⁸ Hamizbeah -Žrtvenik Hrama

kroz njegov unutrašnji pogled, pokriva smirujuća tamna zavesa koja ga sprečava da vidi dalji tok istorijskih zbivanja: rimsko razaranje i drugog Hrama u 70. godini nove ere, pad tvrdave Betar, zadne uporište Bar Kohbe u borbi protiv Rima, pljačkanje Jerusalima, otmica i definitivni nestanak svetog Zavetnog kovčega od strane novih, ali ne i zadnjih zavojevača. Podizanje paganskog hrama u unutrašnjosti bivšeg Hrama Adonaju, jedinom bogu Mojsejevom, Davidovom, Solomonovom, Makabijevom, svih rabina, vernikacima i pokornika, pa tako i Eleazara ben Cvija. Zatim nove žrtve njegovog naroda primoranog na nove seobe i na svetsko rasejanje koje se nastavlja i u naredne vekove novog vremena. Eleazar ben Cvi je rođen u Americi i lično nije posvedočio, ali mnogo puta je doživeo u svojim živopisnim meditacijama i najveću žrtvu svog naroda, progone, poniženja i stradanje šest miliona Jevreja u nacističkim logorima smrti. To je njegov savremeni genocid, njegova žrtva svetaljenica, njegov novi holokaust. Zatim sretno preobnavljanje države Izrael u 1948. godini i njeno požrtvovano postojanje kroz decenije do danas, kada u atlantsko nebesko-okeanskom svemiru avion rabina Eleazara ben Cvija tiho klizi noćnim nebom prema njemu i prema njegovom epicentru, Jerusalimu. Sve to rabin ne doživljava. Smiruje se u potpunom mraku koji ovlada i njegovom, do malopre blaženo-uzbuđenom svesti.

Eleazar ben Cvi izlazi zadovoljan sa rabinske konferencije. Njegov iskaz je primljen sa velikim odobravanjem. Rabini sa odobravanjem primiše njegove sveistorijske misli i tezu da je čitava istorija Izrailja povest o permanentnom žrtvovanju. Zadovoljan je kao da je ispunio zavet predaka iz monastirlijske sinagoge u Njujorku, osećajući da se posle ovog nastupa približio svetlim likovima monastirlijskih rabina.

I tako, stojeći blaženo na ulici i vedro ispravljajući i razgibavajući ukočenu kičmu, on dopusti da ga miluje podnevno sunce. Pod suncem Jerusalima Eleazar ben Cvi se oseća živlijim i zdravijim nego bilo kada ranije. U tom trenutku pred njim stade autobus javnog prevoza. U njega se, primeti Cvi, ugura jedan mladi čovek. Rabin Cvi vidi užurbanog mladića kako u autobusu odbaci ogrtač ispod koga se pojavi čvrsto nabijen jelek sa koga vise žice. Mladić čije oči gore fanatičnim sjajem vikne nešto i silovito otkide jednu od žica.

U deliću sekunde, sasvim iznenada, rabin monastirlijske sinagoge vide jaku svetlošt, a posle nekoliko eona, do njega stiže i zvuk zaglušujuće eksplozije. Dok su naokolo pljuštali komadi metala, kiša stakla, krv i delovi ljudskih tela, zadnjim atomom svesti rabin shvati da je pred njim, u autobusu eksplodirao čovek-bomba. Prvo pomisli na Mirtl. Zatim, munjevito, da je

istorija samo jedan beskrajni niz žrtava, među kojima, se po neobjašnjivoj volji Svevišnjeg, ubraja i onaj koji, evo sada, žrtvuje sebe eksplozivnom napravom, i svi oni nevini ljudi u autobusu u kom ju je aktivirao, kao i sam on, nevini rabin Eleazar ben Cvi koji, eto, ni na kraju, dok sada umire, poslednjim atomom svesti ne ume da shvati cinizam istorije, nenadnost zbi- vanja i nepredvidivost iskustva jer je čitavog života naivno verovao da nije nužno prolaziti kroz iskustvo, proveravati stvari da bi se prihvatili, od drugo- ga dati zaključci.

Susreti u muzejima zaborava

“Kada putujete za Vašington?” upita me Elen iskreno zainteresovana za moje skoro najavljeno putovanje.

“Kroz dva dana”, odgovaram.

Sedimo u dvorištu ambasadorske rezidencije u elitnom naselju podno Vodna i pijemo pića sa mnogo leda u čašama.

“Kako vam se sviđa koktel?” upita nas domaćin koji se pojavi na vratima. “Recept je moj. Ima tri sastojaka, a ja sam ‘izmislio’ samo rum u njemu. Treba da vidim kako bi išao recept sa vašom ‘žoltom’ rakijom. To bi bila kreativnija kombinacija” smeje se raspoloženo.

“Definitivno, ambasadore” odgovaram mu istim tonom “Pa, nismo na Karibima.”

Pogleda me onako osmehnut, ne komentariše moju konstataciju, pita za još jednu turu i odlazi da donese od svoga koktela.

“Hoćete li da pogledate Memorijalni muzej holokausta?” pita me Elen Goldbaum odbijajući ponudenu cigaretu.

Ona je već tri godine u Makedoniji, radi u Svetskoj banci i ovde je s mužem, jednim diskretnim čovekom, poreklom sa Martinika. Obojica su ljubazni ljudi, pa se preispitujem nisam li pogrešio sa mojim komentarom o Martiniku. Odsutno pitam za dozvolu i pošto je dobijam, pripaljujem cigaretu. Razmišljam dali je Martinik na Karibima. Ne mogu da se setim. Dali je rum njihovo nacionalno piće? Ljudi iz drugih delova sveta danas su vrlo osetljivi na etničke teme kao Amerikanci na dim cigareta. A kada i nisu bili? Nadam se da je na Martiniku nacionalno piće martini.

“Svakako” odgovaram ispuštajući dim što dalje od nje. “Ali mislim da se teško dolazi do ulaznice. Muzej je, mislim, otvoren nedavno, postoji veliko interesovanje i navala posetilaca.

“Tačno, ali ja mogu da vam sredim posebnu posetu” odgovara mi Elen čija porodica živi u Njujorku i koji su, znam to bez dodatnih pitanja, Aške-nazi poreklom iz srednje Evrope, po svoj prilici iz Poljske.

“Znate prilično o jevrejskoj kulturi” kaže mi ona u jednom trenutku “Da niste jevrejskog porekla?”

U martu 1939. Agata Goldblum napuniće četrdeset i sedam godina. Nabližavanje pedesete, kada pomisli na godine, nju izbezumljuje, kao prelazak granice u jedan drugi svet, daleko od postojanja u prvu zrelost. Od pre neke godine, kada čita note ona nosi okrugle naočari sa tankim metalnim okvirom što joj dodaje na uzrastu. Ta dama još kao mlada počela je kosu da vezuje na koh. Živi u trosobnom stanu što joj ga ostavio otac, u staroj zgradi sa secesijskom fasadom na ulici “Adam Mickijević” u Varšavi i izdržava se časovima flaute. Do pre nekoliko godina njeno ime moglo se sresti u kulturnim rubrikama nacionalnih novina, jer je ona aktivno koncertirala, po pravilu, u malim sastavima od tri do pet muzičara i, razumljivo, na kamernim koncertima koji su bili uglavnom zadovoljavajuće, a ponekad i vrlo dobro posećivani.

Zaista, novine joj nikad nisu posvetile neki veći napis. Objavljivali su o njoj uglavnom vesti i ređe šire informacije o predstojećim nastupima sastava u kojima je Agata Goldblum učestvovala ne retko i kao solistkinja. Agata, doduše, ne kupuje novine, o tome brine njena majka. Agata, pak, brine za njihovu egzistenciju koja sve više zavisi od časova muzike, jer je penzija koju im je ostavio otac, iz godine u godinu sve tanja.

Agata takoreći i ne nastupa, proredila je i odlaske na koncerte, ali sve više voli da lista veliki i težak album sa reljefnim kožnim koricama, iskomponiran od isečaka iz novina i fotografija sa njenih nastupa. Za taj album, u kome je ostalo još nekoliko praznih strana, takođe brine njena majka. Stavljja naočari sa tankim pozlaćenim okvirom i posebno se zadržava na dva kratka novinska portreta, jednim propraćenim crtežom njenog mladog lika i drugi sa njenom skorašnjom fotografijom na kojoj, blago osmehnuta, Agata pozira sa flautom u rukama; dva sadržaja koje čuva kao posebno značajne u albumu koji, inače, stalno stoji u salonu, kao dekor na stolu, ali i kao tihi poziv posetiocima ovog salona da ne oklevaju, već da, eto, sasma slobodno okreću njegove strane. Agata voli i da ga ostavlja otvorenog. Tek u večernjim satima kada ide u kuhinju po svoju večernju dozu valerijane, njena majka sklapa reljefne korice albuma, zatvarajući u svojoj pedantnoj, a možda i sujevernoj navici tu važnu zbirku muzičkih uspomena i vrednosti njene ćerke da ne bi ostala nezaštićena preko noći.

Kada njena majka pođe na spavanje, Agata ostaje u salonu. U malom noćnom ritualu vadi čašicu za šnaps iz jedne od salonskih komoda, zatim i flašu konjaka i čita onoliko koliko je potrebno da ispije te tri male čašice konjaka. Onda joj pogled luta kroz veliku prostoriju. Salon u kome Agata

i njeni učenici muziciraju, sačinjava nameštaj nasleđen od oca: nekoliko komoda, dve teške fotelje, dva šemizea, na drugoj strani pijanino sa dva svećnjaka oblikovana u jugend-stilu, a na suprotnoj strani i sto od tamnog bukovog drveta sa šest trpezarijskih stolica so nogarama oblikovanim poput lavljih šapa. tapaciranim teškim crvenim somotom sa vegetativnim intarzijama. Ovaj je nameštaj dobio njen otac kao svadbeni poklon od njegovih roditelja, brzo nakon preseljenja u ovaj stan. Ona je navikla na ovaj nameštaj, tu se oseća na svome. U ovom salonu je porasla, devojački sanjarila, u njemu sazrela, ovde je danonoćno vežbala, čak i sada u njemu stvara muziku doduše sve manje svoju, sve više tuđu. Uveče dok polako ispija konjak, razmišlja o prošlosti u kojoj glavno mesto imaju njih troje: sama ona, njena majka i njen pokojni otac, bivši trgovac stočnom hranom u Gdanjsku, zatim i vlasnik malog hotela ovde, u Varšavi.

Ulazim na zadnji, službeni ulaz Holokaust centra. Prolazim kroz strgu proveru identiteta. Uniformisani portir javlja se kod mog službenog domaćina. Čekam. On razgovara i gleda u mene. Osećam se nelagodno. Skrećem pogled, gledam kroz staklena vrata. Negde u blizini trebalo bi da se izvišava Vašingtonski obelisk, najviša građevina američke metropole, simbol moći koga su doneli ovde izdaleka, preko pompeznog duha urbanističkih zamisli L'Anfana, francuskog arhitekta, i američkog revolucionara iz 18. veka i graditelja vašingtonskog obeliska Roberta Milsa što ga je podigao u drugoj polovini 19. veka – tu uzvišenu težišnu tačku svemoći, prenetu iz duha najdrevnijih građevina danas mrtvih gradova faraonskog Egipta u Africi, preko Pariza ampira, napoleonske grandioznosti i pompeznih aksiometrijski postavljenih zdanja do kojih vode široki bulevari.

Između Vašingtonskog monumenta i Holokaust centra proteže se ogromna avenija "Indipendes", a na drugoj strani, iza obeliska, avenija "Konstitujušn", po kojima cirkuliše živ automobilski saobraćaj i valjda najgori "Diamond cab" taksiji na svetu. Spomenik impozantnih dimenzija i oštrog, pretećeg oblika koji manifestuje žudnju za moć i dominaciju, kakvog ga je pre hiljadama godina video mitski Mojsej u Ramzesovom Egiptu, ali u ovoj realnosti, nanovo sazdan na jednom trećem kontinentu, simbolično postavljen na prostoru između tri zapadna buržoaska ideala: Nezavisnosti, Ustavnosti i Parlamentarizma predstavljenog u zgradi Kongresa postavljenu između njih, na Kapitol hilu. Tri idealna elementa, tri simbola političke religije moderne zapadne demokratije.

Kada bih mogao, pomišljam, načinio bih grad u kome bi se ulice nazivale prema vegetaciji i prirodnim fenomenima. Avenija duge. Most dobrih nada. Fontana rose. Trg čovečnosti... Na licu mi se javlja autironičan osmeh:

ima u meni neki pritajeni alternativac, jedan preživeli hipi i oživeli "zeleni" globalista.

"Možete ući, ser" obraća mi se uniformisani čuvar zadržavajući nepromenjene, i pored mog neočekivanog osmeha, svoj hladan službeni ton i pogled.

Iz Gdanjska ili Danciga, kako ga Nemci zovu, Leon Goldblum preselio se u Varšavu takoreći odmah posle svadbe sa Hanom Mincer, kasnije Goldblum. Majka gospođice Agate Goldblum bila je kći sopstvenika kioska, invalida sa bledom drvenom protezom umesto desne noge. Kiosk koji im je omogućavao da prežive, a Hani, starijoj sestri i bratu čak i da sanjaju ilustrovane snove, prodavao je izbor novina i časopisa, duvan od koga se najviše zarađivalo i kart-postale sa bledo viraziranim zgradama, gradskim krovovima, lučkim objektima i priobalnim morskim motivima okoliša, a na čijim je gornjim ili donjim ivicama na poljskom ili na nemačkom pisalo "Uspomena iz Gdanjska/ Suvenir iz Danciga". Ona, njena sestra i brat skraćivali su vreme provedeno u kiosku listajući ilustrovane časopise sa zvezdama američkih, ali pre svega nemačkih kameršpil-filmova i tonskih produkcija sve konjuktornije kompanije UFA.²⁹

Hana, dakle, posle jednog kratkog razgovora sa sestrom, definitivno napusti porodicu, zaljubljena u crne oči Leona, u duboki glas i u njegovu gustu kosu kroz koju je provlačila tananim, gracilnim dlanom uvek kad bi se on zagledao u njene svetloplave oči i u pege kojima je bilo poprskano pravilno Hanino lice.

On je voleo te pegice koje ih nazivao cimetnima i ljubio ih nežno, vrhom usana, kao da kuša najfinije i najskupocenije začine sve dok ne bi počeo sa svojim punim usnama da upija njene rumene izdužene usnice. On je milovao svetlu svilu njene kratke kose, oblikovanu sa loknama prema modi tog vremena. Hana Mincer kod njega je volela njegovu judejsku strast koja je podsećala na daleke zemlje i na egzotična mora sa plavim i toplim vodama nad kojima kriču galebovi, nasuprot hladnom moru kod Danciga koje je imalo čeličnu boji i u blizini koga se rodila i ona, kao i nekoliko generacija njenih nemačkih predaka.

Leon, pak, je kod nje voleo baš njenu sklonost ka maštanju što je tako mnogu nedostajalo njegovoj porodici, zatim svetloplavu kosu, pravilan mali nos, njen karakteristični nemački izgled. I njeno telo. Njeno vitko, uspaljeno telo koje je žudelo za njegovim levantskim dahovima i strastima, i po mediteranskim talasima i penama sa vrućim vetrovima koji duvaju u pustinjama,

²⁹ UFA – Universum Film A.G., filmska kompanija osnovana za propagande potrebe nemačke armije kako u Prvom, pre i u Drugom svetskom ratu, i pored toga što su u međuratnom periodu, u vreme kada je bila privaizovana, snimljeni umetnički filmovi antologijske vrednosti.

fijuču bazarima i izvijaju se nad toplim morima Bliskog istoka, dakle, strast kojom ju je Leon silno milovao i koja bi i nju preplavila a u koju je on sam duboko ronio. Ta orijentalna priča bila je njihova fantazija, njihov intimni film poput "Šeika" sa Rudolfom Valentinom, stvorenog u glavama malene prodavačice u kiosku u Dancigu i mladog nasljednika firme za prodaju stočne hrane, dok su zidali gradove u oblacima i to na mestima ovoga sveta koja su bolja i zanosnija od sivih kvartova, trgova i ulica ovog severnog lučkog grada.

Kada su se prvi put sreli, njegov je pogled pao na nju dok je virio kroz šalter kioska gde ja Hana u tom trenutku zamenjivala oca, tražeći od nje dnevno izdanje lokalnih novina gde je očekivao da vidi najnovije cene stočne hrane. Kad je ugledao nju, on je zaboravio zbog čega je došao. Pogled mu je ostao na njenom licu. Bila je to devojka desetak godina mlada od njega i različita ne samo po uzrastu. Ona je u njemu videla prst sudbine, muškara iz njenih orijentalnih maštarija. Otad, kad god bi se sreli, strastveno su se milovali, dugo pričali o svemu, sve češće, i o tome na koje je sve prepreke izložena njihova veza. Pripadali su dvema zajednicama koje se nikako nisu mešale, generacijama živeći distanciran i paralelni život. Ne da život nije poznao veze kao što je njihova, poenta je bila u tome da su one bili osuđene na neuspeh, na progon etničkih i verskih zajednica kojima su pripadali, na frustracije koje su doživljavali kad god bi samo malkice pogledali u zajedničku budućnost, pa sve do stalnih sakrivanja i sve većih laži koje su morali, i ona kao i on, da pletu pred svojima, da bi mogli da se sastaju i da žive svoju intimnu fantaziju i svoju još strasniju ljubav.

"Možda bi se i njihova veza rastočila kao talas slomljen o stenu", razmišljala je gospođica Agata Goldblum dok je sa knjigom u ruci tiho ispijala svoje večernje konjake – ukoliko jednog dana njena majka, onda dvadesetogodišnja gospođica Hana Mincer nije otkrila da u njoj raste novi život, da je već dva meseca noseća, sa njom, sa Agatom, tim pleminitim plodom ljubavi sa Leonom Goldblumom. "Ta okolnost, moje stvaranje, bilo je bez daljnjeg i odlučujuća za njihovu vezu", mislila uvek iznova Agata dok je svirala solo partije na svojoj flauti i redovno grešila u niskom registru, od uzbuđenja koje su te pomisli izazvale, posebno kada bi majka bila tu, u salonu.

Zbog tih vrednosti koje je postavila nad svojim sopstvenim životnim putom, ona se sama nije udala za ono nekoliko pristojnih prilika koje su joj se ukazale u životu i pored svekolikog insistiranja njene majke. Iznenadna smrt njenog oca koja se dogodila pre desetak godina, silno pogodi i nju, kao i njenu majku. Leon Goldblum bio je izuzetno nežan sa svojom ćerkom-

jedinicim kojoj je čitavog života obilno davao svoju roditeljsku ljubav. On je silno podržao njenu želju da studira muziku. Znao je da je taj deo duhovnog života njegove ćerke važan podjednako kao i religija u drugim porodicama. On nije želeo da unosi religiozne rituale u njihov salon. Za Leona Goldbluma, nasuprot njegovim precima, religija i religiozni rituali nisu imali mesta u njihovom domu. On je znao da u njegovoj maloj porodici religiozna pripadnost može samo da ih odvoji i da ugrozi njihov zajednički opstanak. Nasuprot ovom, muzika i muzičko opredeljenje Agate obedinjavalo je sve njih. Mešovite ili manjinske porodice uvek čeznu za integracijom. Tako, Leon i Hana svojoj ćerci dadoše ime uobičajeno za Poljakinje, poštujući sredinu u kojoj su živeli. Pitanje njene religije nisu doticali. To je bio samo element administrativnog identiteta njihove ćerke dok je njena ličnost pripadala i judejskom i nemačkom protestantskom identitetu, ali i onom katoločke većine u sredini u kojoj su svi živeli, verovali su, naime, da će više od verskog opredeljenja Agatu čuvati muze duha i darovitosti. Leon joj kupi prvi instrument, novi pijanino poručen u Beču odmah čim je Agata pokazala prvo interesovanje za muziku, a kasnije i prvu flautu. Tako je u porodici Goldblum bila oformljena jedna veza snažne i međusobne naklonosti što, kako to biva u takvim slučajevima, u njima dvema nastavi se i posle smrti Leona. Lečeći noćne nesаницe njena majka je počela, po preporuci lekara, da uzima valerijanu, dok ona po sopstvenom nahodjenju stvori ritual sa tri večernje čašice konjaka.

U tom steku okolnosti, osobito što je vreme zarobljeno novim odnosima i navikama sporo proticalo, prilike su gubile na romantičnoj snazi i bez upoređenja sa vezom između Hane i Leona o kojoj joj pričala njena majka. Tako Agata osta i plod i čuvar ljubavi i strasti njenih roditelja. Ona je živela za muziku, a sama je živela njihov život. I pored iskrenog žaljenja njene majke, Agata Goldblum u svojoj četrdeset i sedmoj godini ostade, naime, gospođica.

U administrativnom delu Centra pronalazim vrata i zastajem pred njima. Napisano na metalnoj pločici stoji ime čoveka kod koga sam upućen, Radu Asterid, čija titula Ph.D. sledi za neobičnim imenom. Kucam na vrata i pošto dobijam slobodan pristup, ulazim u malu prostoriju jednog od petoro sektorskih direktora Centra. Sačeka me ljubazni osmeh čoveka od nekih pedesetak godina, obučenom u besprekorno ispeglanoj beloj košulji sa kravatom smirenih tonova. D-r Asterid je čovek vitkog stasa, prosečne visine i proređene kose. Ima fizionomiju Balkanca pa tu ga nekako i osećam bližim.

“Vaš je predsednik”, reče mi kad smo seli “nedavno trebao da da bude naš gost na otvaranju. Obavešteni smo da mu ,nažalost , obaveze u vašoj zemlji nisu dozvolile da prisustvuje. ”

Nisam znao, je li to on mene prekoreva ili jednostavno komentariše činjenice, pa zbog toga klimnuh glavom u znak razumevanja, dok me ljubazni domaćin ponudi filter kafom nasmejasm se na račun tog evropskog i posebno balkanskog običaja, te tako saznah da je d-r Asterid , potomak preživelih Jevreja, ovde došao iz Rumunije posle pada režima Čaušeskua, doktorirao istoriju u Americi i dobio prestižno mesto u Muzeju, odavna odlučivši da živi na novom kontinentu.

Šta fali starom, rekoh u sebi, ali se zatim prisetih da čitavo stoleće, koje je skoro bilo pri kraju i u kome je d-r Asterid napustio Stari kontinent bilo jedan vek iscrpljujućih ratova, neprijatelstava, sukoba, tortura, bombardovanja, masovnih istrebljenja i ljudskih stradanja, nevidenih dotada. Šta je obećavalo sa takvim iskustvom novo stoleće na starom kontinentu? Konačan mir u Evropi? Karibi, možda, na Balkanu?

U Varšavu su Hana i Leon otputovali odmah nakon svadbe koja se dogodila u maloj sinagogi u Gdanjsku u prusustvu najbližih rodaka mladoženje, u ritualu u kome Leonu u dva maha pade jarmulka, obredna kapica koja stoji na temenu u svim svečanim trenucima života jednog Judejca, što je unelo dodatno uznenemirenje u ionako nervoznoj atmosferi koja je vladala pre, ali i tokom svadbenog rituala. Taj se ritual, pak, dogodio kada je Hana Goldblum, rođena Mincer, prešla u judejsku religiju što je bilo pedantno evidentirano u njenim dokumentima u kojima grafa “nacionalnost” beše ostavljena prazna, obeležena samo kosom crtom, dok je u grafi “religija” krasnopisom bilo zavedeno “mojsejevska”.

Svadba se dogodila na brzinu, sa konačno dobivenim blagoslovom od Leonovih roditelja kojima ta veza nije bila ni na kraj pameti. Posebno što su to bili ljudi rođeni u jednom od poljskih štetlova, sela sa jevrejskim stanovništvom, porodica koju je sudbina odvojila od života predaka, a trgovina stočnom hranom odnela u Gdanjsk i pristojno obogatila. Omogućujući im da preskoče iz seoske opštine u trgovački stalež i iz grubih tkanina u profinjenu gradsku odeću. Pa ipak, tradicija, vrednosti, rituali i hasidski način života ostadoše jedva promenjeni. Odeća i izgled, osim razumljivo kod Leona, u njegovoj porodici su porodici ostali tradicionalni, na glavama su muški članovi nosili štrajmele, kape od kožuha, na licima prosede brade, dok su im pored obraza visili dugački uvojci kose. Šabat i godišnji praznici strogo su poštovani, a jela su se pripremala po receptima i načinima jednostavnim i skromnim, kao na selu.

Nervoza na svadbi je proizilazila iz svega toga: s jedne strane od Haninog straha kako će se spraviti sa običajima njene nove zajednice, s druge frustracijom zbog iznevere svojih roditelja, ali i od prigušene Leonove bojazni kako će ta njihova veza da funkcioniše i, konačno, od neme zaprepaštenosti njegovih roditelja i rođaka od toga kako će se došljakinja uklopiti u njihov strogi i skroman način života. Nervoza je, rečju, proizilazila je iz opšteg saznanja koje je lebdelo u svadbeno dekorisanoj maloj sinagogi u Dancigu, da mladi bezostatno moraju otići u neko drugo mesto.

Iste večeri stari Goldblum, obučen u noćnu anteriju, dok mu je žena držala svećnjak nad glavom, brojao pljuckajući u prste, krupne banknote koje je redao u postelji, pripremajući ih, zajedno sa još nekoliko obveznica, kao praktičnu podršku predloga koji je pripremao za jutarnji razgovor sa sinom.

“Dodite” kaza mi d-r Asterid. “Hoću da vam pokažem nešto u jednoj od sala našeg muzeja. Posle toga ostaviću vas samog da ga detaljno razgledate.

Izvodi me iz kancelarijskih prostora u jedan od većih holova novog objekta.

“Vidite”, reče, pokazujući na jedno impresivno mermerno stepenište, očigledno još pod utiskom nedavnašnjeg otvaranja muzeja Holokausta koje je bilo ostvareno prisustvovanjem zvaničnika iz većeg broja zemalja. “Eno onim su stepeništem silazili šefovi država, a ovde gde smo mi sada, nalazile su se naše ostale zvanice, preživeli logoraši, njihovi potomci, predstavnici jevrejskih zajednica iz Amerike i takoreći iz svih evropskih država, njihove porodice. Znete li šta se dogodilo predsedniku jedne od vaših bivših republika? Izvišdali su ga.”

Čekao je moju reakciju ali pošto je umesto toga dobio moj upitni pogled, dodao je: “To se, recimo, nikad ne bi desilo predsedniku vaše države.”

“Mislim da više ne treba da tolerišeš uplate svoje učenike” kaže Hana svojoj ćerki donoseći čaj u dve porcelanske šolje sa floralnim motivima, dok Agata uvežbava jednu partituru u salonu.

“Trebaju li nam to pare, mama?”, staje sa sviranjem Agata.

Hana gleda u kćer. Ne može da shvati u kom svetu ona živi.

“Ubrzo će biti rata, dete”, izgovara na kraju Hana.

“Gluposti. Uskoro će biti moj novi koncert. Oni u Brlinu samo se hvališu. Neće se usuditi da učine ništa određenije. Oči čitavog sveta su uprte u njih.”

“Treba da skupimo pare. Agata. Tvoj otac, ti i ja već smo pregrmeli jedan veliki rat. Sećaš se zadnjeg rata, jel’da, Agata?” mirno joj odgovara

Hana "Treba da kupimo konzervi, meda, dugotrajnih namirnica. To svi počinju da rade, draga."

"Ne mogu da vodim novu vrstu plaćanja za mlade ljude koji i onako jedva skupljaju mesečnu naknadu za časove. Znaš i sama, kriza je."

Agata nastavlja sa sviranjem. Greši i prekida. Gleda sa prekorom u majku i odlazi u svoju sobu. Hana voli taj pogled svoje kćeri. To je njen jedini živi ostatak od Leona.

Samuela Aroestija probudi jako lupanje na vratima. Odmah je znao šta je. Pa, u jevrejskim se kućama u Skoplju danima šapuće o internaciji: govori se da će ih jednog od ovih dana pokupiti i odvesti na prinudni rad u inostranstvu. Juče je prisluškiavao razgovor dveju klijentica upravo ispred njegove, već mesecima zamandaljene apoteke. Neki su, zahvaljujući tim glasovima, pokušali da pobegnu. Deo njih su uspeli, neki su uhvaćeni. Sada, međutim, nije ostalo ni malo vremena za razmišljanje. Dole lupaju tako snažno da će, ako im on uskoro ne otvori, polomiti i ulazna vrata. A možda traže nešto drugo. Nekog begunca? Možda je čak i greška. Iz soba izlaze njegove kćeri u spavaćicama. Samuel gleda u njih, a ne vidi ih. Silazi stepeništem, odsutno oblačeći sako preko pižame. I otvara vrata. U kuću upadaju uniformisani. Pitaju ga za ime i prezime. Ne čuje ih. Oni viču. Ne razume od njega žele. Vika ga još više rastrojava.

Viču i jure salonom. Hana pokušava da im odgovori. Niko je ne čuje. "Gospodine poručniče", viče ona na svom maternjem jeziku starešini grupe u uniformama Vermahta. On ne obraća pažnju na nju, ulazi u njenu sobu. Do nje, u salonu dopire zvuk slomljenog ogledala. Vojnici otvaraju kredence od nameštaja starog Goldbluma, sipaju na pod sve čega ima po fijokama. Tresnu o pod i flaša konjaka gospođice Goldblum.

Doktor Atserid me odvede u poluzatmnjenu veliku halu u kojoj se nalazi pravi stočni vagon postavljen na autentičnu železničku prugu sa poprečnim drvenim pragovima, da bi podsećao na traumatične masovne transporte Jevreja koje su nacisti sa svih strana Evrope železnicom prebacivali u nemačko-poljske logore smrti. Na velikom platnu smeštenom iznad vagona, odvija se projekcija filmskih dokumenata iz dana holokausta. Obojica ćutke gledamo: kolone ljudi po ulicama poznatih i nepoznatih evropskih gradova, utovar u vozovima, stražarska prosleđenja, uniforme koje trče, esesovci, njilaši, ustaše, crnokošuljaši, traumatični dokumenti u živoj slici, sakupljani po raznim državama, u onom morbidnom zahvatu brisanja čitavog jednog naroda sa lica posrnule Evrope. O užasnom smislu ideje uništiti

narod, bez obzira koji je, najsnažnije svedoče dokumenti ljudskih lica: zamišljeni, uplašeni, užasnuti, odsutni...

“Šta to tražite? Recite, šta tražite!” viče i sama Hana Goldblum usred crvenog salona njenog svekra. Agata unezvereno gleda u sve to.

Jedan vojnik prilazi stolu i baca album na drugi kraj sobe. Nakon tog poteza padaju Agatini cvikeri ostavši na podu s jednim staklom popucanim po dijagonali. Kroz sobu lete listovi albuma, fotografije sa nastupa Agate Goldblum, prhotno padaju po podu novinski isecci.

Agata sa užasom gleda u majku. Hana primeti nemi šok na licu svoje ćerke, kao da je videla najveći užas koji jedna majka može doživeti.

“E, sada gledajte pažljivo!” kaže mi doktor Asterid. Na platnu, u velikoj hali s postavljenim vagonom počinju da se ređaju žive slike racije sprovedene u nekom od evropskih gradova..

“Znate li gde se ovo događa?” kaže upitno me gledajući.

Ne, odmahujem glavom.

“To je vaše Skoplje, judejska kolonija” i iznova me ispitivački pogleda preko naočara sa tankim metalnim okvirom.

Gledam filmske snimke. Jevrejska mahala. Ne prepoznajem je. Vidi se samo deo ulice. Iz kamiona skaču policajci sa puškama u rukama. Kamera je u teretnom delu, snima iza cerade koja se otvara i zatvara onako kako policajci seckavo iskaču sa kamiona. Zatim privode ljude. Tek probudene. Stare, mlade, decu... U jednom nemirnom kadru iznenada proviri zgrada starog pozorišta kraj Vardara. I povlači se sa prizora u kome se odvija masovna drama pod otvorenim nebom.

“Ovo je”, objašnjava mi Asterid, “filmski snimak jednog bugarskog feltfabela, dokument o holokaustu i na vašim prostorima.”

“Da, da, odgovara im on konačno, zovem se Aroesti Samuel. Apotekar.” Guraju ga na stranu. Daju im pet minuta da se pripreme.

“Gde ćemo”, pita Samuel naviknut na apotekarsku tačnost i predostrožnost.

“Na dugačak put”, odgovaraju mu neodređeno.

Tek tada on baci pogled na vrh stepeništa i primeti svoju ženu i dve ćerke. Ne može da poveruje da su one sasvim pripremljene. Gleda ih sredene, očešljane i obučene za hladnije dane, kao da su obučene i spavale. Pored nogu stoje im mali koferi. Pogleda se u ogledalu port-mantoa: otud ga gleda tuđe lice, ugaslih očiju, dubokih podočnjaka, prosede i razbarušene, zapravo nakostrešene kose... Od nemirnog sna koji je trajao mesecima, od

prevrtanja u postelji ove nedelje, od naglog užasnutoг ustajanja jutros u svitanje.

Muzej holokausta je traumatično zdanje. Dizajniran je tako da podseća na veliki logor. Dominiraju cigla, sive boje i hladna atmosfera. To je četvorospratna postavka koja treba da uzbudi i razdraži, građena po principu tematskih parkova s time što je u ovom zdanju tema progon, strah, iščeznuće, teror, logor, smrt.

Nije kao u vašarskim kućama straha, kao muzej užasa koji se dogodio milionima ljudi sa predhodnim životom, sa profesionalnošću, sa prošlošću, sa profesionalnim i ličnim identitetom, sa porodičnim i sa individualnim životom, ljubavima, očekivanjima, razočarenjima, nadama i maštanjima. To je tematski park užasa masovnog uništavanja, potpunog nestajanja, genocidnog sagorevanja, holokaust pripadnika čitavih socijalnih grupa: Jevreja, pripadnika takoreći svih slovenskih nacija, Roma, Sinta, homoseksualaca, komunista, anarhista, Jehovinih svedoka, slobodnih zidara... To u ovom tematskom parku holokausta radi se na jedan poseban način, podsećanjem na bivši život. Kao što, recimo, u jednoj muzejskoj postavci, u jednoj sekvenci, koja ima naslov i zove se "Priča o Danijelu" i koja se tamo događa pred vašim očima i ušima, sa ulaskom u sobu jednog običnog dečaka. Na početku Danijelova soba nosi tragove jednog uobičajenog dečjeg života ispunjenog školskim obavezama i dečjim radostima. Otvorena sveska, sa nedopisanim domaćim zadatkom. Iza otvorenog prozora dopiru zvuci jednog običnog, radosnog radnog dana. U drugoj slici njegova se soba promenila, spolja dopiru zvuci nacističke propagande. I tako, iz slike u sliku ulazite u jedan morbidni prostor koji doživljava morbidnu transformaciju, sve do one slike u kojoj razbacane stoje Danijelove stvari. Naokolo su znaci preostali iza jednog divljačkog upada. Sudbina neviđenog junaka čije prisustvo osećamo tokom čitave storije, za posetioca postaje nedvosmisleno jasna: dečak i čitava njegova porodica brutalno su odvučeni iz kuće. U čitavoj toj storiji Danijela nigde nema, tu su samo njegovi tragovi. I ovde se potvrđuje: tragična eliptika je jači svedok no neposredni govor pojava. Nasuprot kalifornijskom diznilendu ovsvetovne radosti, ovo je dom znakova, senki i sećanja na jedan nestalni, bivši život koji steže u grlu i stvara težinu na grudima.

Samuel Aroesti gleda preko ograde u Monopol gde je konfinirano više hiljada ljudi. Njegova kći hvata hleb dobačen preko ograde. Bugarski se policajci rastrče, vičući tamo na nekoga, valjda na onoga koji je dobacio hleb preko ograde.

Žena ga pogleda. Samuel joj uzvraća umornim pogledom.

“To valja podeliti među ljudima.”

Kći nemo zuri u njega.

“Zadržite pola za nas. Drugu polovinu podelite komšijama.”

Ubrzo vrisne lokomotiva. Zašumi para.

Liftovi Muzeja holokausta dizajnirani su da bi asocijali na gasne komore. Pritom vas oni, kao automobili iz naučno-fantastične avanture u filmu “Povratak u budućnost” u tematskom parku “Juniverzal studija”, nose u prošlost. Svaki sprat sve dublje u istoriju. Na samom vrhu je početak zla: rađanje nacizma. Posetilac dobija klaustrofobično osećanje. Ulazeći u lift posetilac dobija jedan slučajno odabrani pasoš, identifikaciju autentične ličnosti, koja putem čudnih mehanizama poistovećivanja, polako postaje vaša identifikacija. U pasošu ima onoliko strana koliko Memorijalni muzej holokausta ima spratova. Pasoš sa vašom ličnošću listate stranicu za stranicom, i tako saznajete šta se dogodilo sa njom ili sa njime, iz jednog u drugi istorijski period. Pasoš koji sam ja dobio glasio je na ime Agate Goldblum, muzičarke. Rođena 1892. u Varšavi. Po majci Nemica, po ocu Jevrejka.

Hana, dakle, primeti nemi užas na licu njene ćerke i kao da je videla najveći užas koji jedna majka može da doživi, dolazi do stola, zamahnuje svom snagom i bučno je prevrće.

Nemački vojnici ustuknu. Za trenutak zavlada tišina.

“Kakvo je ovo ponašanje, gospodo? Osećam stid što sam Nemica.”

Iz njene sobe pojavi se poručnik.

“O, vi ste Nemica?”

“Kao što vidite.”

“To se ne vidi. A vaša kći?”

“Moja je kći muzičar, gospodine. Koja je moja kći mogli ste videti iz albuma koji je jedan od vaših ljudi malopre bacio o zid i rascepao.”

Liftom ponovo silazim na prizemlje, nakon što u pasošu moje identifikacije, stranicu za stranicom, čitam sudbinu Agate Goldblum. Pred očima mi sinu snimak skopske Jevrejske mahale. Izlazim iz lifta i nanovo idem u prostoriju sa vagonom. Čekam skopsku epizodu iz dokumentarnog filma i vidim: u stočnim vagonima penju se buduće žrtve koncentracionog logora Treblinke. U jednom trenutku, sa ekrana, pogled mi susreću par očiju: uplašanih, užasnutih, izgubljenih. Taj susret u jednom virtuelnom prostoru traje jedva nekoliko trenutaka. Zatim pogled opet bludi negde u istorijskoj realnosti meseca marta 1943. godine u alarmantnoj stvarnosti specijalnog tran-

sporta iz Skoplja u pravcu severnu Evropu. Promiču druge, pa iznova dočekujem skopsku epizodu u filmu. I oči mu se ukrštaju sa tim istim užasnutim pogledom. Pogledom Samuela Aroestija, mog dede po majci. Uz njega, naterani u trk, idu njegova žena, moja baka, njihove dve kćeri, nikad neupoznate tetke i ostali, nepoznati ljudi pretvoreni u večno žive senke.

Poručnik prezrivo gleda u Hanu Goldblum koja među uniformama stoji ponosito i, tako se bar učini njenoj uplašenoj ćerki, odjednom silno izvišena, obučena u svoju dugačku domaću haljinu, vitka i izdužena kao u najlepšim godinama njenog života.

“I nije Čifutkinja, kao što ovde piše?” lupa poručnik mauzerom po listovima koje vadi iz kožne oficirske torbice.

“Moja kći je moj ponos.”

“Vaš ponos ima čifutsko poreklo. Njen otac je Judejac.”

“Njen je otac, gospodine, bio moja najveća ljubav. Voleo je kao što neće voleti niko drugi, bez obzira na rasu kojoj pripada. Voleo je nežno i toplo, kao čovek. Voleo je, gospodine. Nije mrzeo.”

Njenu tiradu prekida zaglušujući pucanj mauzera.

Hana se hvata za grudi. Gleda u kćer koja je nemo posmatra.

“Ne boj se”, prošaputa Hana i polako kliznu na ćilim sa jevrejskom šarom po kome sve obilnije počinje da ističe njena arijevska krv dok joj u ušima bruji more Orijenta i dah Leona Goldbluma koji joj se, oseća ona to, približava nežan, zanosan i strastven i posle toliko godina...

Fotografije. Gomile muških i ženskih cipela. Kart-postali. Mnogo ih je, među njima i takvih sa ispisom “Uspomena iz Gdanjska/Suvenir iz Danciga.” Isti su kao oni iz kioska Hane Mincer. I ogromna hrpa naočara: sa metalnim, koštanim okvirima, cvikera, monokla, poneki binokl, različitih dioptrija. Tušta i tma naočara od kojih nekoliko sa jednim staklom popucalim po dijagonali, sa okvirima poput onih Agate Goldblum. Muzučarke, flautistkinje, stanovnica Varšave, stanara u trosobnom stanu u ulici “Adama Mickijeviča...” Umrle od gladi i iscrpljenosti, krajem rata, neposredno pre ulaska ruskih snaga – kako to čitam u njenom pasošu – u logoru smrti Osvjencim, kako bi to kazala ona, ili Aušvic, kako bi rekla njena majka.

Kada sam se vratio u Skoplje, Elen Goldblum već je otputovala na Martinik, a ubrzo je, kako saznah, dobila premeštaj u predstavništvu svetske banke u jednoj azijskoj zemlji na Kavkazu. Nisam imao njen kontakt da bi joj zahvalio što mi je omogućila da posetim Memorijalni muzej holokausta Vašingtonu i da je pitam, dali možda s obzirom na prezime, ima neke veze

sa Agatom Goldblum. Dali je ikada čula za tu skromnu muzičarku. I za njenu majku. Mada je Elenino prezime Goldbaum. Razlika je kao između cveta i drveta. Ko zna, možda ipak među njima postoji neka dublja veza. Uostalom i drvo je jedan bivši cvet... Hteo sam da Eleni Goldbaum pokazem pasoš nepoznate ličnosti čiju sam identifikaciju i životnu priču dobio slučajno na jednom trećem, sasvim neočekivanom mestu. U Muzeju tragičnih sećanja, smeštenog pored velikog Monumenta moći. Možda u toj geometriji ima skrivene simbolike. To niko ne primećuje, ali tamo su tako blizu ljudska nemoć i ljudska svemoć.

Svog prijatelja ambasadora u Skopju vidam i danas u međunarodnim emisijama vesti. Stvara sjajnu karijeru diplomate najvišeg ranga i poverenja svoje zemlje i u meni izaziva određeno zadovoljstvo i ponos što sam ga poznavao. Iz rezidencije na Vodnu otišao je odavno, kada ja ovde počelo da miriše na barut i bili smo pred vratima jednog kontrolisanog, ali ipak pretećeg etničkog rata. On sada pravi karijeru na jednom četvrtom kontinentu.

U jednom delu ovoga velikog sveta u kome, inače, i nakon holokausta ne prestaje nasilje: stari, a sada i novi berlinski zidovi ponikli na Kipru i u Izraelu. Holokaust između pripadnika afričkog naroda Tutsi od plemena Hutu. obračuni između Jermenaca i Azerbejdžanaca u Nagornjem Karabahu. Ubistva između Indijaca i Pakistanaca na Kašmiru. Genocid nad Bošnjacima. Masovna ubistva Srba i Albanaca. Talibanci. Tragedija Beslana. Teroristički udari na Ameriku. Intervencija u Avganistanu. Građanski rat Iračana. Suniti i Šiiti. Muslimani, hrišćani. Pobune u Holandiji povodom karikatura kojima se ismeva Muhamed. I u Francuskoj zbog osećanja drugorazrednosti tamnoputih, magrepskih Francuza. Nova nasilja u svetu. Iste masovne količine nesreća, nečovečnosti, poniženja, nasilja, silovanja, neizmerne količine boli i smrti. Smrt sa zaboravom, bilo u masovnim grobnicama, bilo u medijskom mlinu sve novijih i novijih omasovljenih nasilja. Za koje nema i za koje neće ikada biti muzeja. Šta za njima ostaje? Živi bol samo dok traju oni koji će taj bol osećati, presretati se sa senima i sećati se do zaborava.

Pravednici

Luka Karer stade na gradskom trgu, po treći put ovog hladnog, vetrovitog popodneva, tražeći sat na srebrnom lančiću koga je, inače, vadio izvodeći jednu prilično složenu operaciju: najpre okačivši ručicu velikog sklopljenog crnog kišobrana o levu ruku, zatim otvorivši teški zimski kaput, pa sako, da bi najzad izvukao sat iz malog džepa na jeleku već okrzanih rubova. Karer je pedantan čovek koji drži do tačnosti i, bez obzira što je oduvek živeo na ostrvu, navika da stalno utvrđuje vreme, sa godinama mu je postala sve češća. Čak i da nije bio gradonačelnik, on ne bi odustao od navike da džepnim satom kontroliše tačnost gradskog sata, a povremenim bacanjem pogleda na hronometar u vrhu sahat-kule, izgrađene u venecijanskom stilu, da utičnjava svoj sopstveni sat. Karer zatvori gravirani poklopac sa inicijalima njegovog dede, koji uostalom behu i njegovi inicijali, vrati na mesto stari srebrni časovnik i iznova baci pogled ka pučini.

Otud su se prema luci ubrzano kotrljali valovi u peni koji su zatim šumno udarali o kameni zid mola. Bio je kraj novembra i s mora je povremeno duvao hladan vetar što je ulazio u kosti, posebno tu, na pristaništu ostrva. Koščatog, glatko obrijanog lica, živih tamnih očiju i prosede kose zalizane unazad, Luka Karer se po ničemu nije odvajao iz mnoštva sličnih levantinskih fizionomija. Okrete se i hitro baci pogled na čoveka sa kratkom bradicom, dugim crnim kaputom i šeširom sa širokim obodom na glavi, koji brzo pozdravi gradonačelnika želeći da nastavi put.

“Eleazare”, viknu Luka Karer za užurbanim čovekom koji stade i sačeka ga sa zbuđenim osmehom. “Da se nismo poznavali iz školskih dana, pomislilo bih da me izbegavaš.”

“Žurim jer te poznajem iz školskih dana, Luka” odvrati mu tiho Eleazar, rabin jedne od dveju gradskih sinagoga. “Ovo nisu vremena za susrete sa Jevrejima, makar i iz školskih dana.”

“To može da važi za druga mesta, Eli”, kaza Karer “Da nisi možda primetio kako te neko od ostrvljana izbegava?”

“Ne, hvala Svevišnjem, ne”, kaza tiho Eleazar Koreo: “I mi pokušavamo da ne pravimo probleme ljudima.”

“Ponašajte se kao i do sada”, odvrati gradonačelnik rabinu, “Ukoliko vi promenite ponašanje, oni će postići svoj cilj. Je li tako?”

Rabin pogleda Karera ispod oka i zadovoljno potvrdi glavom. U tom trenutku gradonačelnik vide užurbanog krupnog sveštenika koji je obavljao funkciju nastojnika mitropolije, obučenog u tešku crnu mantiju koju je vetar lepio za njegovu korpulentnu figuru, kako ide direktno ka njemu. Pozdravi Eleazara i bez ustezanja se obrati Luki.

“Gradonačelniče”, kaza mu, pomalo zadihnan, sveštenik “tražio sam vas i kod kuće. Rekoše mi da ste u šetnji...”

Karer je gledao uzbuđenog čoveka i dao mu znak da nastavi.

“Tek što je stiglo pismo iz Atine preko jednog našeg čoveka... On nam javlja da dolazi sutra.”

Gradonačelnik podignu obrve u znak neverice.

“Dobra vest” kaza rabin Koreo, pozdravi obojicu i ode da im ne smeta u razgovoru.

Sutradan Luka Karer izvede svoju operaciju kontrole vremena na pristanišnom molu. Pored njega stajahu još troje službenika opštine, svi sa crnim kišobanima u rukama, a malo dalje i nastojnik mitropolije i nekoliko sveštenika razvejanih brada i mantija, kamilavki koje su, kao po naređenju, pridržavali na glavi kadgod bi vetar dunuo jače i doneo novi dah slanog vazduha prema glavnom gradu Zakintosu. Nepostojan i prevrtljiv, vetar se igrao sa zvucima koji su dolazili iz grada, čas je usiljavao, čas zaglušivao razglas parodirajući strogost nemačkih koračnica koje je emitovalo propagandno odelenje lokalne vojne komande. Ti su raštimovani zvuci navodno unosili živost u depresivnu atmosferu treće okupacijske zime ostrva.

Luka Karer je šetao duž mola i dosađujući se, vrhom svog velikog crnog kišobrana sa drvenom ručkom kuckao metalne boče na pristaništu. Pomisli kako su ove boče pamtile bolja vremena, življa, srećnija i sa više vatre od ovih današnjih, da su pamtile topla leta i sunčevine, radosne krike galebova i na hiljade brodova koji su pod različitim zastavama decenijama i vekovima pristajali ili na ovom istom molu jonskog ostrva, ili su bacali sidro nešto dalje od obala Zakintosu. Brodovi behu veliki, promenljivi ukrasi pristaništa. Svojim vremenim prisustvima, oni su menjali i ikonografiju, i duh, pa čak i govor ostrva, nadopunjujući ga novim jezicima iz one pomorske vavilonijade jezika kojima, uostalom krklja i vri svako mediteransko pristanište. Tu su stizali i odlazili, praznili se i nanovo punili brodovi, škune, donosili se i odnosili proizvodi, lična i trgovinska dobra, ali i ljudi, sudbine,

nade, poruke, usno dorene vesti i epistole zabeležene u pismima koja su se čitala, ali i slala na svim stranama mediteranske pučine.

Karer pogleda u rastalasaloo more iznad koga su se gomilali sivi oblaci. Na horizontu nije bilo ničega pa mu se misao, mada je iznova želeo da je vrati u prošlost, zarobi u depresivnom pejzažu. Osećao je olovni pritisak koji se spustio nad čitavim predelom, iznad glava, iznad pogleda, i nekako se čudno uvlačio u dušu. Sivo je nebo, siv je horizont, sivo je nad ostrvom, sivo u gradu, pomisli Karer i glasno izgovori: "Svuda proketo sivilo." Neki od razbijene grupe pratilaca trgnuše se iz tihog razgovora koji su vodili među sobom i klimnuše glavama prema gradonačelniku u znak prigodnog odobravanja, glumeći kako prihvataju činjenicu da on izgovara jednu običnu klimatsku konstataciju.

"A brod kasni...", kaza jedan od opštinaara.

"Kasnio je i ranije", kaza drugi "ali nikad kao do sada."

Karer dakako razume taj prikriiveni govor u kome se oseća strah od poražavajućih stanja u životu koje se pripisuju vremenu uopšte, a ne ratnim silama ili političkim okolnostima i zato se čas pre vrati, kao uostalom i oni, na pređašnji stišani dijalog. Oni među sobom, on sam sa sobom.

Ovde su, pričao mu je njegov deda, pristajale impozantne venecijanske galije dok je u petnaestom, pa sve do samog kraja osamnaestog veka, jonsko ostrvo je bilo pod vlašću same kraljice Jadrana, zatim i Napulja i Firence, da bi kasnije čak dva puta potpadalo pod vlast Francuza i Engleza, ali i Rusa, čudom kratkoročno i Turaka, da bi se konačno u 1864. pripojilo matici Grčkoj. U gradu kojeg je sačinjavala većina grčkog stanovništva, pored pripadnika drugih naroda, postojalo je i sasvim odvojeno jevrejsko geto, opkoljeno čvrstim zidinama, doduše nasleđenima iz prošlosti i još u to vreme smatranim nepotrebnima, te su zidine, na koje se deda živo sećao, bile bitni delovi istorijske hronike grada Zakintosaa, a time i čitavog ostrva. I pored dobrih odnosa među hrišćanima i judejcima koji su, uostalom, vekovima ti zajedno živeli, zidine su ostale naslede što podseća na jednu nekad resku i čvrstu podvojenost. Doduše, podvojenost nije bila samo verska. Na Zakintosu je još od venecijanskih vremena bila vidljivija podela između aristokratije i "popolara". U starija vremena, i gradsko naselje kao i zasebno postavljeno jevrejsko geto, nalazili se iza zidina venetske tvrđave koja je bila položena na brdu, ali ju je tokom vremena i grad, kao i svaki živ organizam, jednostavno bio nadrastao i premašio visoke kamene ograde, te se bio istočio van zidina, ka morskoj obali.

U glavi Karera se pojavi lik rabina Eleazara Korea. U tom uplašenom čoveku Karer ne vidi ni traga onog deteta s kojim je igrao u školskom dvorištu i čije su lice krasile nemirne maslinaste oči i jedan takoreći svagda

prisutni osmejak. Čitavog života su se poštovali i družili. Još kao dečak, na dan Šabat. Luka bi otišao u dom Korejovih da upali vatru podgrevanja subotnjeg ručka, pa bi ga oni zadržali i pomagali ga na načine korisne, a koji neće uvrediti ni njega, niti pak njegove roditelje. Bežali iz kuće i kupali se u hladnom moru do kasno u oktobru, a u toplim letnjim večerima pevali zakintske kantate u klapama koje su šetale gradskim ulicama i upućivale se na mol. Kao momci poveravali su jedan drugome svoje prve ljubavi. Prisustvovali su na svadbama koje su takoreći jedan za drugim napravili. Kao zreli ljudi, Eleazar Koreo i Luka Karer činili su čast jedan drugom posećujući se bilo o pravoslavnim verskim slavljinama, bilo na večeri petkom tek započetog Šabata na kućnoj trpezi u proširenoj porodici Koreo gde je Luka Karer bio čest i rado viđeni gost.

Osećajući knedlu u grlu, Karer okrenu pogled prema onome što je nekad bio jevrejski geto na starom Zakintosu, podsećajući se na kazivanja pokolenja i na oficijalne hronike koje je ne retko, kao otac opštine, i sam oživljavao u svojim govorima na gradskim skupovima održanim raznim povodima, od lokalnih do državnih praznika; da je Zakintos ostrvo davno uspostavljene harmonije svih njegovih stanovnika: pravoslavni Grka, italijanskih katolika i Jevreja, zakinčana mojsejevske veroispovesti. U trenutku jednog romantičnog zanosa - rado bi podsetio Karer u svojim govorima održanim u ime nasleđenog suživota - veliki lokalni pesnik Nikolo Ugo Foskolo krajem XVIII. veka je, sa krampom u rukama, pokušao da sruši zid koji je odvajao jevrejsku od ostalih zajednica na Ostrvu... Pesnik nije uspeo u tom slobodarskom zahvatu, ali je posejao seme zajedništva i prava na otvoreni prostor, tako da su zidovi obgrađenog jevrejskog grada ipak srušeni, doduše celo stoleće kasnije, na inicijativu jednog od njegovih predhodnika, u vreme kada se ostrvo prisajedinilo Grčkoj Tako gradonačelnik Luka Karer rekonstruiše lokalnu hroniku u sebi - "Zbližava li ostrvo ljude?", po ko zna se koji put pita Luka Karer. On je postao gradonačelnik Zakintosa, glavnog grada istoimenog ostrva, zato jer je omiljen među stanovnicima, izabran ubedljivo, kao čestiti i primerni žitelj ne samo glavnog grada već i čitave ostrvske zajednice koja broji blizu trideset hiljada ljudi. Na Zakintosu, seća se Karer tumačenja njegovog oca, ti su odnosi oduvek bili tako bliski da su iza zidina jevrejske mahale živele ne samo judejske već i grčke pravoslavne porodice. Je li ostrvo formula ljudske bliskosti, sa svojom morskom usamljenošću, ali i sa oskudicom u kojoj zajedno žive i ljudi celog jonskog arhipelaga? Ostrvo ili nasleđeni odnosi, vaspitanje o poštovanju i razumevanju među pojedincima iz svake verske zajednice, koje se gaji iz generacije u generaciju, vrline su koje se čuvaju kao plamičak kućnog kandila, kao relikvija, kao najviša svetinja, kao stara, nasleđena ikona u kućnom ikonostasu,

kao svitak sa citatom iz Tore na ulazu u svaki judejski dom, postavljen od neke ranije generacije zakintskih Jevreja.

Gradonačelnik Karer se okreće prema razbijenom i učutanom skupu ljudi koji očekuju dolazak broda iz Atine u vreme kada su i suvozemni i morski putevi tako nesigurni ne samo zbog čudi vremena, već i zbog čudi ljudi. usred podivljalog mora drugog svetskog rata čiji talasi, poput i ovih, nošenih novembarskim vetrom, jednako silovito udaraju u zakintski mol.

Gleda u jednog od sveštenika, povijenog starca vlažnog i zamišljenog pogleda koji zbog starosti ne služi više po eparhijskim crkvama i primeti da je njegova mantija toliko stara i tako izbledela da se umesto crne na sivoj svetlosti dana čini modrom. Starac drži u rukama sveštenu kapu zajedno sa brojanicama od čilibara, dok mu vetar razvejava proređenu kosu polako mu odvezujući klupko duge sede kose koja mu labavo treperi sakupljeno na potiljku.

“Idite oče, sklonite se u lučku zgradu, pozvaćemo vas blagovremeno”, kaže Luka Karer starcu u čijim je rukama i on sam kršten u crkvi Sv. Dionisija, zaštitnika ostrva, dobijajući ime po svom dedi ali i po jednom od četiri jevandelista.

“A šta ću da radim tamo, moj gradonačelniče? Čekaću isto kao i ovde. Čoveku u mojim godinama ne ostaje ništa drugo do da čeka, gde god bio”, pokuša da se našali sveštenik gledajući ga bistrim, pronicljivim pogledom. “Osim toga, želim da budem pristutan kada se naš Odisej vrati na ovu tužnu Itaku. Visokopreosvešteni zaslužuje sve počasti.”

Visokopreosvešteni beše mitropolit Hrisostom, episkop Zakintos koji se vraćao sa internacije u Atini na koju su ga poslali, takoreći pre devet meseci, italijanske okupacione vlasti. U ratnoj podeli teritorija nije bilo sumnje da je, pozivajući se na pravo stečeno u prošlosti, Italija dobila i bivše venecijanske teritorije grčkih ostrva. Tako se i razvejala italijanska trikolora nad jonskim ostrvima, od Krfa, Kefalonije, drevne Odisejeve Itake, pa sve do Zakintos ili “Ileese”, “šumovitog ostrvo” kako ga je imenovao Homer, tog *Fior di Levante* kako su ga, delom i zbog vegetacije, nazivali romantični Venecijanci.

U novoj okupaciji ostrva tragovi tog romantizma bili su potpuno iščezli. Među Italijanima iz vremena Musolinija, koji su ovo kopno preuzeli od Grčke putem tuđe pomoći, još uvek je bilo sveže poniženje koje su im grčke snage priredile na samom početku rata: grčka vojska ne samo da je efikasno odbila napad Musolinijevih jedinica, već je uspela da potisne italijanske snage duboko na teritoriju susedne Albanije, nižući pobedu za pobedom nad silnom soldateskom koja je bila iznenađena energičnim nastupom

male armije. Taj ponižavajući poraz i stalno povlačenje italijanske vojske na albansku teritoriju što je komandu u Rimu i samog Musolinija dovodilo do ludila, bili su presečeni napadom Nemačke na Grčku. Tom novom silovitom pritisku, uostalom kao i u drugim evropskim zemljama, potklekla je i kapitulirala i Grčka. Time je kulminiralo jedno od trajnijih neprijateljstava dveju država oko prevlasti na prostorima Mediterana.

Jedna se od osveta italijanskih okupatorskih snaga na okupiranom ostrvu dogodila upravo mitropolitu Zakintosu, vladici Hrisostomu, vidnom duhovniku, intelektualcu, ali i čoveku čija je smelost održavala dostojanstvo i nadu stanovništva u vreme okupacije. U teškim trenucima ostrvljani su episkopa doživljavali kao brižljivog pastira pravoslavnih ostrvljana. Duždova Venecija i Musolinijeva Italija, ispostavilo se vrlo brzo, nisu imale mnogo toga zajedničkog u očima ostrvljana Zakintosu. Drugo iskrcavanje Italijana se pokazalo kao prva, mada kratkotrajna okupacija.

To je osetio i sam Luka Karer u čijem su identitetu pored grčkih bili su upleteni i italijanski koreni. Pomešani, zapleteni koreni za njega kao originalnog Zakincana bili su prirodno stanje stvari i celina koja gradi identitet ličnosti, pa zato nije mnogo polagao na njih. Za njega je bilo najvažnije dali taj splet korena stvara stablo čoveka sa dostojanstvom. Tako je Luka Karer u teškim vremenima okupacije pokušavao da služi tim vrednostima zajednice. Vladika Hrisostom je, sa svoje strane, vodio svoj rat protiv okupatora, propovedajući s amvona putem oštih crkovnih obraćanja vernicima u kojima nimalo nije štedeo Italijane. Tako je vladika duhovno podsticao, a sam Karer održavao organizaciju zakintske zajednice. Karer je bio blizak sa mitropolitom. Cenio ga kao energičnu ličnost i kao verskog predvodnika, ali i kao slobodoljubivog čoveka. Hrisostom je pak od Luke Karera je prihvatao iskrenu brigu, ali i savete koje su mu, uostalom, davali i drugi prijateljski nastrojeni ostrvljani. Bio je ubeđen da je uloga jednog mitropolita da brani prave vrednosti i da visoko podiže glas kada su one ugrožene. Mitropolit je pripadao onoj retkoj vrsti pastira koji svoju poziciju ne podrazumevaju kao privilegija već kao visoko dostojanstvo, kao moralnu obavezu, kao etičku i uzvišenu, a ne kao pragmatičnu i utilitarnu vrednost. Tako, oštri napadi vladike ne ostadoše bez odgovora novih vlasti. Italijani najpre uhapsiše, a odmah zatim i proteraše zakintske mitropolita. Silom ga ukrcaše na brod i poslaše ga u Atinu u februaru prošle zime, te iste 1943. godine. u kojoj, eto, mitropolita čekaju da se ponovo vrati kući.

Istoriski događaji dobijali su ubrzanje, primećuje Karer iz dana u dan na svom dalekom jonskom ostrvu, kriomice prateći večernje vesti zabranjenih radioprograma tako da je uskoro došlo do kapitulacije Italije, do iskrcavanja

saveznika na Siciliju, učestala su bombardovanja Anglo-amerikanaca po okupiranom evropskom kontinentu, dok se na Zakintosu desila primopredaja vlasti od strane musolinijeve soldateske već pobeđivanoj ali razdraženoj hitlerovoj vojsci. "Neka nam je Bog na pomoći", pomisli Luka Karer, ne znajući kakvu će ulogu ovo jonsko kopno igrati u planovima zavojevanih strana. U tim trenucima osećao je da bez vladike, u sve nesigurnija vremena, njemu postaje sve teže. Bio je postavljen između naloga okupatorskih snaga i sve većih potreba stanovništva. S druge strane on i vladika bili su dva poglavara na ostrvu i u teška vremena italijanske okupacije bili su upućeni jedan na drugoga mnogo više no što bi to bilo u vreme slobode i mira.

Sa takvim osećanjima, uostalom, skupio se i ovaj odbor na inicijativu lokalnog sveštenstva i gradonačelnika Karera, u ovaj olovni dan koji je nagoveštavao skorou kišu, da strpljivo čekaju vladiku na zakintskom pristaništu po ovom stuštenom i vetrovitom novembarskom popodnevu.

I dok grupa na molu još nije imala saznanja da se on približava, sa prozora svoje kancelarije brod na horizontu video je Paul Berenc, načelnik SS jedinice na ostrvu. On je blagovremeno bio upoznat sa povratkom vladike, ali je na to gledao samo kao na tehnički podatak, s obzirom na važne zadatke, koje je primopredajom i instaliranjem nemačke vlasti na ostrvu on morao da obavi, a koji su već kasnili. Nakon realizacije tih hitnih zadataka mogao je da skrene pažnju na specifične ovog malog ostrva. U međuvremenu grupa na molu ugleda brod i Berenc s prozora primeti komešanje koje zavlađa među prisutnima. Nešto kasnije ugleda vitku figuru sa kapom pravoslavnog velikodostojnika čija se pana primećivala izdaleka, slobodno vihoreći poput velikeovog sivog i vetrovitog novembarskog dana sveštane zastave preko ograde broda. Pratio je stapanje vladike na mol, njegovo kršćenje koje načini čim stupi na kopno, zatim srdačni pozdrav gradonačelnika sa mitropolitim, pa ljubljenje skutova i ruke vladike od strane sveštenika, pa zvono crkve na molu koje odjeknu radosnim udarima što su jedna za drugom prihvatale i ostale crkve na Zakintosu u znak pozdrava svoga tek pristiglog vladike, te vedrog i čilog odlaska njegovog i ostrvskog odbora za doček pod otvorenim kišobranama po kojima konačno poče da lije odavno najavljena kiša. Svi ti događaji pokrenuše monotoniju i razbiše sivilo odmaklog dana.

Sa prozora svoje kancelarije na prvom spratu komande, Berenc nevoljno pomisli da se na Mediteranu nepotrebno troši mnogo emocija, pripisujući to vreloj klimi koja stvara uzudno uzavrele sredozemne temperamentne. Jedino mu nije bilo jasno otkud toliko raspoloženja među ovim ljudima, po hladu i kiši tek započete jonske zime. Berenc podiže telefon, okrenu nekoliko puta ručicu aparata i preko specijalne linije potraži vojnog upravnika

ostrva. "Stigao je, gospodine majore" raportirao je Berenc komandantu Alfredu Litu: "Odmah? Razumem, gospodine majore."

Istog dana dolaska Hrisostoma, u zgradi mitropolije vladiku posetiše major Lit, šef bezbednosti Berenc, prefekt Kesar Mardzokis koji je predstavljao civilnu vlast, gradonačelnik Zakintosa Luka Karer i drugi ugledni građani ostrva. Među njima, kao što se i očekivalo u ova vremena, vladika primeti da nema predstavnika jevrejske zajednice na ostrvu. To nije saopštio nikome. U Atini odakle je došao, vladika je bio svedok pravih drama vezanih za progone lokalnog jevrejskog stanovništva.

Mitropolit je imao vremena i raspoloženja za sve prisutne, ali posebnu pažnju on obrati posetiocima u nemačkim uniformama. Nemci su bili iznenađeni kada ih je vladika pozdravio. Hrisostom je besprekorno govorio nemački jezik i obzirom na držanje, ležernost i prirodnog autoriteta kojim je zračio, ta činjenica ostavi još dublji utisak, ključan, kao što će se i pokazati, za čitavo vreme njihovog prisustva na ostrvu.

Kasno u noć Lit i Berenc su se, uz čašu vina koje su ispijali u kancelariji komandanta mesta, iščuđavali odakle - na ovom kopnu gde ljudi žive jednostavni život blizak prirodi, maltene kao i kornjače endemske vrste caretta-caretta - postoji, eto, i čovek koji tako dobro govori nemački i u ambijentu skromne mitropolitske rezidencije tako nadahnuto razgovara o muzici, filozofiji i teologiji, dostojno stilu hajdelberških salona, a ne jednom takoreći zaboravljenom jonskom ostrvu. Tokom tog razgovora Lit i Berenc se zatekoše kako sa pijetom razgovaraju o hijerarhu iz Zakintosa. Zato nakon male pauze ćutke promeniše temu sa onom koja se ticala uputstava koje je Berenc nedavno dobio iz Berlina i koja su, kako je već rečeno, očekivala brzu realizaciju.

Tih dana kraja 1943. godine pušeci pored prozora, Berenc je u svojoj kancelariji čekao gradonačelnika Karera. Malo pre dogovorenog vremena on vide Karera kako se zaustavlja pod prozorom i u već videnom ritualu, otvara težak kaput tražeći sat koga izvuče iz džepa jeleka, pogleda, zatim ga spretnim pokretima navi, oslušne i vrati na mesto, namesti šešir i koraknu ka donjem delu ulaza u prostorije SS komande. U tom nizu postupaka gradonačelnika Berenc je svojim spretnim okom prepoznao nervozu i želju za odlaganjem susreta. "Osećam da razgovor neće biti prijatan", nasmeja se esesovac, a zatim stavi masku ravnodušja na licu, sede za biro i polako stade gasiti cigaretu baš u trenutku kada se na vratima, sa šeširovom u rukama, pojavi gradonačelnik Karer.

Berenc zadiže glavu ka posetiocu, u znak pitanja koje nikako ne izgovori. "Tražili ste me gospodine Berenc..." spokojno reče Karer.

"Spisak možete ostaviti na biro!", dobaci mu šef SS jedinice.

"Je li moguće da je nešto saznao?" prostruji hladna misao u glavi gradonačelnika. On je bio slobodni zidar iniciran u masonskoj loži na Zakintosu koja je, uostalom, kao i sve druge lože na okupiranim teritorijama, ugasla kada je rat počeo. Iz već oskudnih i uglavnom slučajnih koje je imao sa svojom sabraćom, bilo sa okolnih ostrva ili kopna, do njega su stizale priče o progonu slobodnih zidara kojima se pripisivalo da su nekakav tajanstven i opasan jevrejski kult na čijem vrhu hijerarhije rukovode judejski plutokrati pripremajući antihrišćanski zagovor preko koga će se ostvariti novi poredak pod vlašću Judinih sinova. Oseti damare u grlu. Oznojiše mu se slepoočnice. Nije hteo da pokaže nikakvu slabost pred Nemcem, bojeći se progona što su ga esecovci kao Berenc vršili i nad masonima. Masoni su, shvatao je, bili jedna od mnogih žrtava vremena. Protiv njih zadnjih decenija, pod uticajem i dominacijom fašiziranih ideologija koje su dolazile na vlast, postaja je i podržavljena crkva. Masoni su bili prokazivani, a na njihove glave padale su anateme. Za Luku Karera, pak, masonerija je bila univerzalno bratstvo filantropije. Masoni, kako je to bio pročitao u mnogim istorijskim knjigama, bili su značajne ličnosti u poslednja tri veka u starom i u novom svetu, najveći iz redova mislilaca, naučnika i umetnika, a na istoku i značajni sveštenici, slobodoljubive vladike, čak i konstantinopoljski patrijarsi. Ta lista slobodnih ličnosti bila je ogromna. Sada ovaj esesovac od njega traži lokalni spisak.

"Koji spisak, gospodine?" upitno odgovori Karer ne dajući da se primeti išta od njegove uznemirenosti.

Berenc ga pogleda beziražajnim pogledom i nekoliko trenutaka ne kaza ništa.

"Prestanite da se pravite ludi", mirno kaza esesovac: "To kod mene ne pali!"

"Neko ga je svakako obavestio", sinu kroz glavu gradonačelnika. Među masonskom braćom Karera nalazili se pripadnici svih staleža, nacija i religija, tako da je loža sa Zakintosu baš zbog toga cvala od bratske aktivnosti. Prema ubedenju Karera, koliko su pojedinačne verske zajednice, toliko je i masonska loža bila stub zajedništva ostrvljana. Relikvije su sakrivene, dokumentacija spaljena. Jeli to ipak neko progovorio?

"Ja, gospodine Karer, od Vas hoću spisak svake jevrejske porodice u ovom gradu."

"A, o tome se dakle radi", malo laknu Kareru. Skupi snagu, neosetno uze daha i mirno odgovori.

“Ja takav spisak nemam, gospodine”, kaza gradonačelnik. Tek jedna mala rapavost koje se nehotimice pojavi u njegovom glasu mogla je doduše pronicljivijem no što je bio Paul Berenc da ukaže na unutrašnju seizmiku što je u njegovoj kancelariji doboko tresla Karera.

“Nemaš spisak tvojih Jevreja?! Koga ti lažeš!” skoči na noge esesovac vičući.

“Ovde posebnih spiskova nemamo. Postoji jedinstveni spisak građana Zakintosaa.”, spremno uzvratu Karer.

Berenc se uhvati za futrolu i čineći nekoliko pretećih koraka ka gradonačelniku, izvadi pištolj iz nje, otkoči ga i pitisnu cev na glavu Luke Karera.

“Do sutra da si mi predao spisak svih jevrejskih porodica u gradu. *Ja to zahtevam od tebe i ti ćeš to da uradiš.* Inače ti sleduje metak iz ove cevi. Sad marš napolje!”

Čudno smirenje nenadno prostruji u duši Luke Karera. On skrenu pogled i potraži hladne oči komandira SS fiksirajući ga u zenicama. U očima Karera Berenc nije primetio strah, veću zabrinutost ili nešto drugo. Prezir? Nije znao čemu da pripíše ovu reakciju mediteranca. Prema zamisli Berenca, Luka Karer trebalo bi da padne na kolena i da moli za milost. Gradonačelnik se okrete, namesti šešir na glavi, i polako izade iz kancelarije esesovca. Berenc ostade sa utiskom da je, i pored neočekivane reakcije, cilj ipak bio postignut. Sutra će svakako dobiti spisak svih porodica onih bednih tri stotine Jevreja koji su živeli na ostrvu i koji treba da budu deportovani kao i milioni koji su bili internirani u poljskim logorima i stotine hiljada podložnih na “konačno rešenje” za koje su brinule baš te elitne jedinice kojima je i on sam sa ponosom pripadao.

Karer izade na vazduh i nastavi još neko vreme da hoda spokojnim korakom. Znao je da ga sa gornjeg sprata motri hladni pogled Nemca, pa nastavi mirno do iza ugla i tu se zaustavi. Oseti da mu je košulja mokra od znoja. Skinu kapu sa glave i obrisa čelo maramicom. Šta sada da radi? Koliko je sati? Koliko je vremena bio u kancelariji Berenca? Sat, dva, čitavu večnost? Nema vremena, dođe mu druga pomisao i ne prestajući sa brisanjem glave koja se opet znojila, ubrza korak. Sada je znao šta treba da radi. Uputi se ka zgradi mitropolije.

Gradonačelnik je seo na stolicu koju mu je vladika približio i brzo mu prepriča susret sa Berencem. Vladika pogleda u stranu i ništa ne reče. Pride svom birou i onako s nogu poče preredivati papire, knjige, upijač, mastionicu. Karer to pripisa slabosti Hrisostomovoj. “Nemoćan je”, pomisli, “slomili su ga onim progonom.” Karer oseti da mu na glavi izbijaju nove

graške znoja. Dolazeći ovamo nadao se da će od vladike dobiti podršku ili bar savet. Umesto toga mitropolit sada ćuti, leđima okrenut njemu..

Karer odlučio da ustane i ode.

“Nećeš odneti nikakvu listu Nemcima”, začu tada glas vladike. Hrisostom se okrenu prema njemu i Karer na njegovom licu vide nešto što dotle nikad nije video. Bilo je to u isto vreme i bol i mržnja, i ljubav i srdžba, u svakom slušaju Karer oseti jedno snažno zračenje na licu visokosveštenika što i njega obodri i ispravi ga na stolici.

“*Sada ja preuzimam stvari*”, kaza Hrisostom.”

Sutradan je škrto decemabrsko sunce zateklo vladiku pred Berencovim štabom. Vide Nemaca kako stoji kraj prozora i, nasmejan, odozdo, Hrisostom podiže ruku sa vladičkim štapom u znak srdačnog pozdrava. Naredi svešteniku koji ga je pratio da ostane dole, a sam se lakim korakom pope stepenicama i zakuca na vrata koju mu otvori sam Berenc.

“Eminencijo” reče, donekle iznenađen, esesovac vladici - čemu dugujem ovu čast?”

“Dobrom raspoloženju jednog nemačkog vaspitanika i njegovoj želji da porazgovara sa nekim na jeziku svoje mladosti. Nadam se da je to dovoljan argument da bih vam oduzeo malo skupocenog vremena” vedro je komentarisao vladika i koraknu preko praga njegove kancelarije.

Taj komentar bio je dovoljan Berencu da skine službenu rezervisanost. Pre nego što je koraknuo u kancelariju, vladika je osvojio Nemca koji pade na ove reči mitropolita izgovorene pride i na savršenom nemačkom jeziku.

“Lepo ste se smestili ovde” reče Hrisostom esesovcu, u iskazu u kome vojnik nije mogao da prepozna suptilnu ironiju vladike.

“Zaista lepo govorite nemački” nije se mogao uzdržao Berenc od iskrenog komplimenta.

“Moram da opravdam svoje crkavno ime. Hrisostom na grčkom znači Zlatousti.”

“U vašem nemačkom ne oseća se ni trag grčkog” reče mu esesovac.

“U izgovoru, možda. Ali u duhu govora, mislim da se oseća samo grčki. Mi Grci smatramo sebe ljudima naviknutim na komunikacije, na ovom ostrvu osobito. Zakintos je, hvala Bogu, naviknut na etničku raznolikost. Stanovnici uvek žele da komuniciraju sa drugim kulturama. Nadam se da se i Vi lično smatrate lepo primljenim od naših ljudi, gospodine Berenc.”

“Ja nemam ličnih relacija ni sa kim s ostrva” nađe se zatečen komandir.

“Grešite, dragi moj Berenc, propuštate. dozvolite da vam to naglasim kao stariji. Jednoga dana, kada nužno odete sa ovog ostrva, biće Vam žao što se niste družili sa ljudima. Kao mlađi imao sam taj Vaš stav, a sada

učim bez prekida. Od običnih ljudi. Vi ćete otići, kažem, i kada pokušate da se setite Zakintosu, sve što će vam pasti na um biće ova kancelarija sa tipičnom vojničkom dekoracijom i, eventualno, onaj pejzaž koji se pruža onamo, ka lepoj dolini Argasi. Ali to nije sama dolina. To je samo pejzaž koji se može videti sa ovog prozora. Ispostaviće se da niste boravili na Zakintosu, nego jedino u ovoj kancelariji. Jedno mesto, dragi moj Berencu, sačinjavaju pre svega ljudi. Znači, to nikada nisu mogli da shvate moji stari protivnici, Italijani. I gde su oni sada? Šta su postigli?”

“Zaista, zbog čega su vas poslali u internaciju?” upita iskreno zainteresovan Berenc.

“Eh, zbog čega. Nastupili su arogantno. Zamislite Italijani i arogancija! U svakom slučaju bili su opterećeni sopstvenim vojničkim kompleksima i okrenuli narod protiv sebe. A mogu li ja kao njegov pastir da idem protiv svog naroda?”

Berenc je ćutao i bezizražajno pratio govor mitropolita.

“Zatim su, eto, morali da me proteraju jer nisam želeo da se suprostavim tom osećanju koga su sami izazvali kod pripadnika mog duhovnog stada. Družite se, gospodine Berenc, prolepsićete i načiniti lepšim čak i korisnijim svoj boravak na ostrvu. Ja sam, praktično, došao da vas i pozovem na ljudsko druženje.”

“Moja je pozicija, znate, specifična”, kaza Berenc podižući glavu i iznova zamenjujući srdačnost rezervisanošću.

“I moja je bila u Minhenu, pa ipak sam upijao u sebe i grad i Bavarsku svim duhovnim čulima. Duh jednog mesta je ona skladna celina ljudi i prirode. Tamo sam sa zadovoljstvom zalazio u katoličke crkve i katedrale i, mada pravoslavan, molio sam se zajedno sa katoličkim vernicima. Vi ste katolik?”

“Jevandelista” kratko odgovori Berenc.

“O, ulazio sam u puno evangelističkih hramova gornje Nemačke. Oduševljavao sam se uzvišenoj jednostavnosti tih crkava. I u njima sam se molio. Ovde na Zakintosu molio sam se i u našim sinagogama. One su, i to osećam kadgod se molim u različitim hramovima, posvećeni istom Bogu kome se molio i naš Spasitelj. Bog je jedan, a hramovi su Njegovi, samo različito oblikovani, domovi. Na, da se ja lepo vratim mom Minhenu, vidim da se sa ovom temom ne slažete. Dakle, bez upoznavanja kulturnih specifića, bez knjiga koje sam tamo pročitao, a posebno bez druženja sa ljudima Vi ne biste razgovarali ovako, sa jedni raspoloženim sveštenikom—pričalicom. Znači li da neki od mojih ondašnjih u to vreme skromnih prijatelja postadoše vrlo značajne ličnosti u nemačkoj društvenoj hierarhiji, pre svega u Berlinu?”

“Svakako, eminencijo” kaza Berenc gledajući sa interesovanjem u vedrog

ali autoritativnog duhovnika, koji posle ove replike još više je porastao u očima esesovca poslatog u ovu evropsku provinciju. Berenc radoznalo pogleda u vladiku: "Koji li su to ljudi koje tamò poznaje ovaj intelegentni jarac? Blefira, ili zaista ima prijatelje na visokim položajima. Može li mi naškoditi. A, pomoći?..."

Kao da je pročitao Berencove misli, mitropolit ustade, ode do prozora, vedro mahnu nekomu napolje i mirno se dopuni: "Mislim da povratak iz internacije dugujem baš tim uticajnim prijateljima."

"Hoćete li nešto da popijete?" ustade i Berenc ne želeći da bude postavljen pod tihi pritisak eventualnih berlinskih veza vladike.

"Kafu, sa zadovoljstvom" okrete se vladika lokalnom šefu SS koji otvori vrata i nekomu naruči dve kafe.

"Hoćete li mi dozvoliti da pripalim, eminencijo?" upita nudeći svog gosta da ponovo sedne, sedajući pritom i sam.

"Samo izvolite, uzvрати vladika. "U mladosti sam i ja bio strastveni pušač. Otkazao sam se cigareta istoga dana kada sam dao monaški zavet."

"Je li vam rekao gradonačelnik za naš zadnji susret? " Promeni temu esesovac.

"O, kada ste se Vi to videli sa Karerom?" napravi se nedovetnim mitropolit.

"Juče. Čudno je da Vas nije upoznao sa tim susretom. I ja zahtevam Vašu podršku u odnosu na ono što sam mu tom prilikom naložio" odgovori Berenc, mada je bio obavešten da je odmah nakon posete kod njega gradonačelnik bio u posetu vladici.

"Juče video sam se i ja video sa gospodinom Karerom, ali to je bio jedan neslužbeni susret. On je dobar šahista, znate", ležerno kaza vladika. "O čemu se radi, gospodine komandiru?"

"Nama je neophodna detaljna lista jevrejskih porodica koje žive ovde", kaza Berenc.

"I?"

"I on tvrdi da takvu listu ne poseduje."

"Koliko ja znam, on je u pravu. Takva lista ovde ne može postojati. Posebni spiskovi prema pripadnosti građana ovde nikad nisu bili vođeni."

"Ja nemam nameru da odstupam od naređenja. Ona su izdata sa visokog mesta. Možda čak i od nekog od Vaših prijatelja u Berlinu", doda intrigantno Berenc.

"Može biti", reče raspoloženo vladika "Ukoliko mi kažete ime Vašeg visokog naredbodavca, možda ću ga i prepoznati."

Esesovac ga pogleda sa iznenađenjem. Mitropolit odmahnu rukom i nasmeja se. Neko kucnu na vrata i, po odobrenju Bernca, jedan vojnik unese

kafu. Prostorijom se raširi prijatna aroma toplog napitka. Berenc daje znak vojniku da se povuče.

“Hteo bih da čujem Vaš komentar u odnosu na listu koju tražim”, uputi Berenc pogled u vladiku. Izraz mitropolita se promeni. Njegov lik postade ozbiljan.

“Moj komentar je da *takvo zlo ne sme da se dogodi. Jevreji na našem ostrvu su grčki građani. To su dobri, miroljubivi, radini ljudi i ja ih lično, kao čistokrvne Zakincane smatram delom moje pastve. Ja Vas molim da ne sprovedite tu meru. To bi bio veliki zločin.*”

“Ja ne mogu da odbijem naređenja”, reče Berenc ne krijući iznenađenje od direktnih mitropolitovih reči.

Vladika nije ni osetio kafu koju je sada želeo da što pre popije i ode, jer je u glavi počeo da razvija još jedan plan.

Uveče Hrisostom ode u kuću gradonačelnika. Ispriča mu svoj susret sa SS-komandirokom i zatim obojica začutaše.

“Šta nam valja raditi, vladiko?”

“*Ako ne možemo uspeti, ja ću pratiti te jadne ljude, gde god oni rešili da ih vode.*”

Karer je ćutao. Pred očima mu se pojaviše neki od njegovih prijatelja koji su uskoro trebalo da budu žrtve tog opasnog nemačkog hira. Tu, na ostrvu pesnika Dionisija Solomosa, gde je ispevana “Himna slobode”, slobodni bi ljudi tu himnu trebali da pevaju u običnom životu. Tek što je Karer je pomislio na to, video je i neke od tih prijatelja na crno-belom podu usred lepo osvetljene lože, a zatim i samog sebe, ispravljenog na njenom simboličkom Istoku. sa svečanom, bogato dekoriranom kecljom majstora slobodnog zidara, sa okovratnikom koji je simbolizovao njegovu visoku dužnost u loži i belim rukavicama na rukama, sve samim simbolima moralne čistoće i posvećenosti majstora masona. Od svojih ruku na kojima su mu počivale oči, dok su mu se u glavi rojile te misli, Luka Karer podiže pogled ka vladici.

“I ja ću”, kaza spokojno gradonačelnik.

Te noći Hrisostom je ostao, raspletene kose da se moli u malom paraklisu mitropolije. Molio je Boga da mu da snage da izdrži uskušenje, da mu da silu Davidovu, mudrost poput one Solomonove i podršku kao kao onu Mojseju da bi mogao da spase svoj narod od smrtne nesreće koja mu se približavala kao ogromna oluja najavljena na zakintskom horizontu. Kandilo je gorelo svu noć u sobi vladike. Na prozor je udarao hladni severni vetar, dok je nad Jonijom lila jedna od onih teških zimskih kiša. Borej koga

su ostrvljani prepoznavali još u antičkim vremenima, podizao je more koje je silovito šumelo i gnevno udaralo o stene na obali. Tražeći rešenje, vladika je razmišljao o uspešnom boju koga je sličnim povodom vodio njegov duhovni predvodnik, atinski arhiepiskop Damaskin kod koga je Hrisostom proveo teške mesece svoje internacije. Tako on postade svedokom i dana iskušenja Arhiepiskopa atinskog kao i stradanja atinskih Judejaca kojima je Blaženi, u pokušaju da ih spase, izdavao lažna svedočanstva da su pravoslavci, a u saradnji sa upravnikom policije, čak i policijske isprave sa grčkim pravoslavnim imenima i sa naznakom "Pravoslavni hrišćanin" u grafi religiozne pripadnosti koja je morala da stoji u dokumentima. Jednom kada je arhiepiskop Damaskin dobio direktnu pretnju od pobesnelog generala Štropa da će biti izveden pred streljački vod zbog njegovog interesovanja i pomoći Jevrejima iz Atine, Hrisostom se setio bestrašnih reči grčkog pimenarha, već odavna pripremljenog i odlučnog na samožrtvu ukoliko se za to ukaže potreba: *"Grčki se jerarsi ne streljaju, već se vešaju. Molim vas, poštuju tu tradiciju*". Hrisostom beše duhovnik i pastir istoga kova. Te noći on shvati da je i sam sasvim pripremljen na samožrtvu. Ta žrtva će biti u ime vrednosti kojima nas je učio naš Spasitelj. Spasti nekoga znači biti i sam spašen u večnosti, ali i u savesti. Izdati, znači biti izgubljen još istoga trenutka.

U svitanje, u prisustvu Karerovom i još nekolicine njegovih ljudi od poverenja, on sazva sveštenike i epitrope i sa njima se dogovori, da se po drugim gradićima i selima na ostrvu, najhitnije pripreme prihvatilišta za Jevreje u domovima bolje stojećih domaćina. U naredbama koje je izdavao nije bilo mesta za suprostavljanje. Beguncima su u Karerovoj kancelariji izdavana nova dokumenta sa promenjenim identitetom i religijom. Vladika je od njih zahtevao da sakriju sve znakove bivše pripadnosti. Pod okriljem noći, sledećih dana Jevreji na Zakintosu išli su u planine, svaka grupa sa organizovanim vodičima, porodica za parodicom, svi do jednoga nalazeći pribežište po domovima običnih, najčešće sasvim nepoznatih ljudi.

Uveče pre svoga odlaska sa porodicom na bezbednije mesto, rabin Eleazar Koreo zatraži da vidi svog prijatelja iz školskih dana. Luka Karer stiže u prvi sumrak i nađe ih u trenutku kada su on, njegova žena i troje dece spremno očekivali da on dođe, sa spakovanim koferima, pripremljeni za skorajnji odlazak u neizvesnost noći. Rabin uhvati pod ruku svoga druga iz školskih dana i odvede ga u drugu prostoriju. Tamo je sve bilo na svom mestu. Kuću su napustili kao da idu na kratko putovanje, a ne u egzil sa nepoznatim krajem.

“Sve će biti dobro” izgovori Karer, koliko da bi uspokojio i sopstvene rastalasanе emocije i da bi popunio neprijatnu tišinu.

“To zna samo Onaj što nas gleda i u ovoj tamnoj noći”, kaza rabin “Ali, ono što sam ti hteo reći je da sve ovo što ti činiš za nas vidimo svi mi, moja porodica i čitava jevrejska zajednica u gradu. Hoću da ti se zahvalim iz sveg srca za tu žrtvu, prijatelju.”

“Imam razlog, Eli. Naše dečje dane” odgovori Karer: “Ali on nema nikakav razlog.”

“O kome to pričaš?” hteo je da se uveri Koreo.

“O vladici”, odgovori mu Karer “Da nije bilo njega, ova akcija ne bi bila tako efikasno sprovedena. Moj je uticaj ograničen na ovaj grad. On ima autoritet nad ljudima čitavog ostrva.”

“Znaš šta mi je malo pre rekao najstariji sin”, uhvati rabin svog prijatelja za ruku: “Bili smo u sinagogi da sakrijemo relikvije, a on je već dovoljno odrastao da deli probleme sa nama. Vidim svoje sedamnaestogodišnje dete i učini mi se kao da je preko noći poraslo i da je postalo pravi muškarac koji, oznojen i zadihan, bez prekida nosi stvari u podzemnu prostoriju i sklanja svetinje. Lice mu je dobilo odlučnost, mada su mu se ruke tresle od umora. Kažem mu: ‘Ne boj se. U ovom Domu Božjem Svevišnji će nam darovati milosti...’ Ne bojim se više. Vidim da nismo sami.’ Eto, to je reklo moje dete i to je ono što hoću da i ja kažem, i tebi i vladici. Hoću, Luka, da se zahvalim vama dvoma na tom daru koji nam dajete. Danas je najžasnije osećati se samim. To je kao da si dete ostavljeno napolju u tamnu noć.

Tako je na sigurnije mesto u planinama ostrvu otišla porodica rabina Eleazara Korea.

Luka Karer je znao da je njihov potez rizičan i da njime u životnu opasnost uvlače i porodice svih onih poštenih ljudi koji su prihvatili da pod svoj krov prime progonjene sugrađane. Postojala je mogućnost neko da neko otkrije sklonjene ljude i samo jedan takav slučaj mogao je uništiti čitavu operaciju. U tom slučaju represalije Nemaca stavile bi na rizik čitav živalj ostrva. Hrisostom ga je utom hrabrio da uživaju čvrstu podršku svih Zakinčana, mada pokatkad ni sam nije bio ubeden u to. S druge strane vladika je bio preokupiran I sopstvenim odnosima sa nemačkim vlastima. Jedne od tih večeri vladika je seo za svoj radni sto i dugo pisao jedno pismo.

U jutro tih zimskih dana nove 1944. godine ispunjenih neizvesnošću, zajedno sa gradonačelnikom Karerom, Hrisostom se pojavi pred dvojicom najviših predstavnika nemačkih vlasti.

“Gospodo, insistirali ste da vam se preda spisak Jevreja” svečano reče vladika svojim besprekornim nemačkim.

Za tu priliku on oko vrata poveša krst i dve panagije, dve ovalne ikone na lancima na kojima je bio predstavljen lik Hristosa Spasitelja i Bogorodice sa malim bogočovekom u krilu. To su bila odličja duhovnika, visokosveštenika i pastira. U rukama je nosio svečani pozlaćeni vladički štap. Nemci se pravili da ne primećuju taj izgled hijerarha, međutim osećajući svečanost trenutka koju im je mitropolit sugerisao i oni sami ustaše stojeći pred poseiocima.

“Da, vaša eminencijo, ta nam je lista neophodna” ispruži ruku SS komandir Berenc.

“Dobro, ali najpre da vam pokažem pismo koje sam pisao jednoj značajnoj ličnosti” reče vladika i ispod mantije izvuče ispisani papir. Berenc ga otvori i samo što baci pogled na zaglavlje, uputi pogled ka vladici. Hristostom je stajao dostojanstveno ispravljen, sa široko ispuženom rukom, oslonjen na svoj pozlaćeni pastirski štap. Iza njega je sa istom odlučnošću na lisu stajao je gradonačelnik Karer. Berenc zatim preda pismo vojnom upravniku Litu. Kada I sam baci pogled na pismo, Alfred Lit preblede. Pismo, napisano inače klasičnim nemačkim krasnopisom bilo je adresirano sa: “Njegova ekselencija g. Adolf Hitler, Rajhsfirer, Berlin.”

“Pročitajte, pročitajte slobodno, gospodo. Rajhsfirer dobija moju molbu za spas naših sugrađana i ja sam avere da će uvažiti argumente koje sam našao za shodno da ovde navedem.”

Prvi se pribrao Lit.

“Eminencijo, mislim da Vaše pismo Fireru ne odlaže izvršenje našeg zadatka. Rekli ste da nosite traženi spisak sa imenima jevrejskih porodica.”

Vladika skrenu svoj duboki pogled sa lica Alfreda Lita i nakon kratke pauze od koje se Lit oseti nelagodno, okrete svoj profil prema Luki Kareru. Gradonačelnik iz unutrašnjeg džepa svog kaputa izvadi još jedan list i preda ga vojnom zapovedniku.

“*Evo vaših Jevreja*” – prokomentrisa tog trenutka Hristostom.

“Šta je ovo” kaza Lit od kako pogleda u papir “Ovde stoje samo vaša dva imena?”

“*Ukoliko odlučite da deportujete Jevreje sa Zakintos, morali biste da deportujete i mene sa njima. Ja sam odlučio da delim njihovu sudbinu*”

“I ja!” mirno reče Luka Karer.

Nemci su bili unezvereni.

Vladika je iskoristio njihovu zbunjenost i doda:

“Da sam na Vašem mestu, ja bih sačekao. Ovo je samo prva poruka Rajhsfireru koju molim da pošaljite bežičnim putem. A sada, sa vašim odob-

renjem, mi bi Vas ostavili da razmislite o svemu, gospodo". kaza vladika I šireći ruku ka Kareru pokupi gradonačelnika i izgovori, malo izmenjenu kratku Isusovu molitvu koju je inače znao ponavljati desetinu puta još kao mladi iskušenik: "Gospode Isuse Hriste Bože moj, spasi sve nas!"

Nemci nisu preuzeli nikakvu akciju, a kao za divno čudo na poruku vladike stiže odgovor iz Berlina radio-vezom, u kome je stajalo napisano: "Jevreji na Zakintosu ostaće na ostrvu na odgovornost mitropolita." Na ovo Hrisostom iznova napisa odgovor. Ovom neuobičajenom korespondencije pravoslavnog visokosveštenika i centralne komande u Berlinu. Berenc i Lit su bili su potpuno zbunjeni. Ostade im da iščekuju. Bila je to pobeda smelosti mitropolita, njegove inteligentne taktike, ali i njegovog diplomatskog duha kojim ga je, vladika je bio ubeden u to, nebo obdarilo iznenada, zbog njegovih uslišenih molitvi.

To stanje potraja čitave naredne godine i povlačenje, a zatim i kapitulacija Nemačke značili su konačni pad kamena sa srca mitropolita, gradonačelnika, 275-ce Jevreja i njihovim hrabrim domaćinima iz unutrašnjosti Zakintosu.

Kada je, tri godine kasnije bila formirana nova izraelska država, jevrejske porodice sa Zakintosu odoše u Izrael. Sa njima je otišla i porodica zahvalnog rabina Eleaza Korea. Hrisostom i Karer bili su proglašeni kao "Pravednici među narodima". Njihovo delo je bilo impresivno. Ni jedan Jevrejin sa Zakintosu nije stradao tokom nemačke okupacije. Bio jet o jedinstven primer u okupiranom delu sveta.

U svojim novim moltivama, duhovnik se zahvaljivao za neponovljivi Božiji dar, u ime svih spašenih završavajući molitve rečima: "Tvoj sluga Hrisostom iz dubine duše zahvaljuje Ti što si Ga počastvovala da oseti slatki ukus pobede Vrline nad svakom ovozemaljskom pripadnošću."

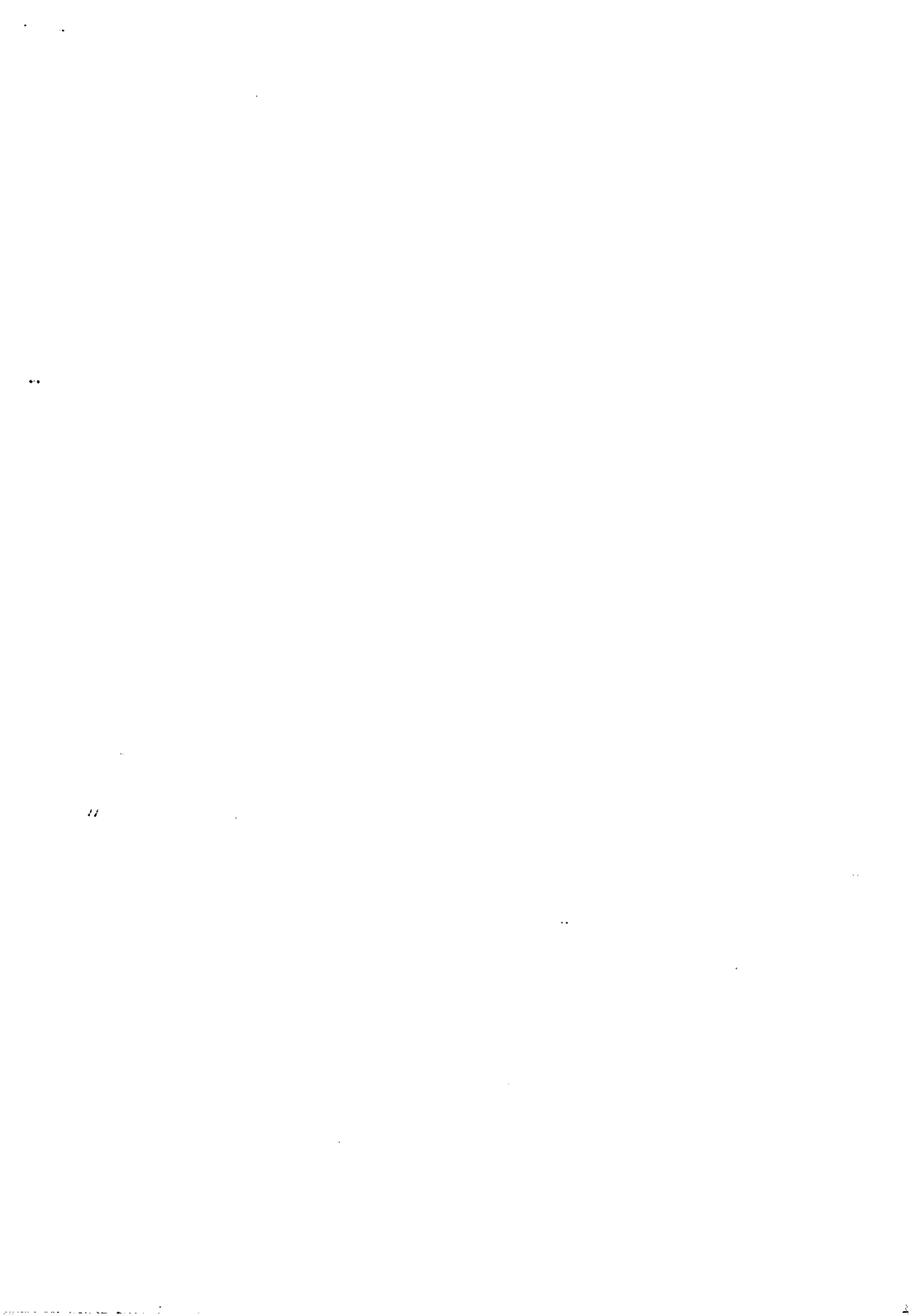
U svečanostima na ostrvu, Vladika i gradonačelnik učestvovali su godinama iza tih trpkih vremen. Karer je gledao vladiku kako stoji na uzvišenom mitropolitskom prestolu u crkvi svetoga Dionisija, zaštitnika ostrva. Uspravan, ponosit i posvećen službi, obučen u sjajne sveštenečke odore, sa krstom i dvema panagijama na grudima i crnom panom-kamilavkom, podsećao ga je na one dane kada je isti takav prkosno stajao pred nemačkim komandantima i delio im lekcije iz najviše, a sada mu se čini, čak nebeske etike.

Za miropolita Hrisostoma, pak, gradonačelnik Luka Karer je bio olicevorenje morala. On je znao da bez njegove podrške ni njegova sopstvena odlučnost ne bila dala takav rezultat. Kada ga je na tim svečanostima gledao kako tiho peva "Himnu slobode" znao ja da to kod ovog čoveka ne peva samo patrotsko, već pre svega ljudsko srce.

Do kraja života međusobno su se vidali gajeći prijateljstvo čija je podloga bila solidarnost iskušana u teškim, sivim danima okupacije u kojima su jedan drugome, ali i njihovim sugrađanima, njih dvoje bili svetlosti u tami.

Kada je 1953. godine ostrvo pogodio katastrofalni zemljotres i porušio mnoga zdanja u starom gradu te je zajedno sa ostrvskim arhivima propala je i istorijska prepiska mitropolita Zakintososa sa Hitlerom, prvim brodom koji je doneo pomoć i koji je stigao je iz Izraela, došla je i poruka na kojoj je pisalo: *”Jevreji sa Zakintososa nikada neće zaboraviti svoga Gradonačelnika i svog voljenog Episkopa i ono što su oni učinili za nas””. Ta poruka, koja stiže na ostrvu u tim njegovim novim tragičnim danima, Zakinćanima je značila više od svega. Ona je pokazala da na Zakintosu, u novom dramatičnom toku vremena, nije nastradao stari duh ljudske solidarnosti. Onda su i Zakinćani okusili jednom osvojene, sada i uzvraćene vrline. Nju su im omogućili oni što su u srcu, do granica lične samožrtve, negovali i odbranili oba ideala, čovekoljublje i božanstvenu pravednost.

* Replike koje se nalaze između dve zvezdice smatraju se autentičnim, prenesenim kroz brojna svedoštva o istorijskim ličnostima Mitropolita Hrisostoma, arhiepiskopa Damaskina i Gradonačelnika Zakintososa. Zakintos je jedina jevrejska sredina koju su u surovim vremenima holokausta uspeali da spasu od prvog do poslednjeg čoveka.

Svadba na Dorćolu

Senima i gorkim travama Fride Filipović

Nije da se hvalim ali što ja spojim čovek ne razdvoji. Koliko sam srećnika smestila pod blagoslovljenom hupom³⁰ ni sama ne znam. Toliko sam domova stvorila, duplo sam više od toga ljudi u milost uvela, a trojno sam više poroda omogućila. I sve to u korist naše zajednice i na radost usrećenih parova, prateći blagoslov zapisan u Knjizi: "Pogledaj u nebo i prebroj zvezde, ako možeš da ih izbrojiš, toliko će biti potomstvo tvoje"³¹... Zašto ja to radim? Nizašta. Za veselje ljudima, nešto za zahvalnost rodbine, a najviše za napredak naše blagoslovljene zajednice. A ona mi to priznaje. "Silvija je, čućeš to kod nas, najbolji šadhan³² na Dorćolu i na Jaliji", a da se ne hvalim, neko će reći i u celom Beogradu, pa možda i sve tamo negde do Vojvodine. Priznaju blagoslovljene porodice moje zasluge; a i kako ih ne bi priznavale? Precvalim curama nalazim par, a muškima uvelim od rada, povučениh iz skromnosti i obzira ili zaboravljenih u kući zbog čuvanja bolesnih roditelja, otvarala sam svet sreće da bi ga mirisali čitavog ostatka života...Lepo vam kažem, sve što sam ja spojila čovek ne razdvoji.

Jer šta ako su moderna vremena, pa se vi upoznajte na ulicama i ašikujete po avlijama do kasno uveče, a oni najbezobrazniji među vama, vidim ja, nalaze se i po čoškovima i stiskaju se u senkama ulaza onih tamo novih dorćolskih zgrada. Sramota. Smejte se, smejte, ali tako je. Ima Silvija oči na leđima. Znam ja i više od ovoga, ali mi se neda da kažem.

E, toga vam u moje vreme nije bilo. Na Dorćolu se vodio miran i pristojan život. Devočice su sedele kući, a pred kućnim vratima izlazile su samo starije Jevrejke i u toplim letnjim noćima, dok vetrić sa Jalije donosi miris Dunava, galamu brodarka i jezike koji doplove izdaleka, čule su se romanse donesene pre ciglih pet vekova onamo, iz Španije. Devojke okupljene u nekoj od avlija slušale su te pesme sa tugom, udisale večernji miris đulova po baštama, kikotale se prekidajući vezenje i došapćivale jašta nego o mom-

³⁰ hupa – baldahin u ceremoniji judajskog venčanja

³¹ Mojs.1,15:5

³² šadhan – bračni posrednik, provodadžija

cima na koje su kriomice bacile oko i od čijeg bi im pogleda zalupalo srce: ili su pak sedele, jer se najveći broj ljubavi na Jaliji i u samom Dorćolu³³ završavale neostvarene. Znali su i mladi da ašik naša zajednica ne podnosi, da sramota od ljubavi u njoj ne sme da bude. E, to je bilo zlatno vreme šadhana od koga, hvala Svevišnjem, i ja nešto uhvatih. Ideš iz kuće u kuću, posreduješ preko lepe reči; prećutiš ono što treba da se prećuti, a dodaš pride tamo gde ima mesta da se kaže i kad je stvar gotova, srećna si kao zidar pred novoizgađenom kućom jer si ti novu kuću stvorila. Ali ne završava time uloga provodadžike. Pitajte vaše dobre majke, skoro sve su one bar jednom posetile Silviju, najbolju casamenteru³⁴ en Dorćol. Još ima takvih što se za pomoć Silviji obraćali, a evo, ima ih i na ovom mestu.

Koji su, sad ću vam reći? Vidite li onog, jadnog, onog ćelavog proćelavelog čovečuljka punih usana nabijenog u onom ćošku; onoga, bre, što sedi uzdignutog okovratnika i gleda preda se, jel' vidite? E, taj ti je, recimo, jedan od njih. Ne gledajte kriomice, slobodno se okrenite i lepo ga pogledajte; on vas ionako neće primetiti, kao što onako utihnut i povučen u sebe, i njega, jadnog, odavno niko ne primećuje. A ja ga danima gledam: najčešće je zamišljen, a neki put lice mu blista od sreće. Naslućujem kakve se to misli roje u njegovoj glavi. Je'l ga vidite? E, njemu je Silvija otvorila rajska vrata. Ako ih nisam otvorila sasvim, ono sam mu ih bar malkice priotvorila. Samo što se one, blagoslovljene, ponekad zatvaraju tako brzo i iznenadno, k'o kapije dorćolskih avlija pod udarima košave. Tek pomisliš da ti je sve potaman u provodadžiskom poslu i da je stvar sređena za merak, a ono – traas! – vrata ti se nečijeg bračnog raja zatvore ispred nosa. A ovaj čovečuljak, mislim da je pored njih, da stoji pored rajskih dveri s njihove unutrašnje strane... Kako znam? Imam ja oko za te stvari. Pogledajte kakav blaženi osmeh lebdi na njegovom licu. Vidite? E, to ja nazivam svadbenim veseljem.

Čovečuljak se zove Jehuda Davidović i odavno je prevalio četrdesetu. Jehuda je jedno od dvoje dece Davida i Benveniste koji stvoriše i podigoše to dvoje dece, Jehudu i Rafaila, njegovog mlađeg brata. Kaput mu je star, a ceo vek je proveo kao šivač u dućanu kojeg je zajedno sa ibrišimom, metrom i makazama nasledio od svoga oca. Otac mu je bio poznat po šivenju odela po staroj modi i stilu. Kako možete pretpostaviti šnajder je sa porodicom pripadao, hvala Svevišnjem, staroj, sefardskoj, a ne ovoj novoj sinagogi na "Kosmajskoj" ulici u koju zalaze mondeni i doseljeni Aškenazi. Elem, Davidovići su živeli u jednoj od onih uličica u kojim su kuće tako

³³ Jalija i Dorćol – jevrejske sredine u predratnom Beogradu od kojih se prva proteže pored obale Dunava

³⁴ casamentera – provodadžika, na španskom i na Ladinu

napiskane, da komšinice znaju kakvo se jelo u kojoj kući krčka, gde se priprema pastel, a kada burmuelos ili alharos³⁵. U te mahale u kojima sam i ja izrasla, meša se miris vremena i prostora, jela koja su majke naših prababá ponele iz Iberije, sa aromama i receptima donetim iz Turske, iz Stambola i iz Soluna i sa bogatih misirskih pijaca bahara i đakonija koje dolaze sa različitih mesta Bliskog istoka.

Znam ja dobro njihovu mahalalu, jer sam svraćala kod njegove majke i nosila odeću za sužavanje, popravku i skraćivanje i kadgod bih ušla u mahalalu sačekali bi me isti glasovi dveju brbljivih žena koje su se povazdan dozivale:

“Sara!” uzviknula bi jedna.

“Šta je, Bela?” pitala druga.

“Kako si spavala, draga?”

“Ne pitaj. Puče mi glava sinoćke. Samo ne viči, neću da nas čuje Rebeka.”

“I ja oka nisam sklopila.”, svejedno bi vikala Bela.

“A što?”

“Opet sam, jedna, imala zatvor.”

“Meni je jutros Rebeka rekla da takođe nije spavala. Još uvek je drži onaj njen dosani proliv.”

Bila je to bučna mahalala puna života u kojoj je, kažem, svako poznavao svakoga. I kao i većina porodica tamo, i Davidovići su živeli skromno, navikli na malo, ali spokojni i u tom smislu srećni, sve dok Svevišnji ne odluči da ih stavi pred iskušenje, te jednoga dana ne pozva sirotog Davida Davidovića kod sebe, tamo na nebu da šije i kroji odeću od oblaka za heruvime i za duše naših blaženih. A udovica Benvenista i dvoje muške dece ostadoše da se muče kroz ovaj život. Ona je odnela kući Davidovu izlisanu Singer-mašinu na ručni pogon, gde je počela krpiti odeću, dok su radnjicu izdali pod kiriju jednom mladom majstoru kome je zajednica za halal kupila novu mašinu, a Jehuda ode da čirakuje kod majstora-kiradžije, krpeći život što od kirije, što od pomoći rodbine, a nešto malo i od podrške zajednice. I tako, dan za danom, sve dok Jehuda Davidović ne dogura do punoletstva te, danonoćno radeći, ne poče da napreduje i u zanatu, postade i kalfa. a za koju godinu bogami i majstor. Bio je čuven po dobrim krojevima, posebno po preciznom štepu. Tokom godina njegova se majka povukla u kuću, te uze da brine još više za mladog sina, za onog Rafaila, ali ovaj, nenavikao na rad, brzo poče da ašikuje i još se brže oženi nekom mađarskom mondenkom i kaćperkom u novom tamnom odelu na štrafte koje mu saši njegov valjani brat za “veliku maturu” sključivši, kako su to čuli i preneli neki dobri ljudi koji su dolazili iz Preka, građanski brak u nekoj tamo bog te

³⁵ pastel, burmuelos, alharos – karakteristična jela kod Sefarda: prvo je kolač; drugo je desert sa medom ili sirupom, koji se obično priprema za Pesah

pita opštini preko Dunava. Tako Rafail Davidović zauvek nestade iz bučne dorćolske mahale.

A ovaj jadnik poče još više da brine za majku koja opet osta slomljena srca, jer koliko i da nije htela da sebi to prizna, gorke suze koje su se same lile u sumrak bile su dokaz da nehotice, pa i kriomice, ona jedna ipak pravi razliku između svoje dece: Jehuda joj bio sigurna nada u životu ali Rafail, njen nestašni mališan, bio je njen ljubimac. Tako su prolazile godine u kojima je Benvenista bila obuzeta iščekivanjem zabluelog sina. Išla je po ženama da sazna nešto više za njega, ode i kod jedne turske bajalice što je došla iz Bosne, a jednog dana kriomice poseti i Madam Mimi, medijum na čiji je oglasi o nadprirodnim moćima, predskazanjima, skidanju mađija, leka protiv uroka i pronalaženja nestalih, naišla u novinama dok je njih uvijala gotovu odeću. Jasnovidna je primi kao da sve već zna i reče joj da je njen sin zdrav i čitav i da se nalazi daleko, preko velike vode. Kada je Benvenista upita dali to znači da je Rafail u Novom Sadu, madam Mimi je hladno pogleda i kaza joj cenu koja je iznosila čitavu jednu krojačku dnevnicu vrednog Jehude Davidovića. Benvenista plati jasnovidoj mada nije znala zašto je tako nazivaju kada joj Rafailova sudbina popstade još mutnija, pa izlazeći na košavu koju Svevišnji posla da rasčisti magle nad Ušćem koje su tih dana gušile Beograd, po prvi se put prizva svesti i sebi reče da uzalud traći vreme u nadanjama, očekivanjima i u fantazijama koje joj ne dopuštahu da vidi ono što zaista ima, Jehudu koji je, sav utihnuo, sve ovo vreme ostao pored nje. I da je Jehuda, onako ćutljiv, strpljiv, tih i saosećajan već bio duboko zagazio u četvrtu deceniju života i da, zaboravljen u radnji i sagnut nad Singericom, polako ali sigurno postaje žrtva svih njihovih hirovitih sudbina i zakoravljenih zabluda. Onda odluči da potraži mene.

“Cula sam”, reče mi Benvenista Davidović kad sedoh na čistom minderluku, u njihovoj skromnoj kući sa belim vezom koji se nije sipao već spavao pod rukama, “da to što si ti vezala, čovek ne odvezuje, pa odlučih da stavim sudbinu mog jasnog sina, žrtve moje voljene, da stavim, kažem ti, njegovu sudbinu u tvoje vešte ruke. Možeš li ti Silvija da središ život moga sina?”

“Život njegov“, rekoh, “može da sredi samo onaj Jedan i Jedin koji upravlja našim sudbinama“, kažem ja njoj svečano.

“Šta to znači, jel’ da porazgovaram sa rabinom za provodadžisanje?”, tresnu me iznenadnim pitanjem zabrinuta majka.

“Ne ženo božija“, velim ja, “Nikako. Hoću samo da kažem da je Silvia, la casamentera mui celebra de Dorćol i todo lo Bilugrado³⁶ samo oruđe u Njegovim rukama, a opet ako je volja Njegova, i za sina će se naći devojka da mu bude par.“

³⁶ Silvia la casamentera mui celebra de Dorćol i todo lo Bilugradu – Silvija, najslavnija-provodadžika Dorćola i čitavog Beograda

“Imaš li koju u glavi?”, smiri se zabrinuta majka i ponudi me slatkom od dunja, ali to nije bitno, “njemu treba devojka koja će ga blagosiljati u životu bračnim radostima i porodom. Dakle, da je dobra i mlada i od familije i...”

“Alegra”, kazah ja i ona stade.

“Alegra, ona malena crnka živih očiju?”

“Ta.”

“Ali njoj se već bliži trideseta.”

“Bliži. A znaš li zašto, gospodo moja? Zato što je bila verena sa momkom kojeg Svevišnji, kao i tvog blagoslovenog Davida Davidovića, odluči da pozove kod sebe. I što je ona kriva što je snašla takva sudbina? Hajde, evo, reci sama, šta si ti kriva što tebe snađe ista sudbina...”

“Pusti sad ti mene...”

“Ma neka je, tako se kaže. I kažem ti: odonda se sirota, isto kao i ti, zatvorila kući i skoro nigde ne izlazi...”

“Svrati ona kod nas u radnju, i ne baš tako retko...”

“Ma, izlazi jedna samo po potrebi”

“Sve nešto donosi, odeću za sužavanje, skraćivanje...I sve novo.”

“Znam”.

“Otkud znaš.”

“Ona mi je kazala.”

“Alegra?”

“Mislim da ti se malkice zagledala u sina, pa svraća kod vas da ga vidi.”

“Ma, nemoj...”

“Kad ti kažem. A on, pitam ja nju, Jehuda Davidović, interesuje li se on za tebe?”

“I šta kaže?”

“ ‘Mislim’, kaže. ‘Ljubazno mi se i stidljivo obraća’...”

“Takav je sa svima. Najneprijatnije mu je da kaže račun mušterijama...”

“... ‘I dvaput već neće ni pare da mi uzme’...” ”

“E, lepa stvar!”

“Benvenista draga moja, lepo se sređuju stvari. Alegra je prava prilika za tvoga sina.”

“Misliš?, zamisli se mati iznenađena mojom odlukom.

“Mislim, kako ne bih mislila. Prepusti ti sve meni. Silvija je vezivala ljude koji nisu mogli ni da se smisle, smirivala porodice koje su ostajale u svađi i za praznik iskupljenja i oprosta, a ne ovaki golupčići što se očijukaju, pa i, onako, izdaleka, malkice i guguću...”

Prvi put sam ja njih spojila za Purim³⁷. Purim se, treba da znate, uvek pokazuje kao dobar povod za ugovaranje svadbi. Praznik dolazi nakon mučne zime i dva dana u martu ili aprilu i ispunjava ih radošću, slavljem, balovima i razmenom poklona. Lagat ću vam ako kažem da i sama ne volim taj praznik. Purim odgovara mojoj duši. A odgovarao je i Alegri. Mada joj ime beše takvo, ona nije bila mnogo vesela. Radost si kod nje mogao da prepoznaš jedino po svetlucavim crnim očima. Alegra je bila stidljiva, eto kažu i pristarela devojka, sa onim neprijatnim iskustvom iza sebe, mislim na tu veridbu koja se prekinula po Božijoj volji. Govorila je tiho i malo. Kada sam je upitala kojim je dobrom došla kod mene, pocrvenela je. Imam ja iskustva sa svakojakim, najviše sa stidljivim curama, pa se nagnuh ka njoj i šeretskim je osmehom upitah: "Kako se zove đuvegija?". Zasijaše oči jadne devojke i onda mi sve ispriča. Mislim da mi je ispričala ono malo od susreta sa Jehudom Davidovićem što sam ja u pravi čas i kazala njegovoj majci. Ponekad se kockice slažu k'o na purimskoj lutriji, a ako neće, tu smo mi šadhani da ih maknemo i iznova namestimo kako valja.

Tako se sretoh sa ocem i majkom devojčinim i predložih im da za kao prvi susret Jehuda uzme Alegru iz kuće i povede je na najveću purimsku zabavu u Beogradu koja te godine se održavala u Sali "Jevrejskog doma", maskembal pod imenom "Mistika istoka.", je l se sećate? E, ali je plan, bez obzira kol'ko god on bio dobar, opet je samo plan.

"Ne može", odbrusi Alegrin otac, "nije u redu da se još na prvi susret pojavljuju na nedolična mesta, pa još i maskirani kao u cirkusu." Kada pogledah u majki tražeći od nje podršku, ona jedna, navikla da prvu i poslednju ima njen muž, samo beznačajno klimnu glavom i stidljivo se nasmeja, popravljajući kecelju i gledajući negde pred sobom.

"Jel ti tako misliš?", upitah ja koliko da dodem sebi.

"...I nikako drugačije", odgovori taj ugursuz.

"E, ako misliš tako, onda ti da udaš svoju kćer!", rekoh i ustadoh koba-jagi odlazim.

"Čekaj, donja Silvija", reče ljutiti otac. "Evo", povuče se, "Evo, nek idu na tu purimsku zabavu, ali nek idu, brate, na neko drugo mesto..."

³⁷ Purim - Praznik spasenja Jevreja od persijske pretnje. Jedna od najradosnijih jevrejskih svetkovina. Legenda koja je osnova praznika zapisana je u "Megilat Ester" ("Svitak o Esteri"): dejstvo se odvija na dvoru persijskog kralja Ahašvera. Ministar dvora, Haman, izdaje naredenje da se pogube svi Jevreji u Persiji, jer neće da se klanjaju persijskim bogovima. Dan pogubljenja Haman određuje žrebom odakle i potiče ime praznika ("purru" na akadskom ili starosirijskom označava žreb ili kocku). U toj nameri onemogućavaju ga kraljica Ester, Jevrejka poreklom, i njen stric Mordehaj. Tako se Purim slavi kao dan spasenja. Pored glavnog, februarsko-martovskog Purima, veliki broj jevrejskih zajednica slavili su i svoje Posebne purime, kao specifične dane vezane za događaje spašjenje te konkretne zajednice od velikih nesreća. Postojao je, tako, i Beogradski Purim (Purim de Bilugrado) u spomen na spašenje jevrejske zajednice u srpsko-turskom ratu. Slavi se 19. sivana (maj-juni)

Stojim ja malkice tako, znam da to hladi usijane glave kao što je njegova, ali setih se i Alegre i Jehude koji su nestrpljivo očekivali vesti za njihov prvi aranžirani susret, pa ko da velim, ako se ne složim nosiću i ja greh prema čistim dušama ta dva jadna stvorenja, oba željna pitome ljubavi i zajedničkog gnezda:

“Nek idu!” složih se ja i bacih pogled na Alegrinu majku koja zatvori oči i ispusti nečujni uzdah.

Na sam dan Purima Jehuda Davidović ode u sinagogu Bet Isarel u ulici “Cara Uroša” koje više nema, a koju su, znate već svi, krasile ona dva lepa kubeta na vrhu dve kule dezenirane krupnim položenim štraftama, bože me oprostite, ko na matroskim majicama i zaljepljena uz fasadu hrama. Odoh ja u njihovu kuću da vidim je li sve u redu, kad ono vidim Jehudu, doteranog i onako malo podvijenog od posla, kako vedrim korakom ide kroz mahalalu i pozdravlja prolaznike što žure sa pijace kući i starice iz komšiluka što povozan metlama čiste pred kapijama, dok se iz jedne kuće čuo duboki glas spikera koji je saopštavao vesti o novim bitkama na grčko-italijanskom frontu u Albaniji. Odoh, dakle, i ja u sinagogu i na galeriji gde je mesto nama ženama, primetih Alegru sa njenom majkom. Klimnule su mi ob diskretno glavom dok je trajalo kantorsko čitanje Svitka o Esteri i u trenutku kad bi izgovoreno: “Arur Aman”³⁸, onako odsutna tim posmatranjem, dakle i nepripremljena, izbezumljena se od iznenadne buke, udaranja po sedištima, vike i okretanja čegrtaljki, u šumu koji tradicionalno, pre svega, proizvode deca što su u hramu sedela na posebnim klupama, mirni tokom čitanja preostalog dela teksta, sve do mesta kada se do neba podiže ona galama. Bacih pogled dole i videh i Jehudu Davidovića, raspoloženog kao dete, kako se i sam pridružuje opštoj radosti, lupa sedište i izvikuje od zadovoljstva u tom vedrom delu purimske službe.

Uveče, noseći platikus³⁹ u rukama, Jehuda Davidović pokuca na vrata Alegrinog doma. Kapiju otvori njena majka i sama uplašena od susreta, i kimnu glavom zbunjenom proscu.

“Srećan Purim, izvolite, ovo je pozdrav od moje majke Benveniste Davidović.”

“Hvala”, prihvati poklon još zbunjena žena, kada se, obučena u kaput zagasite boje i sa šeširićem na glavi, lepša no ikada pre, na vratima iza majke pojavi Alega.

“Uz vašu dozvolu želeo bih da pozovem Vašu poštovanu kćer na purimsku zabavu u ‘Jevrejskoj kasini’ ”.

³⁸ Arur Aman! – “Proklet bio Haman”, deo iz Purimske službe

³⁹ Platikus di Purim – poseban tanjir za nošenje purimskih poklona

“ Da, da”, kaza zbunjena žena i brzo se maknu da propusti svoju kćer. Alegra pozdravi Jehudu stidljivim mahanjem i nastavi da korača napred, dok on nekoliko puta kimnu glavom i požuri za njom.

“ Anjus mučus di alcazar! ”⁴⁰ doviknu majka jednu od purimskih čestitki, a iza nje se pojavi i onaj njen ugursuz koji se breću od previše otvorene želje te taknu ženu u slabinu, a sam ne izdrža pa doviknu:

“Purim alegre! Purim alegre! ”⁴¹ dok mu se na licu pojavi nekakav čudan izraz, mešavina dimnutosti i prijatnog uzbuđenja.

Iznenaden novom pojavom Jehuda se okrete i vide uzbuđeno lice Alegrinog oca, povrati se i izvadi kapu zbunjeno pozdravljajući malim naklonom i dizanjem kape, a zatim požuri da sustigne devojkicu koja je, obuzeta uzbuđenjem, sporo koračajući ispred njega na ulici, gledala napred izbegavajući radoznale poglede starica i žena što su seirile iza dorćolskih prozora.

Zatvarajući vrata njen otac i majka i razumljivo ja iza njih, kroz procep smo gledali kako se njih dvoje udaljavaju, koračajući jedan pored drugog, na pristojnom rastojanju.

“Misliš li da će odgovarati jedan drugome? ”, upita on ženu sternutog grla, ne očekujući odgovor.

“A šta ti misliš?”, odgovori mu ona istim tonom.

“Vidi ih”, odlučih da je trenutak da se i ja javim, “guguću kao golubići. Oni su kao rođeni jedan za drugog. Hajde sad zatvorite vrata pa da vidimo koje vam je lepe stvari poslala, daće Svevišnji, buduća prija...”

U “Jevrejskoj kasini” Alegra i Jehuda udoše ranije nego većina gostiju. Šef sale ih odvede do stola koji je Jehuda rezervisao odmah čim sam mu ja rekla da to treba da učini; “Trebaš rezervisati dva stola”, reko mu ja tada “jedan za vas dvoje na sredini i drugi za mene i moju sestru, negde na kraju velike sale”. Šta se pa vi to čudite. Ne idu te stvari tek tako. Prvi susret je najdelikatnije mesto stvaranja veze. Znam ja to bolje od svakog, nije to slučajno da se za Silviju čuje čak do Banata i do Bačke. I tako ti ja i sestra gledamo naše golubičice, drže se najpre uzdržano, razgovora jedva i da ima. U jednom trenutku vidim, oboje oborili glave i ćute. A purimsko slavlje samo što nije počelo. Muzika svira vesele zvuke, izvija se klarinet nad svima. Sve ti se veseli i igra, da ti srce iskoči iz grudi, a oni oborili glave pa ćute. “Ne valja kažem, da je čovek i prepošten i preskroman”, i sa tom mišlju ustajem da spašavam situaciju koja je ušla u ćorsokak od previše stida, pogledam izbliza i imam šta videti: oni se drže za ruke, snebivaju se i nemaju snage da se pogledaju u oči, a nekmoli da se pitaju i saglase za ples.

⁴⁰ Anjus mučus di alcazar! – Na mnogo godina i da se udaš!, tradicionalna čestitka

⁴¹ Purim Alegre! Radosni Purim! -tradicionalna čestitka

“Je li dobro?”. pita moja sestra koja zna kako ja dišem.

“Dobro”, kažem, “daće Svevišnji, vezaću ja i njih, jadne čedne dušice! Nego da si ti meni živa i zdrava sestro”, rekoh “i dao Bog da slavimo mnoga Purimska slavlja”, pa podignuh čašu s limunadom. Smeši se moja sestrice onim njenim iskrenim i dobroćudnim smehom, mada baš nju nisam uspela da vežem u bračne veze, kao ni sebe; za nju samo jedini Bog zna zašto, a za sebe znam: imala sam ja dobrog duvegiju, ali nisam imala pravu casamenteru, nije u redu da budeš šadhan sam sebi. Neka. Zato se, kad neke vežem, duplo radujem. Za njih i za sebe...

Kasno uveče, negde posle devet sati, dodirujući se laktima i s vremena na vreme, kada bi zalazili u pomrčinu sokaka, hvatajući se i diskretno za ruke, Jehuda Davidović je otpraćivao Alegru kući. Ona najednom stade. Jehuda je, iznenađen, pogleda i vide suze u njenim očima. Nemo je upita šta joj je, a ona jednom rukom obrisa suzu koja kliznu po glatkom obrazu, osmehnu se i odmahnu glavom dajući mu do znanje da je dobro. Drugom, pak, uhvati njegovu ruku i Jehuda Davidović oseti kako se Alegri trese ruka. On približi njen dlan usnama i poče da ga ljubi, a ona ga poče gledati unezvereno onim crnim očima iz kojih ne prestadoše da izviru suze, dok joj je brada treperila od uzbuđenja. Jehuda Davidović instinktivno približi svoje usne njenim. Alegria ostade tako. Zatvori oči i oseti nežnu kožu i svežu punoću njegovih usana na svojim i jedno smirenje koje zaustavi suze, ali izazva napliv strasti što je nagna da prebaci ruku preko njegovog vrata i da jače stisne svoje usne na njegove, kao da tako jako oseća da su njih dvoje stvoreni jedno za drugo što joj se učini da onako međusobno predani, usnama koje neće da se odvoje, u svežu noć dišu zajedno dajući jedno drugome i nekakav do tada oduzeti dah i nežnost koju su prvi put tako snažno kušali i bez kojih više neće moći da izdrže, ni ona ni on.

I zaista, što ja vežem čovek ne odvoji.

Dogovorismo uskoro erusin¹². Prema običaju, otac Alegrin odlučio je da između veridbe i svadbe prođe godinu dana, mada se ta tradicija već uveliko napuštala. Zato sam ja mislila da svadba treba da bude brže, ali stari ovaj put ostade na svome. Žena mu se, za čudo, prvi put suprotstavila: “Ti znaš”, reče mu, “šta je sve to dete pretrpelo sa jednom odloženom veridbom.”

“Protiv Božije volje i Božijeg Zakona ne sme da se ide”, kaza on i osta na svome. Čak je i Benvenista mislila da se svadba treba dogoditi odmah nakon veridbe, ali nije želela da uvredi priku pa je i ona učutala. Niko se drugi nije usudio da mu se suprostavi. Zato ja pokušah da ubrzam malo tu stvar, ali Alegrina mi majka reče: “Ne pokušavaj uzalud, Silvija. On je uvek vodio više računa o običajima i mišljenju drugih, nego za svoje ili. Bože pazi, za naše želje. Proćiće nekako i ta godina...”

¹² Erusin – jevrejska veridba

I zaista, ona poče prolaziti. U međuvremenu je Alegra zajedno sa majkom stala ići u posete Benvenisti, a o suton skoro je redovno svraćala u radnju svog verenika. On je nestrpljivo očekivao i kad bi je video, ustao bi da je sačeka. Eh, koliko puta sam to videla gledajući ih iz prikrajka. Ona mu se približavala sa osmehom, vadila mu metar prebačen preko vrata, bacala ga na šivaću mašinu pokretom kao da ga svlači i žedno je podavala svoje usne ka njegovim, dok je on obzirno pogledao preko malog izloga i kada bi se uverio da nema nikog, grlio je i uzvraćao poljupce onim njegovim punim usnama. Tako su obojica u prikvečerje treperili ko plamičci na blagom povetarcu i sve jače osećali svoja bila koja su se ubrzavala. Mlada su im tela treperila u tim zagrljajima kojima su se tako strasno predavali, da bi se Alegra poslednjim snagama istrzala iz njegovih ruku, brzo uzimajući u ruke svoj kaput i odlazeći, dobacivši mu sa vrata:

“Još pola godine do našeg purima”, i izgubila bi se u prvi sumrak ulice, ne primećujući me i odlazeći srećnim, ubrzanim korakom njenoj kući. “Naš Purim” Alegra je nazivala njihovu svadbu koju je isčekivala svom dušom, ali i sve ustreptalijim telom koje je čeznulo za Jehudom jednom čistom i radosnom ljubavlju koja je izvirala duboko iz njenog nekdanjeg očaja i usamljenosti. Jehuda je pak mislio na nju po čitav bogovetni dan. Radovao se kada bi je sreo slučajno ili kada bi je posećivao kući, u prustvu roditelja. Voleo je njen osmeh dok ga posluživala đakonijama koja je počela da sama priprema e da bi njega iznenadila, a on ih iskreno hvalio jer su njeni delikatesi za njega imali uvek lep ukus. Pa ipak on je najviše uživao u njihovim povečerjima, u onim sve strastvenijim susretima u njegovom dućanu. Očekujući je, Jehuda je mislio na nju i vreme u poslu prolazilo mu je neosetno, dok bi ga ona gledala preko izloga. Stojeći u prikrajku nešto dalje od njegovog dućana i čekajući da odatle izade i zadnji mušterija, Alegra se nije pojavljivala na vratima njegovog dućana i žarko želela ali nije mogla da položi glavu na njegove grudi zbacivši njegov krojački metar s vrata jednim dugim i ženstvenim povlačenjem...

Tako su se, iz večeri u večer, Alegra i Jehuda sve teže rastajali. Olakšavali bi sebi time što su zime te čudne, za njih čarobne, za druge brižne 1941. godine oni i njihove porodice počeli da žive sa pripremanama za svadbu koja je bila zakazana aprila meseca.

To proleće u Beogradu, čini mi se, nije niko osetio osim Alegre i Jehude koji su rano uveče pričali o cvatu drveća koje se po Dorćolskim dvorištima iznenadno presvukoše u belo. To je bilo njeno svadbeno proleće pa je i u tome slutila dobar znak kao što je takve znake u svom zanosu

prepoznavala posvuda. Nju dakle ništa, pa ni nemir koji je ušao u pore tog vremena, razgovori i izbijanje rata koji poče iznenada da se rasplamsava u blizini, nisu mogli da je pokoleba i pokvari joj to zanosno raspoloženje. Tim smo nemirom koji je donosio već sigurno najavljeni rat, i koji se iz dana u dan produbljavao, svi mi bili preokupirani. Umesto mirisom behara, vazduh je bio prezasićen protestima, nervozom i opštim nespokojstvom koji obeležiše mart i konačno veću o državnom udaru izvršenog protiv promenačke politike Dvora. Ubrzo počеше mobilizacije i jedne večeri i Jehuda Davidović dobi poziv sa naredbom da se javi na svoje zbornu mobilizacijsko mestu. Tek tada mladoženja shvati da je vreme prezasićeno neizvesnošću, koju nih dvoje u svom nežnom predavanju i iščekivanju njihove potpune i ničim nezauzdane pripadnosti, jednostavno nisu primetili. On zaključa dućan, uze blagoslov od majke, obuče uniformu, nežno poljubi Alegru koja ga je sačekala pred kućom, stavi vojničku šajkaču na glavi i ode na granicu sa Madarskom.

Šestog aprila Nemački bombarderi su nadleteli Beograd i počeli da besomučno bombarduju grad. Tukli su po najlepšim zdanjima i kućama, a pred mojim očima i pred očima Alegrinog oca pretvorili su u prah i pepeo i našu sinagogu, onu sa dve kule u matroskim štraftama i dva prelepa kubeta na njihovom vrhu. I dok su posle bomradovanja ljudi i kao pomahnitali stali juriti na sve strane, ne znajući šta da preduzmu, Alegrin je otac stajao je kao ukipljen pred nekadašnjim hramom i gledao u gomilu ruševina iz kojih se dizao oblak prašine koji je padao onaokolo i po njemu samom. Bila je to nestvarna slika. Dođoh do njega i povukoh ga za rukav.

“Što stojiš tu, čoveče božji, ajde kući!”

On skrenu pogled na mene i pogleda me mrtvim pogledom.

“Alegra”, reče, “nikada neće ući u našu sinagogu”.

“Idi sad”, kažem ja njemu, “potraži ženu i kćer.”

“Dobro su. Imaš li ti vesti o Jehudi?”, upita me.

“Živ je”. juče mi je kazala njegova majka. “Sve će biti dobro. Ajmo!”
I izgurah ka kući.

Posle nekoliko dana Jehuda se vratio, prljav i neobrijan, ali živ i zdrav, nešto pre ulaska Nemaca u grad. Alegra ga je sačekala mahnita od radosti. Njen otac se tome obradovao, ali se, sve odsutniji, nikada nije povratio od onoj šoka koji mu je početak rata priredio. Dvoje zaljubljenih behu presrećni. Alegra nastavi da se viđa sa Jehudom, sada već i tokom dana, ne u prikvečerja jer ratna uprava grada uvede policiski čas koji smo, znamo svi, morali da strogo poštujemo. Sve ostalo vam je dobro poznato. Nekoliko dana po ulasku u Beograd, Gestapo poče da primenjuje svoje antijevrejske mere.

Počeše hapšenja, beleženja žutim trakama, izbacivanja iz svih službi, zatvaranja, odvođenja na prinudni rad, prva ubistva zarobljenika... Počeše, znate već, da streljaju običan narod. Novu sinagogu pretvoriše u kafanu i u javnu kuću. Zavladaše strah i neizvesnost. Zatim otvoriše logore. Jednog dana pokupiše i mene, kao i sve vas, tu na Sajmištu, i evo nas sada, izloženi kao eksponati nove svetske izložbe živih, a bogme i mrtvih dorćolskih, beogradskih i srpskih Sefarda i Aškenaza. Tako pokupiše porodicu Alegriu, haš u vreme kada u gradu počeše diverzije. Odvedoše i njih sa jednom grupom. Šta se dogodilo sa njima? Alegri su postavili pred streljački vod sa ocem, majkom i sa drugim Jevrejima iz Dorćola i Jalije i pucali u njih. Eto, to se dogodilo sa njima. Streljali su ih. Alegria upozna dve veridbe, ali nikad ne okusi svadbeni ritual, slast bračne postelje, prvu bračnu noć. Zatim dovedoše i Jehudu Davidovića. Benvenista Davidović nije mogla da sve to podnese. Ušla je u dućan, slomljena od bola, i dok je preređivala nezavršena odela, našla je svadbeno odelo koji Jehuda saši za sopstvenu svadbu, približi ga obrazu uzalud pokušavajući da dolovi miris svoga sina iz neobučenog odela i stropošta se na pod. Nadoše je sutradan i pokopaše nabrzinu komšije iz mahale, bez prisustva nikog od porodice. Susede iz njihove ulice zatvoriše u logor u Banjici, a Jehuda, u potrazi za svojom Alegrom uspe da izdejstvuje da ga zatvore tu na Sajmištu. Prvih se dana on žustro raspitivao za nju. Ja nisam imala hrabrosti da mu kažem istinu. Ne ide. Šadhan je da bi donosio radosne, a ne žalosne vesti. Posle je o smrti Alegre saznao od nekog drugog, savim slučajno. Danima je plakao, a ja nisam imala snage da mu se približim. A i što bih, samo bih mu povećala bol. Posle je učutao. Pa počeo da se smeši. Po držanju bi se reklo da je sišao s uma, ali prema onom blaženom osmehu koji mu se s vreme na vreme još uvek pojavljuje na licu, ja kažem da je bolje što se tako dogodilo. Negde tamo, iza vrata raja, on je sa Alegrom.

“Trećeg dana u nedelji meseca Sivan, 5701-ve godine od stvaranja sveta po računanju vremena, ovde, u svetoj zajednici Jehude i Alegre, Bog neka je zaštititi, mladoženja kaza devojci: 'Budi moja supruga prema Zakonu Mojsejevim i Izrailjovim, Ja ću raditi, poštovati te, hranicu te i izdržavati prema običaju jevrejskih muževa koji vredno rade, poštuju, hrane i izdržavaju svoje supruge. Daću ti onoliko koliko pripada devicama, dvesta srebrnih zuzima srebra, koje ti pripada po propisu Tore, kao i hranu, odeću, sve što je potrebno za život i ispunjavaću bračne dužnosti, sve prema opšte prihvaćenom dogovoru...”, Jehuda Davidović čita tekst njihove ketube⁴³, sastavljen po starom obrascu na aramejskom jeziku. Dok izgovara drevni tekst svadbenog dogovora, Jehuda miče usnama, a zatim kada je sve završeno, podiže pogled ka majci koja gleda u sina sa milošću potvrđujući mu gla-

⁴³ Ketubah – Bračni sporazum kojim počinje svaka jevrejska svadba

vom u znak odobravanja. Iza njega stoji njegov brat Rafail Davidović, došao je izdaleka, preko velike vode. Iza njega, iskoračivši iz dubine pojavljuje se David Davidović, davno otišli muž Benveniste i zaustavlja se, kako to i priliči u ovakvoj prigodi, pored presretne supruge, onakav kakvog su ga znali u svojim najboljim danima, samo sada više svečan i blistav u licu. Benvenista gleda u muža, prolazi dlanom po rukavu novog odela i progovara mu. Na usnama joj se čita nečujno pitanje "Došao si?", na što David Davidović odgovara nasmejanim uzdržanim višekratnim klimanjem. Zatim obojica prilaze sinu mladoženji i, uzimajući ga pod ruku, zajedno sa njim koračaju vodeći ga pod svadbenu hupu, postavljenu na otvorenom, pod zvezdanim nebom, sve prema običaju, i ostavljaju ga da tamo čeka svoju izabranicu.

Ispod belog baldahina, kako je nekada, na početku vremena i Adamu bilo naloženo da pod baldahinom u rajskom vrtu čeka Evu koju će mu dovesti Bog. I Alegra i otac joj i majka njena vode je do svadbenog baldahina i postavljaju desno od Jehude, kako se to poručuje u stihu iz Psalama: "S desne strane stoji ti carica." Ona, obučena u snežnu venčanicu sa dugačkim rukavima, pogleda ga ispod vela blistavih očiju. Pokrivaju glave istim molitvenim šalom, a kada ga Alegra dotakne laktom, Jehuda oseća onu nekadašnju ustreptalost njenog tela.

Rabin puni pehar vinom i kazuje sedam blagoslova spominjući mladenke kao zaljubljene prijatelje. U Alegrinoj glavi odjekuju stihovi iz Pisma nad pesmama: "Takav je moj voljeni, takav je moj dragi prijatelj". Rabin daje Jehudi da otipije gutljaj vina, a zatim pehar podaje Alegri. I ona otpija od vina. Zatim pogleda svog voljenog. "Da, hoću da me ljubiš poljupcima usta svojih! Jer su tvoja milovanja bolja i od vina."⁴⁴, čita on sa njenih usana. I osmehuje se, pa okrećući se ka oltaru, izgovara Psalm: "Ako te zaboravim Jerusalime, nek me zaboravi i desnica moja. Nek se zalepi jezik moj za usta moja ako tebe ne zapamtim, ako ne izvišim Jerusalim na vrhu svoga veselja. Hvalite Boga zato što je dobar, jer je do veka ljubav Njegova. Neka se umnože veselja u Izrailju, a uzdasi nek beže!" Jehuda završava psalm i nagazi čašu koja, uvijena u belu salvetu, puca pod njegovim stopalom. Onda svi uzvikuju "mazal tov!"⁴⁵ – i uskoro počinje svadbeno veselje.

Muškarci i žene igraju posebno. Sve odjekuje od blagoslova koje izgovaraju prisutni. Na vrhuncu veselja Jehudu i Alegru podižu, zajedno sa stolicama na kojima sede, i – u ritmu vesele muzike u kojoj se izvija zvuk klarineta koga mladoženci toliko mnogo vole, jer ih podseća na njihov prvi zajednički Purim – njih zavice na svadbi nose podignute visoko nad svojim glavama poput cara i carice na svadbenoj sveštanosti koja se u nedogled nastavlja...

⁴⁴ Pisma nad pesmama 1:1, na hebrejskom se ovaj spev naziva Shir Hashirim

⁴⁵ Mazal tov! – Srećno! Cestitka, najlepše želje ovog sretnog dana!

I nikad ne prestaje da traje.

Zatim se oni večno miluju i ljube.

Ona baca pogled na njega: "O, kako si lepa, o kako zanosna, ljubljena moja sa tvojom lepotom"⁴⁶.

Čita sa njenih očiju: "Ja pripadam mom voljenom i on čezne za mnom". "O, lep si dragi moj, predivan si. I postelja naša se zeleni."⁴⁷

Nežno se zagrlje, ležu u bračnu postelju i svlače, osećaju se, dotiču svoje kože, rastrepereni i gladni slasti koja napokon dolazi, kao nagrada za strpljenje, za skromnost, za svu čednost, za svo uzdržavanje, za sve poštovanje koje su pokazivali, za tu nagradu koju je neko hteo da im pokvari i ukrade, ali koju eto, oni otvoriše u večitoj svadbi i ljubavnoj igri u kojoj su pripali jedno drugome za uvek, pred svojim srcima, pred porodicama i pred licem Boga. U vezi kojom ih vezala Silvija, najbolja provodadžika na Dorćolu i Jaliji, blagoslovljena kazamantera iz Beograda. Što je ona vezala, čovek nije razdvojio. Što ljubav kao ona Jehude i Alegre spojila, to nije mogla da odvoji ni sama sudbina.

⁴⁶ Pesma nad pesmama 7:7

⁴⁷ Pesma nad pesmama 7:11

Smrt Jerusalima

(uspon i pad Cvi Koreca⁴⁸, zadnjeg solunskog arhirabina)

I opet: *Bilo je podne, a nebo po kojem su se širili prvi prolećni mirisi. zatamni se jako i nad gradom pade hladna senka, pa svako ko pogleda u nebo, vide hiljade jata anđela sivih krila kako dolaze odande kuda se bilo uputilo sunce tog kobnog dana, te oni rastočiše na zapadnom nebu i za kratko prekriše svod, pa klepećući silovito krilima, dok behu u manjem broju stvarahu hladan povetarac, a zatim, kako su im broj i snaga narastali, i kako se sve smračilo od njihovog mnoštva, proizvodili su sve jači, hladniji vihor koji je dolazio s neba i dizao prašinu u Gradu, a iz okolnih pustinja nosio je pesak koji se u teškim zavesama, težim od onih koje su visile nad samim ulazom u Svetinju nad svetinjama u srcu Hrama, kretaše se prema Gradu, a svaki dvanaesti anđeo u ruci nošaše šofar⁴⁹ do tri puta savijen, i duvaše u njemu, a ne beše ni Jom Kipur, nit Roš Hašana, već je sve nalikovalo na Šoa⁵⁰, sve dok ljude rastrčale u panici kroz uličice grada ne steže neizdržljiva bol u glavama od zvuka užasa koji dolažaše odozgo, širiše se kroz nebo i jačaše kadgod se pojavljivahu novi anđeli sivih krila i hladna pogleda i duvahu u ovnujske rogove sve jače, dok se ne obruši severni bedem Grada, dok ne pade Bet-lehemska kapija⁵¹ pogubivši mnogo ljudi, i dok Zid plača ne napuknu i iz pukotina se ne pojaviše kapi, kao da je i sam Zid oplakivao zamračenje Grada nad gradovima. Grada mira, Svetoga Grada, jer mira više ne beše i svetost zameni kobna Sila od koje je sve odjekivalo i kričalo dok su ljudi ginuli, deca vrištala, a starci više nisu molili već proklinjali, i bol i čemer raširiše se na sve strane, a brdo iznad Hrama*

⁴⁸ Cvi Korec (2. juna 1884. -marta 1945.) poslednji je glavni rabin Soluna, do 1943. godine najvećeg sefardskog grada na svetu, sa više od 50 hiljada Jevreja koji su bili i njegovo dominantno stanovništvo u etnički veoma šarenolikom sastavu. Zbog njegovog popustljivog odnosa proglašen je odgovornim za solunski deo holokausta nad Jevrejima čija je dominantna kultura i milenijumsko prisustvo u Solunu, u nacističkim logorima smrti, glavno u Aušvicu, zbrisana za samo nekoliko meseci.

⁴⁹ Ovnujski rog u koji se svira na dva praznika: na Roš Hašanu, jevrejsku Novu godinu i na Jom Kipur, praznik pokajanja

⁵⁰ Pogibelj, uništenje

⁵¹ Kapija koja vodi ka Bet Lehemu, Domu hleba, mestu Hristovog rođenja dakle Vitlejemu

podeli se i u utrobi njegovoj pokaza se arka sa Zavetom Mošeovim u njoj, osvetljenom svetlošću ogromne devetokrake menore čiji plamen započe da se gasi, sa kraka na krak, od silnog vetra koji nošaše sve pred sobom, sve dok ne ostadoše samo tri od devet plamenova osvetljavajući užas i Arku onakvu kakva je opisana u Tori⁵², ukrašena poklopcem sa dva zlatna heruvima okrenuta jedan naspram drugoga dotičući se zlatnim krilima iznad glava koje behu oborene u bogobojažljivoj smernost ka zemlji, pa kad se zavetni Kovčeg odjednom silovito otvori, obesiše se nadole licima okrenutim ka oskvernavljenom nebu, a dve ploče sa Dekalogom⁵³ pokazaše se iznutra zračeci blještavo jedinstvenom svetlošću u zamračenom danu, jedina nada usred uništenja i stihije koja je ništila sve i od koje se zasenjivao Dom iz mašte svakoga Jehudima, raseljena kroz svet, ali i svakog koji bejaše naseljen ovde, dok u je užasu Šoa ginuo Sveti grad, dok u užasu, avaj, umiraše Jerušalajim!

Cvi Korec užasnut otvori oči i opet se nađe u ćeliji broj 84 zatvora u blizini Beča, podiže se sa vlažnog jastuka i ispravi se na zatvorskoj postelji, oznojen po već vidljivo potamnelim podočnjacima i po ćeli sa koje belom maramicom je brisao krupne kapi znoja. Po kozna koji put za ovih pet meseci kako je ovde, njega budi košmar istog sna. U njemu Cvi Korec sluša strašne šumove i gleda užasne slike tako snažno, tako upečatljivo, da žali što je godinama, počev od ješive u rodnom gradu Ržešovu, pa sve do rabin-ske seminarije i orijentalnih studija završenih na bečkom Filozofskom fakultetu, tako žedno zalazio u slike i metafore Knjige, Tore, ali i ostalih verskih knjiga. Talmuda⁵⁴, Makhzora⁵⁵, Midraša⁵⁶, Agada⁵⁷, Mišne⁵⁸, komplikovanih rabinskih responsa⁵⁹, tekstova i prikaza u čijim je pretstvama i značenjima zalazio sa radoznalošću i bezostatno, do kraja, ne ostavljajući prazninu u svom sve većem znanju. Sada mu se ta ispunjenost osvećuje. Sanja taj užasni san takvom punoćom da se boji da ga ne sanja ponovo, a kada budan razmišlja o njemu ne ume da ga u potpunosti razgrne i protumači.

Kada se u ćeliju obraća Svevišnjem, moli se da prestane prokletstvo ove njegove internacije, ali i taj grozni san. Trljajući čelo pokušava da se seti nije li neka od slika apokaliptičnog košmara koja mu se ponavlja, ujedno

⁵² Torah, korpus Mojsjevih zakona predatih u Pentateuhu, petoknjižju i u nastavku, u čitavoj Bibliji

⁵³ Δεκάλογος, deset zapovedi koje je na Sinajskoj gori Bog predao Mojsiju ispisane na tablicama

⁵⁴ Talmud, zbirka rabinskih učenja i pouka

⁵⁵ Makhzor, molitven knjiga za jevrejske praznike

⁵⁶ Midraš, komentari i tumačenja svetih knjiga

⁵⁷ Agadah, tradicionalna jevrejska literature, osobito komentari, aforizmi i legende izvučene iz Talmuda

⁵⁸ Mišna, zbirka rabinskih zakona

i neka od predstava koje je analizirao u svom doktoratu iz orijentalnih studija i u kom se bavio predstavom pakla u Kuranu. "Može biti", pomisli, "jer ideja o paklu postoji svuda osim u judaizmu", mada ga je i stvarnost, ne samo apokaliptički san, vraćala ideji pakla.

"Možda je pakao jedna velika ćelija u kojoj se ostaje do kraja života. Možda sam već upao i nepovratno sam zaglavljen u njemu". rojile su se, posebno u praznim večerima, najnemogućije misli u glavi doktora Cvi Koreca, koje je on s naporom pokušavao da odbaci, naprežući sve racionalne snage u tom mučnom zahvatu. Zašto je tako lako padao u te samomučilačke misli? Zbog straha, zbog ogromnog straha koji je u njemu bio naseljen još od malih nogu. Zbog toga što mu volja nikad nije bila jaka strana, dok mu je karakter, kako se kroz godine od njega zahtevala sve veća poslušnost prema sve brojnijim autoritetima, postajala sve krhkija. Tokom vremena, razmišljao je rabin u zatvorskoj ćeliji, njegova se ličnost izgrađivala znanjem, stekla inteligenciju i izrazitu racionalnost, iskustvo, pa i mudrost, ali se nije učvrstila snagom volje. Nju su razbile i rasplinule, pretvrajući njegovu dušu u močvarni teren, baš te skrivene matice vaspitanja, stalna upozorenja, poštovanje volje njegovog oca, zatim učitelja, profesora u Ržešovskoj gimnaziji, jaka volja reb Aba Apfelbauma, ali i njegovih potonjih profesora iz rabske seminarije, čuvenih Švarca, Gejera i Aptovicera, tih planina judaičkog znanja na koje je još kao student gledao sa ogromnim strahopoštovanjem; jednom rečju volja autoriteta koji su formirali njega i u krajnoj liniji, njegov život. Pokušavao je da se seti nekog nestašluka u detinjstvu. I jedva da je uspevao. Dok su druga deca kriomice palila svoje prve cigarete i skupljala se da razrogačenih očiju gledaju gola ženska tela kroz pukotine koje su odvajale javna kupatila od ostalog javnog života u Ržešovu, njegov se život svodio na besporočnu disciplinu, učenje i poštovanje. On je bio podučavan da će se izdići u same vrhove duhovnog života zajednice, možda i šire, njegova mladalačka volja bila je usmerena na život u ješivi⁶⁰, u poukama i u verskom životu, ali i u ambicijama, najpre njihovim, njegovog oca, porodice, veroučitelja, tek zatim i njegovih, da se savlada čim više i što bolje. Bolje od drugih. Tako on postade nešto različito. Od drugih. U njegovom su zapažanju i osećanju ljudskog sveta postojali njegovi autoriteti koji mnogo zahtevaju, postojao je on sam i njegova ambicija da zadovolji želje svih tih patrijarha njegovog života, koje vremenom postaše i njegove želje; zatim su u njegov život dolazili drugi, ostali... Zar svet nije tako sazdan od Boga? Zar Knjiga nije puna važnih ličnosti i bezimenog mnoštva, prvencima, a zatim i svim onim drugima, ostalima, patrijarsima i njihovim masovnim ljudskim stadom, čak i u sastavu izabranog naroda... Do pre nekog meseca smatrao je sebe izabranikom Svevišnjeg. A gde je sada? Među predvodnici-

⁶⁰ Yeshiva – Talmudska škola

ma? Razume se, zato je i tu. Ne, nije podveden među poslušnike. Njegova se volja, ipak, poštuje. Postoji izvestan respekt i kod islednika. Kako ga oni sve bolje upoznaju, to se sve više i primećuje. Doduše i on sam doprinosi takvom njihovom odnosu...

Ispravio se. Pogled mu pade na ispis na zidu ćelije kojeg je napisao neki tvrdokorni zatvorenik. Neko bar tvrdokrniji od njega. Na zidu stoji sitno, ali pažljivo ispisano: "Priznaj im samo onoliko koliko znaju". Dok ga vode u sobu za ispitivanje on polazi sa tom mišlju u glavi. Kada mu pogled pada na poluosvetljeno beziražajno lice islednika, on ispriča sve što zna. Bez nasilja, bez dodatne prinude. A što ne bi pričao? Nema potrebe od prisiljavanja. Znanje sada čini trenutke iskušenja ponižavajućim i pakleno neizdržljivim, kao što su mu, nekad, trenuci napredovanja u karijeri bili ispunjeni samozadovoljstvom, tek zatim i blaženošću.

"Dakle, da vidimo", počinje uvek isto njegov islednik: "Kada ste i kako ste bili uhapšeni?"

"Već sam vam rekao."

"Recite ponovo."

"Dobro. Uhapšen sam 17. maja 1941. godine od strane Gestapoa u Atini..."

"Šta ste tražili u Atini?"

"Pa, već sam vam rekao, toliko puta sam vam kazao..."

"Kazaćete još jednom!"

"...učestvovao sam na konferenciji rukovodstava zajednica sazvanj da bi se protestovalo zbog uništenja "Svete Sofije" jedne značajne crkve u Solunu tokom operacija za njegovu okupaciju..."

"Osvajanje."

"Da, osvajanje."

"S kim ste bili uhapšeni?"

"Bio sam uhapšen sa predsednikom solunske jevrejske zajednice Ra-faelom Ha Levijem i sa predsednikom B'ne B'rita, Julesom Tazartesom. Ne znam što se zatim dogodilo sa njima..."

"Šta je B'ne Brit?"

"Humanitarna organizacija."

"Čija?"

"Pa...judejska."

"Organizovana u sistemu masonskih loža."

"B'ne Brit znači 'Sinovi Zaveta' i način organizovanja nije presudan..."

"O tome ja odlučujem. I? Šta se dogodilo nakon hapšenja?"

"Nakon toga bio sam transportovan ovde."

"Za šta ste optužen?"

“Pa, koliko ja znam, za vršenje uticaja na grčkog kralja Georgiosa Drugog da proglasi rat.”

“Jeste li imali takav uticaj na njega?”

“Pa...ne.”

“Jeste li imali?”

“Ne.”

“Imamo iskaze, fotografije i druge dokaze da ste bili vrlo bliski sa njim.”

“To ne bi moglo tako da se...”

“Jeste li bili bliski sa kraljem? Da ili ne?”

“Da.”

“Koliko bliski?”

“Poprilično.”

“Na kom osnovu?”

“Na osnovu moje funkcije glavnog rabina Soluna. Njegovo visočanstvo je imalo poverenja u mene, uživao sam njegovu podršku. Iskazao sam mu lojalnost odmah posle njegovog povratka u zemlju. Trebalo bi da znate da su rojalistički krugovi tradicionalno pomagali jevrejsku zajednicu Soluna. Osim toga, kralj je potomak istaknute nemačke dinastije, njegova ubedenja su takva i, ako želite da znate, mi komuniciramo baš na nemač...”

“Dali je on mason?”

“Kakve to veze ima?”

“Jeli Georgijos Drugi slobodni zidar?”

“Meni to nije poznato.”

“Imali ste odlične odnose i sa premijerom Joanisom Metaksasom.”

“Odkud sad to?”

“Jeste li imali dobre odnose sa njim?”

“Da, dobre.”

“Na kom osnovu?”

“Ne znam da li je Metaksas bio mason...”

“Mi znamo. Na kom osnovu?”

“On mi je dao podršku u vreme mog drugog reizbora za glavnog rabina i to u vreme kada je savet jevrejske zajednice povlačio svoju...”

“Da li ste 10. novembra 1937. godine na svečanosti u Jerusalimu, na kojoj je Metaksas uveden u Zlatnu knjigu i držao govor u korist ideja cionizma, vi držali besedu u njegov prilog?”

“Da, ali...”

“Ko je drugi govorio tom prilikom?”

“Ne mogu se setiti.”

“Setićete se.”

“Da, evo, ja u ime solunske, Zaharias Vital u ime atinske jevrejske zajednice, i David Siaki.”

“Ko je David Siaki?”

“bne...”

“Glasnije, molim!”

“Rekao sam: ondašnji predsednik B’ne Brita...Slušajte, B’ne Brit i masonerija, to je sasvim irelevantno za naše realicije u ono...”

“To bi bilo sve za danas!”

Dok se vraća u ćeliju ima vremena da razmisli o svemu; o proteklom danu, o svemu onome što je kazao, o zapisniku koji mu se, u sasvim mehaničkom postupku, ćutke daje na potpis, što on čini lako, kao sa iskazima koje daje; ali pre svaga on rzmišlja o svojoj prošlosti, što ga je i dovelo u ovu frustrirajuću situaciju. Koliko samo želi da bude običan čovek. Pa, danas oni obični sede, zaista, u relativnom spokojstvu jer vremena su ratna, ali sede na slobodi, po svojim kućama, a on je gurnut u nespokoj, na rubu je rastrojstva, zatvoren ovde, tako daleko od porodice kojoj će se ko zna kada i da li uošte, vratiti... Žile na slepoočnicama su mu se zategle. U glavi poče da oseća pulsiranje straha. Vratice se, napreže se, zašto bi ga držali i dalje kada saraduje, a priznanja ga ne terete ama baš nizašta. Evo, ovih dana pustiše na slobodu i Gotliba, Hinka Gotliba, njegovog cimer-kolegu iz zatvoreske ćelije, jevrejskog novinara iz Zagreba i on mu, pripremajući se odlazak, kaza da se vraća kući.

“A kako je tamo kod tebe?”, upitao je Gotliba.

“Nikako. Formirana je kolaboracionistička vlast koja proganja Jevreje. Ovde sam bio možda i sigurniji.”

“Bog nek nam je u pomoći”, kaza mu Cvi u času rastanka.

“Mislim da ću ići na drugo mesto”, došapnu mu Gotlib grleći ga da bi mogao da mu što tiše došapne. Sada nije vreme da se bude kući. “

“Kuda?”, upita i sam šapatom.

“Negde gde se diše slobodno”, reče mu i pokaza na ispis na zidu njihove ćelije. “Pustiće i tebe...” kaza mu Gotlib dok se čulo otključavanje na vratima ćelije.

“Misliš?”

“A šta ćeš im ti ovde?...”

Razdvojili su se kao što su i živeli ovih nekoliko meseci. Govorom koji nije kazivao ništa precizno, iskazima koji su samo naveštavali i ostavljali praznine kao u velikoj slagalici koju nije trebalo popunjavati do kraja, ali na kojoj se već nazirala slika.

Setio se slagalica koje je još kao dečak brzo rešavao. Mislio je da će mu ta veština pomoći da sa lakoćom odgoneta enigme koje život postavlja. U zatvoru se uverio da se jedna te ista slagalica u realnom životu može slagati na mnogo različitih načina. Da postoje slike koje su naše i slike koje pripadaju ostalim učesnicima u istoj stvarnosti. Slike koje su naše ali i različite slike koji za jednu istu stvar ponesu drugi. Različita rešenja jedne te iste slagalice. Islednik sugerise da kralja, premijera i njega, solunskog glavnog rabina, veže jedna i jedina judeo-masonska ideologija i on hoće tako da reda slagalicu iz života arhirabina Koreca. Istina je trivijalnija. Razume se da su njih dvojica bili slobodni zidari. Razume se da sam bio uhapšen zajedno sa novim predsednikom B'ne Brita, ali sve je to samo i jedino pitanje uspostavljenog etablišmenta. Uspostavili smo veze zbog interesa vladanja, oni sa njihovim, ja sa mojim delom ljudi. To je istina, to je moj način odgonetanja te slagalice. Ali ne i islednikov; uopšte ne i njihov. Oni žele da dokažu svoj metod. I meni ne preostaje ništa drugo do da prihvatim to. Sve suprotno bilo bi pružanje otpora, a pružanje otpora jeste samo jedno uzaludno i dodatno stradanje!...

Uvek kadgod bi ušao u svoju ćeliju, Cvi Korec bi osetio olakšanje. Dok je bio tu, Gotlib bi najčešće spavao u to doba. Ili se pretvarao da spava. Kao uostalom i on kada su Gotliba vraćali od islednika. Niti jedan od njih nije želeo da se umeša u isledničku priču drugoga. Svakome od njih je bio dovoljan njegov sopstveni teret. Kada pode na spavanje, u postelju koja miriše na njegov strah, oseća olakšanje. U islednikovoj kancelariji postoji samo stvarnost i rekonstrukcija skorašnje prošlosti, njegova funkcija, njegovi funkcionerski potezi. Ali ovde, u privremeno vraćenom spokojstvu, otvara se dublja, metafizička dimenzija njegove ličnosti. On se ovde vraća u dalju prošlost i, čudom, zadubljući se u njoj iznova počinje da oseća lako, prozračno prisustvo Boga.

Još kao dečaku mu se činilo da *šekina*⁶¹ oseća jače nego ostali učesnici verske škole u zavičajnom gradu. Ržešov nije bilo malo mesto i u njemu se odvijala živa društvena aktivnost, pa ipak, brzina kojom je napredovao učinila mu je pretesnim to mesto sa preko stotinu hiljada stanovnika gde se odvijao intenzivan trgovački, građanski, ali i duhovni život: pojavljivale se novine na jidišu, bio je formiran cionistički centar u kome je Korec, sada ugaslih očiju, tonući u sećanjanja i na taj način izlazeći iz zatvorskih zidina, video samog sebe, onako mladog i uspaljenog aktivistu pod uticajem energičnog rabina Apfelbauma čiji su tekstovi u kojima se čvrsto zagovarala cionistička ideja bili vrlo poznati među aškenaskim jevrejstvom, i dakako urezani i u njegovu svest. Rabin mu je bio učitelj i kad god bi se nagnuo

⁶¹ Shekinah -prisustvo Boga među njegovim narodom

nad njim zažarenih očiju i moćne sivo-bele rabinske brade koja je pogledana odozdo ličila je na gradonosni oblak. Cvi Korec se osećao malim i beznačajnim kao da se otvorila Knjiga i kao da on stoji pred samim reb Mošecom sišlim sa Sinajske gore ili pred Avraamom, ocem Izrailja. S druge strane Apfelbaum je pomagao napredak svog talentovanog đaka. Bio je ubeđen da će od ovog poslušnog deteta izaći vrlo važan čovek.

Zadni put ga je Cvi video pre devet godina, kada se vraćao iz Ržešova da potraži blagoslov od roditelja za novu, visoku poziciju koja mu bi ponuđena između više kandidata, da bude glavni rabin Soluna, Drugog Jerusalima. Onda ga je reb Apfelbaum posetio u očevom domu i upitao oseća li se odista pripremljenim za mesto koje mu bi ponuđeno. Kako su mu ga, doista, ponudili? U stvari, predstavnici su solunske zajednice pristupili najpre Dr Blumfeldu, predsedniku Cionističke Organizacije Berlina. Potom ga je on predložio kao sopstvenog kandidata za soluskog glavnog rabina. Eto, tako je to bilo.

Korec se seća kako ga je prilikom njihovog zadnjeg susreta reb Apfelbaum pronizao svojim dubokim i silovitim pogledom i onim pitanjem, te pošto dobi potvrdu od svoga bivšeg đaka, objasni mu da preuzima težak teret na svoja leđa, ne samo zbog toga što je solunska zajednica jedna od najbrojnijih, već i to da nije svejedno kada jedan aškensaki Jevrejin bude poglavar najbrojnije sefardske zajednice na svetu. Onda Korec oseti da je vreme da aktivira znaje steknuto na visokim rabinskim studijama, svoju retoričku veštinu kojom je vladao savršeno i koja je, znao je, imala snage da povede koliko i da zavede: "Moj je san, učitelju, konačno ostvarivanje spoja među davno podeljenom nacijom, u naciju ponovo okupljenog Izrailja."

Pripitomi se pogled Apfelbauma. Stari se učitelj zavalio na naslon stolice i zadovoljno pomilovao bujnu, probeljenu bradu. On je čeznuo za ovakvim odgovorima. Brdo Cion je majka Izrailja, Jerusalim je centar sveta, možda je ovo pravo vreme da se vekovno proganjana, napaćena dijaspora, vekovno rasejani Izrailj, konačno vrata matici, bar duhovno ujedinjeni oko nje. Čitavog svog života reb Apfelbaum je posvetio oblikovanju takvih uzvišenih ideja među mladim ljudima iz aškenaske dijaspore, tačnije stvaranju takvih predvodnika jedino vernih i rasejanih među prostranstvima, državama, jezicima, kroz istoriju... A eto sada, na delu, tako lepo iskazane, on sluša svoje velike ideje...

Reb Apfelbaum toplo pogleda svog bivšeg đaka.

"Budi pažljiv, tvoja je namera uzvišena, nema Jehudima na svetu koji neće da se složi sa njom. Na Istoku i ovde na Zapadu svako bi provodađisao za takvu izrailjsku svadbu, ali kada dođe čas da se brak sključi, biće otpora od strane svih svatova", kaza mu. I dade mu svoj blagoslov.

“Koliko je bio u pravu starac”, misli sada Korec, osmehujući se na te, inače, najlepše trenutke svoga života. Podseti se slavlja što ga prirediše njegovim roditeljima. Na uzdržanu radost Gite sa kojom su već delili prve slasti bračnog života, na ponos oca kada je primao čestitanja za novi uspeh njegovog sina, na komplimente koji su ga zapljuskivali sa svih strana kao novog ponosa judejske zajednice Ržešova, Galicije, sviju Aškenaza; prisetio se na svoju ispunjenost tim slavljem i vrtoglavih slasti poteklih iz njegovog prvog krunisanog uspeha. Tada je dao intervju za list “Der Morgen” koji izlazi na jidišu u oblasti zapadne Galicije. Među novinskim intervjuima, nekim posebno značajnima, koja je kasnije davao za različite novine. Cvi Korec se najviše seća ovog razgovora.

I eto: Odjekuju ulice Ržešova od izvika prodavaca novina koji se žurno probijaju kroz reku prolaznika na glavnoj ulici, gde se osim razžuborenog jidiša govori se i stroži poljski i nesavršeni nemački. Juče uveče pojavom prvih zvezda završio se i Šabat, a sada se na prepodnevnom suncu oglašava zvono veselim zvucima označavajući kraj nedeljne mise. Iz crkve protiče nova reka ljudi, doterani, raspoloženi, izašli posle mise da prošetaju na prijatnom prolećnom suncu. A sve naokolo miriše na cvat...

Gita Korec je uvek na ovom mestu otvarala oči u spavaćoj sobi arhira-binske rezidencije u Solunu, ostavljajući nostalgичni san nedosanjanim. Po-daje ruku i nailazi na prazno. Zatim njen pogled pada na kart-postal sa rukopisom njenog muža i, kao i svakog jutra, čim utvrdi da deca još uvek spavaju, umseto košmarnog sna rekonstruiše priču svog života, osobito njenih zadnjih nekoliko godina. Zastaje kraj prozora i u jasnu noć vidi konture ka-menih zidova i kula tvrđave Jedi-kule, ponovo pretvorene u tamnicu, izvišene i raširene na brdu koje se diže daleko od mora, sa koga se uzalud proteže najlepši pogled na grad. U prvo vreme i ona poverova u glasine koji su se širili među solunskim Jevrejima, da je njen muž zatvoren tamo, čak i neko vreme posle dobijanja njegovog škrte dopisnice iz Beča sa koje je sa sugurnošću jedino mogla utvrditi da je živ. Ali i ne da li je zdrav i čitav, jeli zlostavljan, gde se nalazi... Provere koje su preduzeli po oficijalnim kanalima potvrdile su da Cvi nije u Jedi-kulama. Svejedno, njoj osta navika da svake noći pre svitanja stoji kraj prozora i da motri na Jedi-kule, zatim na grad, pritisnut mrakom i učutanim i za razliku od ranije, šćućurenim između morskog beskraja s jedne, i tamnice sa sedam kula nasadenih na brdu na suprotnoj strani.

Nikada, prolazi joj kroz glavu ta ista pomisao, ona nije bila srećna u ovom gradu. Možda samo na početku, kada su tek stigli. Dok je trajao

kratki medeni mesec upoznavanja sa zajednicom. Zatim su svakog dana ona i Cvi otkrivali koliko se solunski jedinovci razlikuju od njih. Nije to bio samo jezik, bilo je ponašanje, bio je izgled, bio je melos, bili si običaji, bio je mentalitet, bučnost, način odevanja, kuhinja, bio je to Mediteran, bila je ona njihova Španija i ovaj njihov Orijent. Ona je bila educirana za drugačije ponašanje, na drugom jeziku, naviknuta na tiši način govora, na drugačije odevanje, na druge vrednosti, a njen muž na tek simbolično naznačeno, ne naglašeno nošenje dugačke rabinske brade, na klasičnu muziku, na Evropu, na nemački uticaj u kuhinji, na fini bekeraj, ne na grube hlebove, simide i jela koja se nose na glavi u zadimljenim turskim furunama, na drugačije ukuse, sa drugačije kulturne pečate, na Zapad u kome se Istok uplitaio kao ideja dalekog porekla, dubokog korena i identiteta položenog u daljine prošlosti. Tamo je Orijent bio čežnja i simbol. Ovde, u Solunu, on je bio mučan način življenja.

Tokom ovih teških meseci bez Cvija, ona se još više oseti strancem u ovom gradu čiji je muž bio duhovni predvodnik, a njoj jedina veza sa ovim gradom. Ona nije htela da se zavarava: oni nikad nisu prihvatili svog aškenaskog rabina, a ni Cvi se nikada nije potrudio da se dublje zbliži sa duhom svoje pastve. Ili je vreme od osam godina bilo prekratko, ili uticaji Ržešova, Beča i Berlina preveliki. Ne, oni nikada nisu bili srećni u Solunu. Ni ona, niti pak on. Mada on to nikada nije priznavao. I mada je sve počelo dosta upečatljivo.

I opet: Svod je prekriven anđelima sivih krila i ledenog pogleda...

Ne, u profesorskoj kancelariji, gde su u udobnim foteljama sedeli rabini iz seminarije i pili čaj u finom porculanu, pričali su o njemu...

Vitlaju snage nebeske na svodu i dižu silne vetrove...

Ne, ne, ne! Mašu profesori dnevnim izdanjem "Der Morgena" i hvale njegov intervju. "Znao sam da će nam on obeliti obraz", kaže Aptovicer sa svojim karakterističnim stegnutim glasom, raspoloženo dobijući prstom po novinama. "Veliki talenat leži u njemu", sagašava plavooki Švarc, dok profesor Gejer sa naočarima spuštenim na nos, ispod gustih obrva, srče čaj i, kako se diskusija o njemu razvija, kuša piškote i jednom, pa drugom, živo potvrđuje glavom.

Polako otvara oči. Mada je kasno, ne spava. Samo u nekoliko navrata san poče da ga savladava i da mu vraća one strašne slike koje, lebdeći na samoj granici između jave i sna, on uspeva da odbaci. Tako u glavi vraća slike koje je sam proizvodio koje bi želeo da su se dogode. "Svako je prorok u svome mestu", pomišlja dok nasmejan od ovih lažnih uspomena

koje su se dogodile samo u njegovim željama, leži u svojoj postelji, okrenut licem ka zidu i leđima spram svog zagrebačkog cimera dok je sa njime delio ćeliju, a koji eto diše ujednačeno i kao uostalom i on sam Beč, sanja svoju kuću ne u sadašnjem, sivom i preteći učutkanom, već u jednom drugom, otvorenom i veselom kraljevsko-carskom Zagrebu. Na licu rabina, ispod ozbiljnih čelično-sivih očiju iznova se pojavljuje isti osmeh koji mu u ovakvim noćima tinja na licu kao tek upaljena svetiljka za Hanuku.

Seća se kako, mada ne mnogo iskusan, ipak, oprezan, pažljivo odgovara na pitanja novinara Zimhe Zajdena, oblikujući odgovore tako da zrače skromnošću, kamuflirajući ambiciju, a jednovremeno, pred čitaocima ističući sopstvenu neponovljivi ličnost: "Ja sam bio aktivan kao rabin i predavač u Berlinu. Usred leta, stara, velika zajednica Salonike kontaktirala je sa visokom judaičkom školom u Berlinu zahtevajući da im se preporuči odgovarajući kandidat koji bi služio kao glavni rabin njihove zajednice, obzirom na to da je ona već osam godina bila ostala bez glavnog, od dana odlaska Rabina Benciona Uzijela koji je otišao da služi u Tel Avivu. Drugi rabini pokušali su da dobiju ovo mesto, ali nisu bili prihvaćeni zbog njihovog skromnog poznavanja hebrejskog jezika. Hebrejskom se daje veliki značaj u životu jevrejske opštine u Saloniku." I zatim: "Zaista, ovo je po prvi put da aškenaski rabin bude prihvaćen za rabina u Saloniku, koji je grad sa dvadeset rabina koji su svi sefardski "Hahahmim"⁶². Salonika je, kako je to već dobro poznato, jedna od najstarijih jevrejskih zajednica. U 1492. godini tamo je prispeo veliki broj izbeglica, Jevreja progonjenih iz Španije. Veliki broj Jevrejskih istorijskih imena povezano je sa Salonikom, kao Šabtai Cvi i Josef Karo. Na početku 20. veka Salonika je imala 100 hiljada stanovnika od kojih 90 hiljada bejahu Jevreji. Oni su imali 20 sinagoga i 40 Beis Midraša.⁶³ U 1917. godini, posle velikog požara koji je izazvao pustoš u gradu, veliki broj Jevreja bilo je među postradalima i bili su prisiljeni da idu u druge zemlje, posebno u zemlji Izrailja. Danas broj Jevreja u Saloniki iznosi oko 50 hiljada. Tamo postoji snažan cionistički pokret koje očekuje da posvedoči osnivanje našeg doma u zemlji Izrailja." Kao da čuje korake u hodniku, pa ipak neće da prekine tok prijatnih sećanja. Dolaze li to oni po njega? Cvi se usredotoči se na tekst iz intervjua u "Der Morgenu" koji mu vraća u mislima reč po reč, onako kako ga je onda, pre devet godina bio dao, imajući pred očima kao njegove prve čitaoce: svoga oca, zatim reb Abbe Apfelbauma, svoje cionističke prijatelje iz Ržešova, doktora Blumenfelda i autoritetne rabine u Berlinu, pa čak i njegove prosvetlene profesore iz Beča koji, u njegovom doživljaju, stoje sva trojica sa široko razlistanim novinama, iščitavajući njegov intervju, a zatim zadovoljno razmenjuju pogle-

⁶² Hakham, Hakhamim (mn.), rabini u sefardskoj zajednici

⁶³ Beis Midrash, Beit Hamidrash, Dom učenja i molitve

de preko okvira naočara i cvikera i klimanjem odobravaju ono što su u "Der Morgenu" pročitali... Cvi Korec uživa u svakoj rečenici tog intervjua kojeg sada, u neprospavanoj noći, sav u blaženstvu u ćeliji br.84, precizno rekonstruiše, sećajući se raspoloženja u kome je izgovarao ove reči: "Bio sam prinuđen sa velikim ceremonijama i imao sam razgovore sa jevrejskim značajnim ličnostima, kao na primer sa predsednikom Cionističke unije Davidom Florentinom i sa drugima poput Molha, Rekanati, Morforgo i Modijana."... Koraci prolaze, idu za nekim drugim, dobro je što nije zaustavio ovaj izvor prijatnih misli: "U školi za siromašnu jevrejsku decu, učenici izučavaju četiri jezika: hebrejski, grčki, francuski i španski. Oni pevaju pesme Zemlje Izrailja. Sopstvenim sam očima video hrišćanskog učitelja koji je vodio priredbu na kojoj su školska deca pevala jevrejske pesme. Uopšte uzev, u školama postoji dobra veza između Jevreja i Hrišćana." I konačno, poenta: "Preuzeću rabinsko mesto u Solunu na Lag Baomer u 5683. (1933.) godini i nadam se da ću biti rabin koji će uspostaviti brak između Jevreja sa Istoka i Jevreja sa Zapada, koji će ujediniti sve u jedinstvenu naciju Izrailja, za dobrobit njenog duhovnog postojanja i napretka, kako u egzilu tako i u zemlji Izrailjskoj."⁶⁴ Kraj. Veličanstveno. Rabina obuzima blaženstvo i od lakog prisustva Boga koje ove noći lako pada nad njime i svakako najavljuje da više neće proizvoditi apokaliptične slike.

I opet: Ljudi su padali bezživotni po ulicama grada, dok su na noćnom su nebu užasno kričali anđeli koji već zaposednuše čitav svod i strašnim pogledima gledahu odozgo u nesretnike koji nisu mogli naći skloništa jer su ih i u zemunicama stizali pogledi anđela sivih krila koji su ih obarali na zemlju, ostavljali bez daha. I usred te noći užasa jedino je Hram osvetljavao predeo ispunjen ljudski telima i jecajima, dok je ispred južnog zida Grada sletela vojska sivih arhandela koji nisu bili ni Gavriilo, ni Rafail, ni Mihail, ni Arijel, ni Azrajel, ni Jofiel, ni Jeremijel, ni Metatron, ni Ragujel, ni Rezi-jel, ni Sandalfon, ni Urijel, ni Zadkijel, ni Hanijel, ni Šamujel, već neke druge Sile što podigoše rogove koji ne bejahu šofari jer sada bejahu savijeni do šest puta i zaszviraše šest puta šest u njih, te pade južni zid Grada i otvori se brana ka Ge Hinomu što znači "dolina Hinomove dece", koja se proteže iz podnožja brda Cion do kidronske doline, pa pošto pade južni bedem iz doline zapljusnu vreli dah reči Gehenna, pojam Pakla. I onda anđeli sivih krila likovaše sa šestostruko savijenim rogovima u rukama jer sada je počinjalo njihovo carstvo...

⁶⁴ Simcha Seiden. Der Morgen. 1932

A mogla je za voleti ovaj grad... U maju 1933. dođoše u Solun puni ambicija i lepih očekivanja. Tada ih je obojicu očarao i grad i uzavrela čaršija. Pune kafane. Mnoštvo ljudi, sve u pokretu. Arome, mešani mirisi pristanišnog grada koje ga zapljuskuju sa svih strana. Od raznovrsnih *bahara* do obične pristanišne *bohe*. I muzika, svakojaka muzika koja se čuje iz kafana rasejanih od mora do čaršije. Prepoznavali su samo strast u pesma-ma koje se izvodile na nepoznatim instrumentima. Utovi, दौरا, kanuni, čemaneta, čalgije... Tek što su doputovali, prvi put čuše sefardsku pesmu "Primavera en Saloniko" što se širila tog proljeća lepih naveštaja u njihovim tek procvatim životima. Pesa, puna derta, govorila je o ljubavi jednog zrelog muškarca prema jednoj devojci koja svira na utu, na toj orijentalnoj lauti, u jednom kafe-šantanu u ovom istom gradu koji ih onda dočeka svojom mediteranskom toplinom, orijentalnom strašću i egzotičnim osmehom. Malo iskarikirano. Cvi je njoj pevao ovu pesmu uvek kada je bio raspoložen. Ona je bila mlada i strast je zavodila i nju. Onda je njoj Solun mirisao na majske cvetove i na novu nadu. Obojica si bili oduševljeni svemogućom, etnički izmešanom i tako pitoresknom kostimografijom grada i osobito njihovim jedinovercima - nekako im nije bilo zgodno da kažu "sunarodnici" pošto su bili tako različiti od njih - od kojih su najveći broj bili skromni ljudi, obučeni tradicionalno, sa fesovima, anterijama, u širokim ženskim suknjama sa dugaom keceljom i specifičnim kapama koji su im ličili na दौरا metnuta na glavu i maramama vezanim pod bradu, svi doterani na orijentalni način. Tušta i tma siromašnih zanatlija, najamnih radnika, sitnih trgovaca, mada je to mnoštvo nadvisivala elita duhovnika, intelektualaca, industrijalaca, lekara, veliki broj školovanih ljudi sa jakim judejskim identitetom, ali i sa iskustvom i pogledima koji su silovito unosili francuski zapad i njegov deo evropskih vrednosti. Ovde su se pojavljivale jevrejske novine na francuskom jeziku, funkcionirale su škole "Aliance Israelite Universelle", bilo je bankarskih kuća kao Tiano sa svojim ekspoziturama u Parizu, Trstu, Đenovi, Marseju, Londonu i Ženevi, a u gradu su funkcionisali klubovi koji su nosili fina imena poput "Cercle des Intimes", "Nouveau Club", "Cercle de Salonique"... Dok je narod sa svoga ladina, prepunog turcizama, nevešto okretao na grčki, aristokratija je sa grčkog sve više prelazila na francuski. Oboje su bili iznenađeni složenom strukturom soluskog jevrejstva u kojoj su se ponekad osećale jako suprotstavljene ideološke struje koje bi, govorio je Cvi, trebalo da se ukrote i postave u funkciju jedinstvenog interesa zajednice... Ali to nije išlo tako lako.

Do avgusta tridesetitreće, sećala se Gita Korec u svojim samotnim i besanim noćima, trajala je njihova solunska idila. Cvi je onda dobio i pismenu podršku svih jevrejskih grupacija. U to vreme su solunski cionistički

krugovi podržali svoga novog glavnog rabina u nadi da će ih on, zbog njegovog cionističkog opredeljenja, konsultovati za svaku odluku. Oni nisu poznavali Cvija. Nisu znali da je on iznad svakog opredeljenja, sada kada se po prvi put izvukao iz pritiska autoriteta, izbijajući u sam vrh, nije više htelo da podnosi ničije tutorstvo, ničiji uticaj pokušavajući da obezbedi svoju slobodu putem jačanja sopstvenog, čak i političkog autoriteta. Otud se on povezao sa rojalističkim krugovima. Odmah nakon povratka kralja iz desetogodišnjeg egzila, Cvi ga je silno podržao i tako je obezbedio njegovu milost, njegovu pažnju, njegovu prijateljstvo, konačno i njegov uticaj za svoju ličnu korist, a razumljivo, i za korist svoje duhovne zajednice. Svoju naklonost prema prvom čoveku, a sa njime i prema sveukupnom solunskom jevrejstvu, kralj je prenosio i na ostale nosioce vlasti kojima je on poverivao mandate. Njen muž, pa i ona sama, osvojili su monarha koji je bio nemački vaspitanik. Ta dimenzija kod njega, a uostalom i kod njih, izazivala je uzajamne simpatije.

Ali, opijen od uživanja u prvoj, činilo se, apsolutnoj slobodi, Cvi se nije obazirao na to da počinje gubiti podršku u svojoj novoj zajednici. A zatim bila je tu i ona uvek prisutna senka Cvijevog prethodnika, čuvara arhirabinske stolice, onaj obzirni domicilni rabin Hajim Habib kojega njih dvoje nije volelo može biti i zbog njegove večite ljubaznosti i svakako zbog toga što su ga mnogi u zajednici, možda i sve brojniji, smatrali za neoficijelnog glavnog rabina.

Njima, s druge strane, nisu bili dovoljni Cvijevi zahvati za poboljšanje političkog statusa Jevrejske zajednice, ni njegova prva, a tako plemenita inicijativa za obezbeđenje domova za siromašne članove solunske zajednice. Počeli su, tako, da ga kritikuju po novinama, samo godinu dana posle njegovog zauzimanja arhirabinske stolice. Optuživali ga za arogantnost, neiskromnost, za neodmereno pokazivanje u javnosti. U sefardskoj štampi, čak i u umerenom "El Tiempu" napadali ga za neumereno povećanje rabinske plate, dok je urednik Jicak David Florentin, jedna od uglednih ličnosti Soluna koje je Cvi upoznao prilikom prve posete gradu, čak bez ustezanja napisao jedan tekst sa otvorenih sektaških pozicija: izvor arogantnosti – prolazi joj kroz misli tekst koji je ponajviše zaboleo i nju i Cvija – je aškenasko poreklo glavnog rabina; tamo, prema tom ludom Florentinu, leži razlog teškog, autokratskog i neelastičnog karaktera glavnog rabina, dok bez stida dalje piše da "mi, Sefardi smo ljudi slatkaste, fleksibilne i dobroćudne prirode". Sa ženskom intuicijom lako je naslutila opasnosti te klopke i ona je pokušala je da mu ukaže na propuste i na greške. Uzalud; Cvi je već čvrsto držao uzde vlasti, a tu silnu zapregu on je terao u rizični trk, sav opijen

slobodom koja mu je, za razliku od Ržešova, Beča i Berlina, ovde široko otvarala svoje prostore...

Ona je znala da su neke od kritika bile tačne. Zar nije bilo tačno da je on počeo da se usmerava ka ekstravagantnom životu koji ga je objektivno izdvajao iz većine njegovog skromnog i siromašnog stada? Pa, ipak, u svojoj levantskoj uspaljenosti preterivali su, brzo su se palili a zatim išli u krajnost. Albert Rekanati, osnivač pokreta Mizrahi sa listom "Mesajero" optuživao je Cvija da je asimilacionista u odnosu na grčke vlasti i kukavica te zbog toga nesposoban za funkciju. Uostalom, to mu je bilo i ukazivano, doduše najpre u rukavicama, privatno, u poverenju, u Savetu, a zatim, razumljivo, i javno. Stvar je otišla dotle da su cionistički članovi Saveta Jevrejske zajednice tražili ostavku glavnog rabina, a da pritom nisu ponudili obrazloženje. Ni jedna, ni druga ukazivanja on nije hteo da čuje. Bar da je uzeo u obzir njihove savete. Postalo mu jasno da se najuticajniji krugovi okreću protiv njega. Ona je pratila njegov bezizražajni pogled i u njegovoj ćutnji je sama pronalazila zaključak da ništa, ama baš ništa od saveta, koje mu i sama daje, ne dopire do njega. Njih je odbijao njegov ponos, njegov inat, sve jača arogancija, čiji vetar u lice on nije doživljavao kao otpor sredine, već kao vior svoje slobode...

Kao što je i počela da mu govori: Gita nije bila srećna ovde. Osim na početku, kada ju je na kratko zavela egzotika Soluna, ona nikad nije prihvatila ovaj grad. I on nije prihvatio nju. Kada je shvatila da se od nje odvaja i njen muž, osetila se još više usamljenijom i nesrećnijom. Osećala je kako ga visoka pozicija još više uvlači u sebe, pa umesto da provodi slobodni deo vremena sa decom i sa njom, on je bio preokupiran zadržavanjem na funkciji. A u to vreme su mu bili predložili i nove funkcije, u drugim zemljama. Mada nije bila mnogo srećna sa tim predlozima, ona je sa radošću primila vesti da je njenom mužu ponuđeno mesto glavnog rabina u Aleksandriji, zatim mesto profesora na Hebrejskom univerzitetu u Jerusolimu. Ona je navijala za njihov novi početak. Za neko drugo mesto, bilo kuda. Nije bila presrećna tim ponudama, jer je želela da se vrate onamo gde pripadaju, u Galiciju, u Poljsku, u Nemačku ili u Austriju, a događalo im se suprotno: kako je porodica sve dublje zalazila u Orijent, koji je – razmišljala je Gita Korec u besanim solunskim noćima – njega vukao zbog tradicije koje su se dopadale onom žilavom salonoskom cionisti u njemu, ali i sve vidljivijem, autokratskom delu njegove ličnosti.

Pa ipak, u noćima, kada bi deca pozaspala, dok mu je šaputala u postelji, ona ga je terala da prihvati te promene. Svuda, govorila mu ona, samo ne više ovde. Ova sredina nije prijateljska sa nama.

“Imam mnogo prijatelja ovde” odgovarao je on poluglasno, okrenut leđima ka njoj.

“Nemaš”, odgovarala mu je ona šapćući.

“Samo što sam obnovio dogovor sa Savetom za još jedan mandat”.

“Ne vole te, Cvi, pa oni su ti već dali na znanje da više nisi poželjan za Glavnog rabina”.

“To je bila samo nekolicina, na čelu sa predsednikom Saveta, ostali su za mene. Je si li videla šta se njemu dogodilo?”

‘Videla sam’, pomisli ona i ne odgovori mu, jer je znala da je predsednik Saveta Salomon Biti bio smenjen po kratkom postupku, po nalogu premijera Metaksasa, moćnog diktatora i novoga zaštitnika njenog muža. Prema želji njenog muža, a protiv želje – ona je to dobro znala – čitave zajednice.

“Treba da odemo, Cvi”, preklinjala ga je: “upravo sada kada sve izgleda sređeno. Bolje da žale za tobom nego da te preziru i mrže”.

On je dugo ćutao. Zatim bi joj rekao: “Mnogo sam investirao u ovo mesto. Naučio sam njihove jezike, naučio Ladino, grčki, proučio njihove knjige, znam njihove običaje, ušao sam u njihovu politiku, osvojio poverenje njihovih predvodnika. Zar sada da odemo pobogu, Gita, pobogu! ‘Da odemo odavde’ jeste fraza koju je lako reći, a teško ostvariti. *Ovo je moje mesto, Gita, ne mogu ga napustiti.”* Nasuprot njegovim nastojanjima, ni ona se nije predavala. Nije prestala da insistira na odlasku. Nakon dve godine, januara 1940. komitet u Tel Avivu za glavnog sefardskog rabina nije imenovao njega, d-r Cvija Koreca. Glavnog rabina Soluna, njenog ambicioznog, neelastičnog, tvrdokornog muža koji joj je vest o njegovoj kandidaturi na još jednu funkciju, za duhovnog predvodnika svih Sefarda, saopštio sa jedva prigušenim trijumfalizmom. Izgubio je od svoga solunskog arhirabinskog prethodnika rabina Uzijela, a taj je izbor mogao biti njegov trijumf upravo u vremenu kada mu je on bio tako mnogo potreban. U tome načinu saopštavanja Gita Korec svojom nepogrešivom intuicijom prepoznala je zarodiš jednog stanja koje se razvijalo kao divlja biljka, kao brzorastući bršljan koji u njoj izazva jak i nekontrolisani strah. Sa tom divljom biljkom koja je sve više obavijala i koju je osećala u grlu i u grudima, ona dočeka okupaciju.

Iznova i iznova: Pod prolećnim suncem Ržešov odjekuje ljudskim žamorom i pitomim zvukovima frilovnog dana. S reke dolaze prijatni valovi blagog povetarca. Vodu što mirno otiče presecaju beli čamci i brodići. U srcu grada ulični prodavci glasno nude kandirano voće i zašećerene jabuke. Radosno galame deca. Iz prodavnice za radioaparate čuje se melanholični glas Zare Leander. Žustri prolaznici ostavljaju tragove mirisnih vodica za

sobom. U toj živoj i zanosnoj, tako dragoj polifoniji šumova, gradskih mirisa, galame, vedrih dozivanja, cika dece, odnekud dopire zvuk vergla. I ovde su svi, svi, svi: deca, Cvi, njegovi roditelji, njeni roditelji koji su došli u goste prijateljima i ona – odevena u haljinu vedrog dezena sa divnim berlinskim šeširom po posljednoj modi koji ne dopušta da joj prolećno sunde bije u oči...

A eto sada pred njom leži grad koji je ona toliko želela da napuste, utonuo u okupacijski muk, u prve hladnoće, u novu neizvesnost, oskudicu u hrani, sapunu, u spokoju...Ovaj grad nekad pun zdravlja, sada je neuhra-njen, vašljiv, otvoren za sve bolesti duše i tela, na ivici epidemije tifusa, podložen strahu, groznici neizvesnih vremena, pod udarom bolesti i nesreća koje najpre, kao po pravilu, prve pogađaju sirotinju, zatim brzo hvataju koren i šire se među vascelim stanovništvom. Prve zime ovog rata ne samo odrasli jedinoverci, već i njihova deca umirali su kao muve. Šta li će se dogoditi u drugoj, trećoj?...U čkiljavom razdanu Gita Korec gleda prema ljudskim naseljima i oseća, osobito u ovakvim hladnim svanućima u kojima se na nebu avetinski probijaju prvi zraci, neizvesnu sudbinu koja se nadvila nad gradom.

Gita Korec ga je u isto vreme žalila (Je li živ? Gde je? Kako mu je?) i grdila svog muža i u ljepljiva ljetna i u prozračna jesenja, i u ova zimska solunska svanuća koja su se ređala u njenim bdenjima dok je iščekivala završnicu njegove mesecima duge internacije. Hoće li ga ponovo videti ? Šta da sada radi s decom? Šta joj valja činiti ukoliko se njemu nešto dogodi, zaglavljena u ovom gradu koji joj postea tuđ, dom koji joj se već odmileo i u ovom ratu što je svakoga pa tako i nju naselio u jedan masovni košmar? A sve je moglo biti drugačije. Pokušava da o njemu ne razmišlja u prošlom vremenu. Koliko je taj čovek u osnovi nevičan: ne ume da se prestroji mada zna da će nastavljanje istom linijom biti štetno i bolno. U jednoj stvari je u pravu onaj novinarski klovn iz "El Tiempa"; takav je Cvi: krut, tvrdoglav, nefleksibilan. Samo što ove mediteranske usijane glave to pripisuju aškenaskom mentalitetu. Nije to pitanje mentaliteta. To je dakako pitanje pojedinačnog karaktera.

I opet: *Dok su se ljudi u strahu i užasu krili po kućnim podrumima i u najdublja skloništa, od mirijada ledenih pogleda sivokrilih Sila koje zatamniše nebo, mali broj njih koji ne nadoše sklonište i zatekoše se ovde, gledahu u čudo koje se događalo pred njihovim široko otvorenim očima, jer silna svetlost bljesnu iz Svetinje nad svetinjama i pred njom se otvori teški prevez prašine koja je dolazila iz pustinje, a zatim se rastvori senka*

krilatih Sila na svodu, koje je svetlost pretvarala u plamen i pepeo čim ih dotakne, a svetlost koja je isijavala iz nedara Hrama otvarala je put naviše, ka čistom nebu, te onda i oni iz Izrailja koji videše to čudo svetlosnog puta koji spoji utrobu Hrama sa otvorenom kapijom na Nebu posvedočiše još jedno čudo u kome, polako lebdeći, po putu svetlosti poče da se uzdiže arka Zaveta sa Zakonom u njoj i poče da se udaljava ka Dverima nebeskim te kada je ove primiše, kapija Svoda se zatvori strašnim hukom, a prevez tamnih oblaka prekri zatvoreno nebo, a zrak iz srca Hrama polako poče da slabí sve dok se potpuno ne ugasi, pa u Svetinji nad svetinjama nije bilo više same Svetinje u kojoj je boravla Reč, a na zemlji više nije bilo Zakona Njegovog, već samo hladan vetar tamnih Sila...

Doktor Korec otvara oči. Koliko je to spavao? Malo? Čitavu večnost? Mozak mu radi ubrzano. Postelja mu miriše na pretrpljeni strah. Slike apokaliptičnog sna zamenjuje njegova sposobnost za brzu racionalizaciju: Gehanna, neprecizni judejski pojam pakla, kao što sam jasno pokazao u svom doktoratu, doradivan je u Kuranu i tamo je preimenovan u Džahannam ili Džehennem. U Solunu kažu – u dženu... Tog dana saopštili su mu da se vraća u Solun, na svoje mesto glavnog rabina i na mesto predsednika Saveta zajednice njegovih vernika. Seti se da je pre nego što su ga uhapsili i doveli specijalnim avionskim letom u Beč, on čitavih petnaest meseci lebdeo u oblacima. Njegova moć je bila na vrhuncu. To mu je bilo potvrđeno početkom 1941. godine kada je još jednom, ovaj put sasvim lako, uspeo da izradi potpisivanje sporazuma za još jedan mandat. On je postigao ideal arogantnih moćnika: da bude neomiljen, a nepromenjiv. Zatim, su 9. aprila 1941. Nemci okupirali Solun. I sve se promenilo. Pa dobro, evo stvari se opet menjaju. Bio je u pravu Gotlib. Šta će on njima ovde. Čovek kao on, već su mu saopštili, će svima biti korisniji ako ga vrate kući. Te večeri zaspao je snom pravednika. Sanjao je Gitu srećnu što ga vidi, osećao je na ukočenom telu zagrljaje dece, sanjao je miris čiste postelje, miris celera u supi koju mu je prinostila Gita, miris njene kože, njen dodir, njena nežna milovanja...

Zatim, ponovo: Jad i čemer zavladaše u Gradu i glad velika i bilo je tamno, noć prva a sivi Čuvari primiriše se i spavahu na nebu, i videše to sile nebeske i bi im jako žao te pustiše maanu na gladan narod, ali maana bejaše crna pa padaše s neba ne kao hrana, već kao pretnja...

Dr Maksimilijan Merten zadovoljno obrisa usta salvetom posle obilnog doručka, ne žureći da se sretne sa onim snishodljivim Jevrejinom koji mentalno rukovodi sa solunskom jevrejskom zajednicom. "Prokletstvo", pomisli 45-godišnji savetnik ratne uprave Jegeja, "trebalo bi da ponovo navlači onu masku dobronamernosti, taj sigurno vuče čitavu delegaciju Čifuta sa sobom." Ipak, natera sebe da se podigne, jer susret smatra izuzetno važnim. On treba da ispravi vojničke gluposti Gestapoa i SS-a koji načiniše pravi dar-mar; organizovali su ono nepotrebno zlostavljanje Jevreja iz grada sa obrazloženjem da se radi o nekakvoj prethodnoj disciplinskoj meri. Iz te idiotske mere ustvari je i počela čitava ova priča koja se, eto, mesecima vuče.

Maks Merten se začehlja i pošto vrati koštani češljic u unutrašnji džep sakoa, sasvim zadovoljan sobom, polako se uputi ka izlazu za susret sa delegacijom uplašanih Jevreja. Ne razume zašto je potrebno to zlostavljanje. Nije li dovoljno da im izvuku pare? Ovako se događaju izlišni pritisci i poniženja. Kome može da koristi to što dvojica agenta Gestapoa u centralnoj zgradi Jevrejske opštine do toaleta vuku zamenika glavnog rabina Haima Habiba, tog ozbiljnog i uljudnog čoveka koji bi, da nije bio Jevrejin, bio još simpatičniji – i kao da to nije dovoljno, bespotrebno ga ismejavaju i teraju da nad Torom odgovara na njihova podsmešljiva pitanja o zakonu "zub za zub, oko za oko", dok je neki oficir nedavno na ulici zaustavio nekakvog rabina, odveo ga kući, obrijao mu pola brade i tako ga pustio da izađe na ulicu... Čemu sve to? Ako su odlučili da je potrebno da ih unište, Bože moj, neka se to uradi, i gotova stvar. Tačno pre godinu dana, seća se Merten, u centralnoj komandi kada je sam Firer okupio prve ljude Rajha, budućnost grčkih Jevreja je bila opredeljena, posebno sudbina ogromne jevrejske zajednice u Solunu. Znao je to od samog Firera. Himler je, kako mu je ispričao sam Hitler - na kraju tog susreta pred Kajtlom, Jodlom i Rajnhardom Hajdrihom - naglasio je da "tamošnja velika jevrejska zajednica, sa njenim različitim vezama, predstavlja veliki problem", posle čega je njegov prijatelj i vođa izdao naređenje za neposredno udaljavanje svih Jevreja iz Soluna. Ali, rekonstruiše egzaktno d-r Merten, naše vlasti u gradu izveštavaju da ne postoje nikakve njihove "različite veze", čak ni učešće u pokretu otpora, ne postoji koordinacija sa italijanskim saveznicima po ovom pitanju, pa sugerije da se "ova nepoželjna manjina" prepusti da bude desetkovana gladovanjem i hladnoćom. .."To, molim!" – slaže se Merten u unutarnjem dijalogu kojeg, inače, često vodi sa sobom. Zašto je potrebno izivljavanje, tako beskorisno trošenje dostojanstva i energije? – prolazi kroz glavu Maksimilijana Mertena, koji razmišlja pravnički efikasno, praktično, onako kako

je formiran u njegovoj uspešnoj karijeri koja ga je, pre svega zbog ličnog prijateljstva sa Firerom, dovela na poziciju javnog tužioca Berlina, posle početka rata na poziciju načelnika sektora za ekonomska pitanja vojske, zatim i upravnika okupirane zone u Solunu i Jegeju i tako dalje, i tako dalje, kao što samozadovoljno konstatuje i on sam gledajući se u ogledalu na izlazu iz svog luksuznog stana.

Hej: Zaslepljuje prolećno sunce. Na nebu su se razleteli galebovi. Miriše more i Solun mu se po prvi put čini da ima prijatnu aromu, a ne onu mešavina od mirisa iz čaršije i pristanišnog smrada koja mu ja stalno nadražavala nozdrve. Pogleda, dakle, ka moru, a tamo, u belom čamcu, odevena u belu čipkanu haljinu, sa parasolom nad glavom i sa decom pored nje, obučenima u muška i ženska matroska odela, dok mu nežno osmehnuta odande maše Gita. Deca ga spokojno gledaju. On ulazi u vodu i ide ka njima. Voda u koju ulazi dolazi mu do kolena, pa do pojasa, ali on ne mari, te se obučen u tanko letnje odelo probija ka belom čamcu sa njegovim najbližima...

Cvi Korec se iz nespokojnog sna konačno budi u svojoj postelji. Miriše. Miriše na čisto. Pogleda pored sebe. Da, tu kraj njega je Gita, sa kojom juče nije imao snage da vodi ljubav, iznuren od puta i od radosti da se konačno vratio kući. Korec gleda u svoju ženu. Ona diše ravnomerno i spava dubokim snom, iscrpljena posle dugog, devetmesečnog bdenja zbog njega. Sinoć su mogli da kažu jedno drugome samo najvažnije. Nisu mnogo pričali: on zato što mu nije bilo do pričanja; ona, zato što nije znala šta da ga upita...

Videla ga je iznurenog, povučenog u sebe, zamišljenog. I - učini joj se - veoma promenjenog. Nije želela da ga razranjava svim onim pitanjima koja su joj mesecima rila po glavi. Zašto su ga pustili iz zatvora čak pre tri meseca? Zašto mu odmah nisu dali da se vrati porodici, već su ga zadržali u Beču? Šta je to radio u tom periodu? Šta su mu učinili za ovih devet meseci internacije?...

I vidi: Stojeći pored ogledala Maks Merten vadi koštani češljic iz unutrašnjeg džepa sivog lanenog odela i želi da začeslja svoju glatku frizuru, kad najednom primeti da nema lica. Hvata se za prednji deo glave, onamo gde je obično stajalo njegovo punačko lice i prsti mu kliznuše po glatkoj koži na kojoj nema nabora, nema nosa, nema usana, nema očiju... Maks Merten nema lika. Onda stavi ruku u unutrašnji džepi, vidi, odatle vadi lice, tanko kao flispapir, polaže ga onamo gde ono treba da stoji, pritišće prstima

i kada odmakne dlanove vidi kako ga iz ogledala vidi lice Firera. Hvata ga panika. gurne ruku u drugi džep, vadi novi flispapir iz njega, panično ga lepi preko predhodnog lika i vidi nasmejanu facu Levantinca. Sanjar, putem čudnih mehanizama sna, oseća kako ga obuzima zadovoljstvo.

Maks Merten baca pogled na na kalendar i konstatuje da je 13. oktobar 1942., pa pomišlja dali je baksuzna data dobra za efikasno otplitanje krupnog čvora, vezanog pre oko tri meseca o vrat jevrejskoj zajednici. Treba da ode ovde u blizini, do jevrejskih kancelarija gde ga očekuju njegovi uplašeni sagovornici što je. Bože moj, bio povoljan preduslov za uspešne pregovore.

A ono o čemu treba pregovarati – hvata se Merten za kvaku jevrejske kancelarije popravljajući srdačan, kako ga to nazivaju među svojim, “filosemitski” osmeh na licu i munjevito rekapitulise – sve je to počelo te subote 11. jula 1942 na Trgu Slobode u blizini пристаништа gde se od jutarnjih časova okupilo preko 9000 hiljada punoletnih muškaraca Jevreja, a kako su sati prolazili okupi se i jedna sve brojnija grupa radoznalaca, običnih građana svih uzrasta, dame i gospođice i vojnici na odsustvu, bez zaduženja u konkretnom zahvatu u kome su tih 9000 duša satima bili najpre popisani, a zatim prisiljkavani da rade salta, da izvode glupe vežbe na vrelom suncu, bez zaštite na glavama, sa brojnim gubljenjima svesti što na kraju pokvari prvi veseo utisak i kod prisutnih poče da stvara neprijatnost i otpor... Glupost. Umesto da, za početak, budu samo popisani i vraćeni kućama. Toliko. Tek je nakon dva dana bila je učinjena prava stvar: Jevreji su iznova masovno pozvani, popisani je ostatak, pristojno su bili tretirani. Nekoliko dana kasnije ubrani su prvi plodovi: 2300 od popisanih sposobnih muškaraka poslali smo na prinudan rad i više mesta i u firme našeg poslodavca Milera i u našu radničku organizaciju TODT. I eto taj prinudni rad traje mesecima. I, valja reći, dala je pristojne rezultate. Položaj prisilnih radnika se u međuvremenu pogoršao, jedan deo je počeo da umire, s druge strane njihove porodice gladuju i primaju izdržku od jevrejske zajednice, tako da se stvorio problem koji je brzo valjalo rešavati. Bez obzira na to, radni efekti su izuzetni. Rajh ima koristi od tog prinudnog rada. Ipak, vreme je staviti kraj toj neprirodnoj situaciji, posebno što su prinudni radnici počeli da popuštaju, neki normalno i da umiru, pa shodno tome je i radni efekat počeo da drastično opada...Sada je vreme za preokret, dakle vreme da on, Merten sprovede u delo svoj plan. Zajednica je dobro motivisana da stavi kraj takvoj nepovoljnoj situaciji i to valja iskoristiti. Usput, pokupiću i onog simpatičnog podoficira levantinskog lica. Biće simpatično društvo među namrgođenim čifutskim facama.

Baš te face dočekaše njega i podoficira Majsnera u jevrejskim kancelarijama.

“Kao što se i ispostavilo iz rezultata različitih radova koji su obavljali. Jevreji su odgovarajući za radnike, pa treba ih zameniti stručnim radnicima.”

“Kako?”, snishodljivo pita aktuelni Predsednik jevrejske zajednice koji stoji ispred Koordinacionog upravnog odbora za socijalni rad, pojačanog tek prispeлим doktorom Cvi Korecom, povratnikom iz Beča i ličnošću sa najvišom verskom funkcijom, kao i još dvanaest drugih uglednika solunske zajednice.

“Finansijski, gospodine Saltijel!” saopštava mu poverljivim tonom Maksimilijan Merten i pogledava u podoficira Majsnera, tog interesantnog levantskog Nemca koji govori grčki kao pravi Fanariot, inteligentnog i sposobnog, bez izlišnih emicija, u koga je stekao takvo poverenje da ga, zaboga, ponekad doživljava, čak i sanja kao svoje drugo Ja. – “Tako što će vaša zajednica plaćati nadnice tim radnicima. Nemiloj situaciji, da ne dužim više, stavićemo kraj sa ukupnim otkupom njihove slobode, koga sam velikim naporima uspeo da izdejstvujem od vojnih vlasti”, pun filosemitskog entuzijazma objašnjava D-r Merten sagovornicima iz Koordinacionog upravnog odbora i predsedniku Solunske jevrejske zajednice Sabetaju Saltijelu.

“Koliko?”, tiho upita Jomtov Jakoel, pravni savetnik jevrejske opštine.

“To je teži deo rešenja. Za nadnice i stručne radnike procenjuje se da će do završetka različitih radova biti potrebno od tri do pet milijardi drahmi. Neće ni da čuju za drahmu manje. Ali, s druge strane, ovim će 3500 Jevreja na prinudnom radu odmah biti oslobođeni...”, samilosno saopštava Maksimilijan Merten ogromnu, nemoguću sumu, ali odmah nastavlja time da se, inače, u Berlinu lično založio za pitanje grčkih Jevreja i - pažljivo modelirajući izjavu - dodaje: “...tako da nije reč o sprovođenju nekog programa na štetu Jevreja u Solunu...”

U sobi vlada muk. Merten u vazduhu oseća mešavinu šoka i nade. Majsner ga osmehujući se, podržava. Zaista ima šarmantno lice ovaj Levantinac nemačkog roda, pomišlja Merten i ustaje da bi ostavio delegaciju da prodiskutuju o njegovom predlogu.

Na novom susretu sledećeg dana oni prigovoriše da suma prevazilazi ekonomske mogućnosti jevrejskog stanovništva.

Doktor Maksimilijan Merten odaje utisak kao da duboko razmišlja, stvarajući tako ćutnju koja dugo traje i koja već pritiska prostoriju. Tokom pauze on opet pogledava u svoj uniformisani alter egu i na licu Majsnera

primećuje preslikan onaj isti uzdržani osmeh koji bi, i sam oseća, da se pojavi i na njegovom sopstfenom licu; i jedva ga vraća natrag.

“Dobro”, končno progovara d-r Maksimijlijan Merten sa dramatikom punom vrline, “konačan iznos je tri i po milijarde drahmi!”.

Nakon tri dana pregovori se finalizuju. Merten predlaže konačnu sumu: dve i po milijarde.

“Nemoguće”, odgovori Jomtov Jakoel u ime Saveta Zajednice “Gospodine Merten, mi nememo te pare. Najviše što bi realno mogli da skupimo, pa i to preko svih mogućnosti, je dve milijarde...”

“To se neće prihvatiti. Nema više cenjkanja. Suma je konačna i treba je isplatiti u više rata zaključno sa 15.12.1942.”, energično i glasno preseca Merten, ogleda se u Majsnera i nastavlja mirnijim tonom “Ali, ja već imam rešenje. Dve i po milijarde će biti realno položene. Ima načina. Vi ćete sami skupiti jednu milijardu drahmi, a preostalu milijardu alimentaraćemo iz eksproprijacije jednog nepotrebnog prostora.”

“Kog?”

“Rekao sam vam prošli put, vašeg groblja. Ono obuhata lokaciju u gradu koja se smatra važnom za potrebe vojske i to treba iskoristiti.”

Niko se ne usuđuje da komentariše. U prostoriji zavlada tišina. Sabetaj Saltijel u njoj, pored teškog ćutanja prisutnih iz njegove delegacije, oseća prisustvo čitavih dvadeset generacija pokojnika, njihovih bližnjih i davnašnjih predaka. Merten oseća da bi ova tišina koja ispunjava ćutnju pred predlogom da se oduzme, dakle i uništi jedna vekovima stara svetinja koja je čuvar kolektivnih sećanja na celokupno, drevno i novije judejstvo u ovom gradu upravo na tom prostoru, trebalo da se brzo seprevaziđe, pa ne tražeći više oslonca u liku svog zamišljenog, uniformisanog dvojnika – pokušava da ih zavarava svojim filosemitskim šarmom kome, pomisli on, još uvek veruju. Koji je, u svakom slučaju, još uvek koristan. Veoma koristan.

I vidi: na velikoj površini razastrtoj pored mora među stelama i prepolovljenim mermernim stubovima pojavljuju se slatki mećići. berlinski proizvodi napunjeni slamom i disciplinovano marširaju između ploča i grobova. Obučeni u su u bavrške lederhohne i, smrznutih osmeha na njihovim baršunastim licima, skaču po mermernim pločama, igrajući živahne bavorske plesove. pljeskaju šapama i udaraju ih od štofanih stopala. Plišane mede, u veseloj igri nad nramorima, u blizini obale pored koje šumi more i kriče galebovi...

Cvi gleda kroz prozor iz njihovog salona. Napolju provejava sitan sneg. Decembar je u Solunu, priseća se da je posle dolaska i skromne dobrodošlice

koju mu je priredio Savet, nekako iznenađen, zatečen i zbunjen njegovim povratkom, naide na atmosferu opšte poraženosti. Tu je on video šansu za sebe. Ko zna dali bi ga Nemci vratili na stari položaj da se preko grčkih predstavnika vlasti i sam nije angažovao na tome. Kako su ga uopšte vratili?... Zna on dobro. Računaju na njega, eto kako. To ne znači da ne bi mogli da promene odnos. Pa, oni su gospodari situacije.

Trlja čelo ispravljajući novije, bečke gravire na koži i misao mu luta kroz prikrajke grada, tamo gde se do nedavno nalazila stara nekropola. Već je bilo uništeno stoljetno judejsko groblje, a mramorne ploče sa vekovno starim natpisima, svedočanstvima o jednom milenijumski dugom postojanju dece Izrailja na ovom prostoru, bile su prodane grčkim kontraktorima da bi ih koristili kao građevinski material. I zašto to? Nizašta. Stolećima mrtvi su trebali da plate za oslobođenje živih u tom trenutku. Bar da se tako i dogodilo. Umesto da budu oslobođeni, prinudni radnici bili su deportovani, ovaj put negde daleko. Verovatno u Poljsku. Nestadoše živi ljudi na uzrastu između 18 i 40 godina, a nestade i groblje staro stolećima. Nestadoše spomenici običnih ljudi i znamenitih ličnosti, mramorni znaci, istorijska svedočanstva o četiri sefardska veka, osamnaest romaniotskih stoleća otisnutih u znamenitoj nekropoli, i bar dvadesetičetiri vekova grobno nesačuvanog svekolikog prisustva na ovim prostorima – sve to ode u šut, u raskomadane ploče i u bagatelan građevinski material raspršen po ogromnoj površini stare nekropole. Uz sve to i kosti: ostaci na hiljade pokojnika raspršeni kroz šut i otpad, bez stida, bez ikakvog poštovanja. Mada su i on, revnosni rabin Mihael Molho i inženjer Eli Modiano pokazivali Mertenu nadgrobne spomenike istorijskog i umetničkog značaja, mada je on obećao da se neće sknaviti grobovi stari do 30 godina, počistili su sve. Korec je znao: namerno. Kao deo jedne strategije koja ima čudno dvojstvo u sebi: koja stvara istoriju uništavajući istoriju pre nje, koja živi od uništenja kao opšteg principa i koja materijalno profitira stvaranjem jedne nove proizvodne grane: industriju destrukcije. To svi osećaju, a rabin Mihael Molho to lepo definiše: To je, veli, ta tevtonska strana nacizma. I ovde, u rudniku istorijskih solunskih mermera čiji je material taložen u bolu i poštovanju kroz vekove, od pre pet dana se rasprodaje na komad i nesteje u bescenje, brzo, jeftino i banalno. Zbog te depresivne atmosfere u koju je našao uronjen ovaj grad – onako živ i razžuboren, orijentalno temperamentan kakav ga je dočekao kade je prvi put došao u njega, rabin je uvek poimao kao kapiju Istoka, kao evropsko predvorje Levanta i Biser Orijenta, svestan zbog čega ga još nazivaju i Majkom Izraela i Drugim Jerusalimom – sada je, nakon ponovnog povratka, Solun doživio kao staro, razrušeno groblje.

Nestade njegovog entisijazma, radosti ambicije. Ostade mu želja da odlučuje, potisnuta negde u mračnim delovima duše. To je način preživeti, oni su ovde svi svoji na svome, on je došao i zaglavio se u tuđem gradu, među tuđe ljude, u tuđoj sredini u kojoj je jedini smisao imalo samo to nastaviti držanje funkcije jer je on inače niko i ništa – pravdao je samog sebe, a onaj mračni deo želja pojavio bi se iznenadno iz tamnih potona njegove duše i podsetio bi ga da se vara: 'nemoj se praviti naivnim, suočićeš se sam sa sobom, nedavno si i sam pred nemačkim vlastima izdejstvovao smenu Sabtaja Saltijela ali i preuzimanje njegove funkcije, postao si i predsednik Jevrejske zajednice u Solunu'. Interesantno je kako oni odmah prihvataju takve sikofantske zahvate, bilo čijeg potkopavanja...

Za račun svega toga, on sada ima dve funkcije, svetovnu i verskog poglavarstva nad zajednicom. Oseti se bezbednijim i što je najvažnije, oseti se opet važnim. U drugim okolnostima kićenje još jednom funkcijom kod njega bi izazvalo plimu radosti. Sada je osećao samo zadovoljstvo što je popunio jedan deo velike praznine koja je još u Beču počela da se otvara u njemu.

Podse do odaje se decom koja su spokojno spavala, pomilova malenu, pokri starijeg Arieha koji je – šaptaše mu Gita u noćima tihe ispovesti – otkad su njega odveli, sanjao dečачke košmare i imao nemiran san. Tiho zatvori vrata iza sebe, pa ode i njihovu bračnu sobu i vide Gitu koja i sama duboko spavala, sa rukom po navici ispruženom i položenom na njegov jastuk.

“U ovoj postelji”, pomisli on, stalno nedostajem ja.”

Zatim odagna misao koja mu se učini kobnom. Zahladi mu i uvidevši da ima još sat-dva spavanja, leže pored Gite i pokuša da zaspi.

A onda opet: Sivokrili anđeli polako počеше da se istaču mašuci krilima i uputiše se na zapad, i uskoro se opet ukaza svod nebeski ali koji sada nemaše svoju, već boju prokletstva, a od silne vojske izdvoji se samo jedan odred Sile što prekri grad u kome sve već beše ugašeno: i krikovi, i dozi-vanja, i jurnjave, i strah ljudski, pa noseći baklje sa sumpornim plamenom izdvojiše se iz jata i počеше polako da se spuštaju prema Gradu...

Otkada se vratio u Solun, Korec je u nekakvom neobjašnjivom, nape-tom iščekivanju... I sam ne zna šta to iščekuje. Nešto mu govori da se ove 1943 godine može desiti presudni događaj: Kada je konačno primio vest, imao je osećanje da je ona u vezi sa događajem koji je iščekivao, o kome je prve nagoveštaje dobio ne samo u vreme svoje internacije u Beču, već i u šapatom prenesenim vestima o sporadičnim deportacijama Jevreja napolju,

doduše daleko van njegove dijeceze, ali sa jednom te istom destinacijom: Aušvic, Poljska. Ista vest je dolazila i od inoveraca, ali i od kolaboracionističkih vlasti u Atini. Korec je slušao o zloglasnom logoru, za koga se oficijalno napominjalo da je radni logor, mada se osećalo da je logor za egzekucije. Slušao je, ali nije hteo da poveruje. Nije smeo da poveruje, ispravi se. Na ovo je upućivao i proglas koga je pre pola meseca izdao levi nacionalnooslobodilački front Grčke. Komunisti su upozoravali da svi grčki građani treba da daju otpor okupatorskim deportacijama jevrejskog stanovništva koje se priprema za totalno pogubljenje. Biće deportacija. On to dobro zna. Kada mu pažljivo saopštavaju njihov proglas, on se silno suprostavlja. Kako se može verovati levičarima? Kako može?! Kod kuće, u ćutnji, on priznaje, ali samo sebi: tako, može!

A tek: *Lik Jomtova Jakoela, pravnog savetnika Jevrejske opštine, gleda sa crno-bele slike. Pogled mu je pitom, duh odlučan. Odjednom ozbiljan ukočeni lik ožive i počinje da se smeši. Čuje se slepstik muzika, a lik Jakoela gleda ga sa velikog platna u letnjoj kino-bašti. Pre nego mu okrene leđa, Jomtov mu nešto pokazuje rukom pred sobom. Maše. I gubi se u daljinu. Kao Šarlo u crno-belim filmovima, dok se okvir fotografije zatvara se u crni kružni iris...*

“Zove se Diter Visliceni i ima čin kapetana”, izveštavaju prvog od rabina i predvodnika solunske Jevrejske zajednice u njegovoj kancelariji. “Ovde pristizhe 6-og februara. On je nadležni SS-oficir i zajedno sa saradnikom Alojzom Brunerom, takodje kapetanom, deo su Komisije Rozemberg i imaju naređenje da se angažuju oko jevrejske zajednice...”

U tom trenu Cvi Korec duboko u srcu oseti da se sudbina njegova, njegove porodice, Saveta, Zajednice, čitavog ovog grada, sve više zapliće u veliko klupko koje se namotava i steže oko njih zajedno nekom ogromnom silom prema kojoj je svaki otpor slab, otud i izlišan.

“Zašto izlišan”, pitaju ga borbeniji?

“Može li se verovati komunistima?”, glasno pita on. “Može li?!” skoro im histerično viče u lice. On oseća da to klupko koje je dosada pleo Maksimilijan Merten sporim i taktičnim tempom, dolaskom dvojice glavešina SS dobija ubrzanje i da će svi biti zagušeni u njemu. Seti se grčkog mita o Kloti i Lahesi, dvema od triju mitoloških pletilja sudbine. I još neviđeni, Visliceni i Bruner učiniše mu se kao te dve antičke suđaje.

I gle: Dve slamnate mede vredno predu sjajan svileni i plišani konac. Jedan meri, drugi mota, pa se potom menjaju. Tek, umorni od vrednog

rada, slatko uzdišu i legaju jedno pored drugog kao dva bratića, škaklju se i slatko smeju. Goli, bez odeće, koju treba namotati i istkati. Dve mede, dve igračke, dva vesela bratića...

Maks Merten se budi u azilu tajanstva i sladostrašća, u čega je pretvorena jedna nekad obična kuća u blizini same vile novoprispelog kapetana Ditera Vislicenija. Gde je to on? Sinoć je bio tu. Uživao je i on u slatkim opuštanjima ove kuće pijanstva i bluda. Sada je verovatno na poslu. Sigurno ispituje nekog od bogatih solunskih Jevreja koga njegovi asistenti obrađuju i izvlače mu skupocenosti i puštaju, obično krvavog, da ide kući, poražen, ponižen, uplašen i beznadan. Merten koji takode voli luksuze i bogatstva, prezire takve metode. On voli elegantnije pristupe. Doduše i elegantne stvari. Zato mu se i dopada ovo sklonište ratne intime, bunker telesnog zadovoljstva, sav u svili i brokatu. Vitrinama svakojake vrste i skupocenim ukrasima u njima, sve oduzeto od uglednih jevrejskih kuća. A u salonu tog bunkera za odbranu sladostrašća, paučina svilenih negližeja leži razbacana po mekanim divanima i u dubokim foteljama, a iz salona, nekoliko vrata vode direktno u gnezda zaborava, potonula u polumraku i u zgusnutom kiču u kome se guše budoari.

U takvom jednom budoaru i sa takvim mislima budi se Maksimilijan Merten ispunjen infantilnim snom i strašću prolivenom prošle noći primećuje da za čudo nema mamurluk, već samo teže buđenje, što pripisuje umerenosti sa kojom je pio ekstravagantni alkohol koji se ovde, inače, toči bez ograničenja, i pre svega iznurenosti od ljubavne igre koja ga tako blagotvorno umorila. Onda mu pogled pade na postelju od svilenih čaršava ispod koje se pokazuje dlakava noga, zatim i lik njegovog levantskog dvojnika koji spava snom pravednika i sa zadovoljnim osmehom na licu. Maksimilijan Merten pomisli da li on to sanja njega, Majsnera, njegovo drugo ja? Obojica imaju prava na zadovoljstvo: od 8. februara Merten je lično sa dekretima koji su nosili njegov potpis ispod nove funkcije Vojnog upravnika za region Jegeja, stavio je na snagu Nirnberške antijevrejske zakone i na ovoj teritoriji, na osnovu čega su solunski Jevreji obeleženi davidovim znakom, zatvoreni u nekoliko geta, od kojih se jedno, masovnije, nalazi se pored same železničke stanice. Kvalitetne pripreme bile su njegove, njegova su bila i rešenja i produktivno punjenje ratne kase. A ostalo? Ostalo će dokusuriti dvoje esesovaca. Druge dve vredne mede. Oni su i onako ovde došli zbog same egzekucije tog zadatka. Bez takta, bez rafinmana, bez pardona.

I opet oni: *Veseli mećići idu po ulici Pod Lipama i, gle, kreću ka srcu Berlina. U rukama nose – šta?! – teške mramorne ploče! Grupe veselih*

meda, komad po komad, nose svoj teški teret i simpatično brundaju. U punim kadifenim ručicama slatke mece imaju trake na kojima piše TODT, skraćena velike radničke organizacije. U blizini, veliki gradski orkestar svira promenadnu muziku koja odjekuje bulevarom po kome se odvija parada plišanih trudbenika novoga vremena. Naokolo razleću maslačci. Mirišu lipe na prostranom bulevaru. TODT-mece radosno marširaju promenadnim taktom, duž avenije koja vodi u budućnost plišane sreće, ka kojoj stupaju vredno, radino i organizovano. Zatim pedantno, kao po naredenju, na jedno mesto redaju ploče jednu nad drugom, jednu nad drugom, dok se pod njihovim vrednim rukama podiže zdanje u obliku velike kapije, novi Brandenburg, spomenik punjenih meda...

Kako se ne bi vratio kući slomljen? Sve je nalik na grotesku. Visliceni i Bruner neprekidno ga ponižavaju, saopštavaju mu pretnje, nameću mu prisile i nemoguće zahteve. "Trebalo bi da bežimo kao Jomtov Jakoel i kao Molho", kaže mu Gita. "Kuda?", odgovara joj sav slomljen, "Nemamo kud." "U Atinu, kao i oni." "To su gluposti", odgovara on: "Nema bežanja od njih." "Zar su te toliko uplašili", kaže mu ona. On dugo gleda u nju. U oku mu se pojavi suza. "Toliko", tiho odgovara.

Teraju ga da pripremi ljude za put koji im predstoji. Ne sme da bude protesta. Transport treba obezbediti bez nepritika.

Uzalud on stoji pred svojom pastvom i smirujuće govori okupljenim jednovercima u sinagogi. Najpre utešno preklinjući za najmanje poverenje: "*Velika će zajednica Krakovska, uveruva, bdeti nad našim smeštajem tamo. Svako će od nas naći posla u saglasnosti sa 'eljama, sposobnostima, znanjem i iskustvom", dok u Monastirlitskom hramu u Solunu on već kriči: "Vremena su teška, tragična; moramo se naoružati hlabrošću".* Uzalud. Okupljene ljude hvata očaj. Dakle, ipak će biti progonjeni. Udaraju se u grudi, jadikuju, u očaju pozivaju milost Božiju. Zatim dolazi pad u beznade. "Šta možemo da učinimo?" "Ne postoji nada!". Niko više ne veruje u ništa. Niko ne čuje krik naroda. Čak ni Jedini? Nebo je gluvo za sve molitve.

I u takvom raspoloženju...polazi prva kompozicija za Poljsku. Šta da radi? Korec drži još jedan govor, još porazniji, savetujući vernicima da se pomažu između sebe i danima iskušenja koji nastupaju... Odjekuje sinagoga od gneva okupljenog naroda. Arhirabina ispraćaju zvižducima. Čuju se povici da je predavnik. Je li izdajnik? A šta može učiniti? Moralo bi nešto da se učini. Zar da ga ovako pljuju, zar će tako završiti njegova karijera? Sa jednom slomljenom fotografijom, sa brukom Ržešovskog rabina, sa blatom na licu brilijantnog studenta Bečke seminarije?

“Zakažite mi susret sa premijerom”, moli solunskog vladiku. Nada se da će mu premijer Logotetopulos pomoći. Korec zna da je on bio mason iz ugledne atinske lože “Isiodos”. Da će se pozvati na solidarnost u ime Boga, da će ga zakleti u uspomenu na Solomona, u Jerusalimski Hram, u Svetinju nad svetinjama... Uzalud. Njegove nade u stare privilegije propadaju prilikom susreta sa opredeljenim kolaboracionistom. Vidi da se u njemu ugasio svaki plamen, pa i ne pukašava da zapali onaj tektonski. I šta radi Korec? Spaja dlanove, lomí prste i glasom očajnika proklinje bezosećajnog prvog ministra za spas solunskih Jevreja, potresnim glasom, suznih očiju. Uzalud. Tako pođe i drugi transport sa solunskim zarobljenicima...

Sve ima mitske i nestvarne dimenzije. Solun je drugi Jerusalim. Hitler je Nabukodonosor. Poljska je novi Vavilon. Nemačka – velika Bludnica... Treba naći rešenje. Novi predlog. Kad već žele da nas interniraju, nek nas ostave u Grčkoj. Ta ideja je možda spas. Nada u kasni sat, spas pred započetom egzekucijom. Pokušaj bi mogli da pomognu neki. Korec ide u posetu solunskom episkopu Genadiosu, jednom od većine neporaženih sveštenika. Potreban je susret, tajni sastanak sa novim premijerom, arhirabin moli solunskog mitropolita. Dobija saglasnost, organizuje se sastanak, piše se oficijalni dopis...Uzalud. Propada i ovaj predlog dostavljen njemačkoj komandi preko novoimenovanog premijera Ralisa. On nije mason, ali pokušava da pomogne svojim mojsejevskim solunskim sugrađanima. Opet uzalud. Nemci odbijaju njegov oficijalni predlog da solunski Jevreji budu ineterinirani na neko od grčkih ostrva pod nadležtvom i na odgovornost samih grčkih vlasti...

I sad šta? Sada treba misliti na sebe i na svoje bližnje. Uzalud, uzalud, uzalud. On ne može ubediti ni Vislicenija, ni Mertena ili Brunera da ne šalju njega i njegovu porodicu u geto. Njegova više ne važi. Više im nije potreban. Drže mu lekciju da je bio drzak, da je počeo da radi van interesa Rajha i da zaslužuje kaznu za drskost da se tajno sastao sa grčkim novim prvim ministrom. Konačno: da mu se oduzimaju i predsedništvo nad jevrejskom opštinom i funkcija glavnog rabina. “Ko će doći na moje mesto?” pita zaprepašćeno. Isak Albala na svetovnoj, Habib na religiskoj funkciji, odgovaraju mu. “Moj zamenik? Smerni Hajim Habib? Albala? Dobro, Albala jedini ume da govori nemački, pa ipak... Hoće li oni moći da nose teret ovih vremena?” “Teret? Teret ćemo nositi mi. I istovariti ga u Poljskoj”. Visliceni priča. Majsner se smeje u ime Maksimilijana Mertena, a Korec ne veruje ušima.

Došlo je vreme da okuša i tu čašu žuči: dostojanstvo koje je tako brižno gradio ovde i funkcije koje je kroz deset godina akumulirao, iznova

ih vraćao i pazio, ponovo mu se oduzimaju. Nikoga više, oseća on to, ne može više da zadovolji i da fascinira: ni Nemce, ni svoje versko stado koje još uvek nije izgubilo veru u Boga, ali je potpuno izgubilo veru u svog glavnog rabina. Korec sedi slomljen u njihovom novom kvartiru, doduše u najvećem jevrejskom getu imenovanom prema Baronu de Hiršu, jevrejskom dobotvoru koji ga je pre pola veka namenio za sklonište Jevrejima izbeglicama od pogroma u Kišinjevu i Mohilevu. Geto ima praktičnu lokaciju: postavljeno je u blizini železničke stanice, te on može brojati sve masovnije transporte muškaraca, staraca, dece, devojaka, trudnih žena, mladih bračnih parova venčanih nedavno u jednoj, za takve okolnosti neočekivanoj i čudnoj epidemiji svadbi koje se događaju i po stotinjak na dan, ali i bolesnih, iznurenih, predmrtnih i mladih, zdravih, punih života, očajnih ljudi. Miriše na prolećni behar. Mart je, proleće, doba kada se na kalendarima beleže vreme i praznici posvećeni radosti obnovi prirode, a ne vreme ćutnje, ne vreme smrti...

U glavi mu odzvanja tužno mane koje su izvodili na utu iz sefardske pesme "Primavera en Saloniko". U blizini pište lokomotive sa novim transportima živih ljudi iznurenih lica, najčešće ugaslih pogleda i preshlom boli iskorenjenika, ljudi koje brzo, već uvežbano tovare u stočne vagone koji polaze praćeni vrištanjem žena, vikom uplašene dece, onemelih muškaraca, uzdaha sredovečnih, šapatavih molitvi staraca sabijenih u svoje prve, pokretne ćelije, ljudima koji od straha mokre po svojoj odeći, dece koja nesvesna užasa što je obuzeo njihove porodice, traže prostora za igru u vagonima koji odlaze u daleku Poljsku u kojima jedva da ima mesta i za stajanje. Utišani hahami misle na odvođenje Izrailja u vavilonsko ropstvo i na ponovljenu sudbinu, tražeći – čitavom snagom svog primarnog duhovnog shvaćanja, usred opšteg očaja, vike i vrisaka – razlog za surovi gnev Svevišnjeg, dok preneraženi hazani, psaltiri pri sinagogama odsutnih pogleda misle kadiš, molitvu za pokojne koja će, osećaju na svim bićem, odsad pa nadalje biti neprekidno kazivana. Zatim tu višeglasnu galamu pokriva vrisak lokomotive koja polazi, teško dahćući pod teretom dugačke kompozicije koju počinje da vuče; teret koji, iz transporta u transport, broji na hiljade ljudi, milion uspomena, mnogo očaja, jedan strah i nešto malo nade.

U prolećnem kalendaru pogibelji, nekada prvi čovek zajednice, sada samo stranac u jednom velikom orijentalnom gradu koji ga nikada nije prihvatio kao svoga, bivši glavni rabin i predsednik jevrejske opštine Salonike, broji pištanja lokomotive koja najavljuju transporte živih ljudi, iskorenjenika sa već izvesnom destinacijom, ne i sudbinom. Pravi svoj kalendar od pištanja. Pištala je, računa poluglasno nekadašnji prvi rabin, 15-og marta, pa 17-og, 19-og, 23-eg, 27-og; zatim slede aprilska zgusnuta pištanja: od 3-eg,

5-og, 7-og, 10-og, 13-og, 16-og, 20-og, 22-og, 28-og aprila. U maju, razređeni vazduh nad getom Baron Hirš samo dvaput je bio rasparan pištanjem i bio ispunjen parom iz lokomotive sa dve kompozicije novog ljudskog tereta u istim stočnim vagonima: 3-eg i 9-og dana u mesecu u kome jedva da je moglo da se primeti kako je bogato cvalo drveće po dvorovima napuštenih jevrejskih kuća. Kuda idu ovi vozovi, Cvi Korec sada sasvim izvesno zna i sav slomljen priznaje sebi: u Poljsku gde su otvorena vrata Ada. U Aušvic i Birkenau.

I opet: U Ržešovu je raskošno procvalo drveće, a vetrić seje sneg od latica kroz prostor, poigra se njima, pa ih ostavi da padaju po krovovima, elegantnim ženskim šeširim prolaznica, po žiradoima, jarmulkama i crnim rabinskim kapama sa širokih oboda, na ramena staraca koji su na prijatnom prolećnom suncu zaboravili svoj uzrast živahno koračajući i diskutujući na svojoj prolećnoj promenadi, u očima gospođica, i svakako - u njenoj duši koja je smirena i ispunjena kada boravi u tom potomom predelu...

Šta će biti s nama? Kakvo nam se proleće piše? Pita ga Gita nemim pogledom u dane bez transporta. On izbegava njen pogled. Da li se kaje? Možda. Donekle. A zašto? Pa, on je učinio samo ono što su mu nalagale okolnosti. Šta je trebalo da učini, da podigne svoju pastvu na ustanak? Da ih pozove da uzmu oružje u ruke? Ne, on je učinio ono što sum u nalagale okolnosti, vera i razum...

A savest? Gita ga ispituje gledajući ga u prazne, sive zenice, ne otvoriši usta pitaju ga oči njegove rođene dece, oči ljudi koje jedva i da sreće kroz opustela geta, pogledi onih 43 hiljade ljudi koji odoše sa pištajem i dimom lokomotiva i kojih nema više, a on ih, eto, vidi svuda naokolo. Tako mu živog Boga, vidi ih: ovde, u sokacima sirotinjskih mahala, eno ih gledaju kako na amalskim kolicima novi ljudi dovlače skromno pokućanstvo i pod nadzorom se policije useljavaju u njihove upraznjene domove, primećuje ih u pokrivenim čaršijama kako stoje, kao po navici, pored svojih praznih tezgi na kojima su prodavali i trgovali, u učutanim sinagogama, na trgu Slobode gde su, pričali su to njemu svedoci, 1908-me na deset jezika solunski multinacionalni saveznici Mladoturaka proglasili zajedničke ideale o slobodi i jednakosti prema svetlim evropskim uzorima, a 34 godina kasnije, solunski Sefardi doživeli svoje prvo ponižavajuće ropstvo, od nekih novih i otrovnih izdanaka prizašlih iz izvitoperenog duha te iste Evrope. Evrope koja oslobađa i Evrope koja cinično uništava. Na trgu slobode, u pokorenom gradu, na potkleknutom Balkanu, u zgaženom kontinentu. Evropa koja puni naselja sa živim i slobodarskim usklikom i jedan deo nje koji pogubno pra-

zni gradove i naselja. Poput Soluna. Poput Barona Hirša, poput geta "151", poput kvarta Režis-Vardar. starih naselja, četvrti, zgrada, poput avlija sa uzalud procvetanim i mirisnim cvećem...

Luta Cvi Korec kroz polu-tuđi avetinjski grad. Tumor po njemu, čak i uoči onog dana kada je zajedno sa porodicom poslednjim, augustovski transportom bio deportiran u logor Bergen-Belzen i postavljen u kategoriju privilegovanih logoraša. I ovde kao i tamo, sve jače oseća: njegova najveća kazna je kazna svedočenja o ispražnjenim jevrejskim kućama, dvorištima, školama, mahalama, naseljima, Soluna, grada ispražnjenog od dece Jakova. Prokletstvo pogleda koji ga prate iz prikrajka, glas vetra koji avetinjski zavija kroz prazne mahale koje ga prati posvuda...

I sada: Kroz Gehinomski otvor gradskih zidina prodire vetar paklenog daha i neometan ničim nadolazi u grad noseći užareni pustinjski pesak i baca ga na sve strane i posipa po kućama koje sada naseljava pustoš, po palatama u kojima caruje tišina i hramovima u kojim peščane psalme olujno peva vetar. otac praznine, brat nestajanja, dvojniki pogibije...

Cvi Korec ne sanja više. Kada spava vidi samo crno. Na javi mu se događa strašni san u kome on i vetar blude kroz opusteli grad i peku se na tihoj vatri nedavnašnjeg živog prisustva i sećanja na dojučerašnji, doduše sve malobrojniji, ali ipak stalni žagor živog grada, Soluna, koji je sada ispunjen samo bivšim žvoto, kojeg neko jednom nazvao Drugim Jerusalimom. A koji je sada novi Gehinom. Rasejan po logorima na severu gde se ne može probiti ni dah mediteranskih vetrova za kojima sada čezne i on.

U ovo hladnom proleću nadobudne 1945 godine koje polaže svoj aprilski veo prezasićen mirisima biljaka i zujanjem inskata, onamo, izvan trijažne stanice u kojoj na prljavim čaršavima, pred očekivano oslobađanje logora Bergen Belzen – leži Cvi Korec. Naređeno im je da se utovare u voz i da odu sa dohvata savezničke slobode. Putuje, tako, logoroškim vozom, zajedno sa ženom i dvoje dece, negde put Drezdena ili, verovatnije, putem za nigde. Dušom izmučenom teškim osećanjem krivice i telom koje se predaje halucinantnom raspadu sasvim uznepredovalog tifusa. I nejednom, dok leži i gleda senke ljudi iz svoje solunske pastve koji, danima i noćima u kojima on ne može oka sklopiti, jedan za jedan, prolaze pored njegove postelje i, možebiti samo zato jer je tifusar, samo bace pogled na njega i zaobidu ga, ne odgovarajući na pozdrave koje im on neprekidno upućuje

svesrdno klimajući najpre glavom, a zatim umornim očima, svima, bez obzira na uzrast i status: članovima saveta, poštovanim rabinima, solunskim amalima, manavima, sitnim dućandžijama, prodavcima ribe, misliocima, lekarima, intelektualcima, novinarima, malim hahamima, košer-kasapima i hazanima, prodavcima blagoslovljenog vina, čitačima responsa, i svima, hiljadama i hiljadama, postavljajući jednog te istog nemog pitanja...

Glavni rabin ne želi više da ih gleda. Zatvara oči. Hoće da se oslobodi. Da poleti. Da poleti do Ržešova, da poseti grob Abba Apfelbauma, da tamo položi kamen sa svoje otežale duše, da se sretne sa Dr Blumfeldom, po mogućnosti da mu objasni šta se to dogodilo, da ponovo razgovara so Zimhom Zajdenom da pokuša da mu odgovori na pitanja koja uostalom i njega samog muče, da prošeta kroz "Kertner štrase" u Beču, da nađe svoje ugladene profesore iz rabinske seminarije kako bi im kazao da on nije kriv za ono što se dogodilo njegovoj pastvi, da je postupao kako su ga oni učili, da pastvu nije lagao u svojim obraćanjima, već da je pokušavao da je uteši i spase prevremenog očajavanja; zatim da ode do Beča kod bečkog jevrejstva i visokog sloja koji samo što počeo da mu se otvara, ali kome ustvari nikada nije uspeo pripasti, pa da potom ode u Muzikferajn, da uđe u pozlaćeni neobarok njegove koncertne dvorane, da se udobno smesti na sedištu i da sluša: da sluša uzvišenu muziku, sazvučja istkana zanosom i talentom Šuberta, Hajdna, tu rafiniranu muziku sa simfionijskom punoćom, na kojoj je i on sam vaspitan i kojoj sada želi da se sasvim vrati...

Cvi oseće senku što pada po njegovom licu. Nevoljno otvara oči i vidi: pred njim stoji crnooka devojka u dugačkoj haljini i kecelji do zemlje, sa orijentalnim utom u rukama. Ona gleda u njega i počinje da svira mane iz njegove omiljene solunske pesme. Svira nežno i tužno, kao da hoće da obuhvati bol ne samo jednog grada, nego čitavog Mediterana i Istoka, a zatim zasniva strastvenije. Jača mane pesme. Na licu, rabin oseća val toplog morskog vetra. Nikada nije osetio tu pesmu kao sada. Oseća dam u se oči navlažile. I dok teče mane, Korec vidi umornih očiju: u Solunu se vraćaju lastavice. Leto po plavom svodu sa svojim streljastim krilima i repovima. Kriču galebovi. Miriše na Solun. I kao odjednom: devojčine usne se otvoriše i odjeknu pesma. Ali ne iz jednog, ne iz njenog, već čudom iz mnogo grla. Rabin široko otvara iznurene oči i pogleda tamo iza devojke gde se, gle, širi solunski Plošćad Slobode na kome stoje svi ti ljudi i gledaju u njega: stotine, hiljade ljudskih lica, muškaraca, žena, dece, staraca, neki poznati, neki bliski, više njih nepoznati i neviđeni, svi pretvoreni u ogroman hor koji na kraju manea, tužno pevaju njegovu omiljenu pesmu:

Primavera en Salonico
halli al café Mašlum
una nina de ojos pretos
que canta y sona ud.

No me manques, tu Fortuna,
del café de Avram Mašlum.
Tu quitas los muestros dertes,
que cantas y sonas ud.

El ud tomas en la mano
con gilvéš y con šacaš.
Los tus ojos relucientes
a mi me hačan quemar.⁶⁵

I tako⁶: *Bilo je podne, nebo se zatamni veoma i nad gradom pade hladna sen...Hor okonča pesmu i ostade da stoji na istom mestu; na Trgu Slobode. u suzama Gite Korec, u staklastoj zenici poslednjeg arhirabina i u Drugom Jerusalimu koji nije nestao, već postoji i ne prestaje da sanja sebe, u senkama živog grada.*

⁶⁵ Tog proleća u Solunu/ nadoh se kafeu Mazlum/ gde devojka očiju tamnih/ pevaše svirajući na ut//Ne odlazi srećo ti/ iz kafea Avrama Mazluma/ Ti teraš dertove naše/ pevajući i svirajući na ut//Uzimaš ti ut u ruke/ umiljata i sa šalom/ Tvoje sjajne oči/ vatru u meni pale./

⁶ Tekstovi obeleženi zvezdicom u izvorima se navode kao autoentični govor likova. Sve ostalo je plod autorske fikcije.

Rečnik

manje poznatih pojmova

- Adonai** jedno od imena jedinog Boga. Prema jevrejskoj tradiciji, božija imena jesu sedam: *El, Elohim, Adonai, YHWH, Eh'yeh-Asher-Eh'yeh, Shaddai i Tzevaot*.
- Aggadah** tradicionalna jevrejska literatura, posebno komentari, aforizmi i legende proizašle iz Talmuda
- Arur Haman!** "Proklet neka je Haman!", deo sinagogalne službe za praznik Purim
- Ashkenazim** (mn.) Jevrei iz centralnih i severnih delova Evrope koji govore Judiš, jazik prizašao iz nemačkog
- Blagoslov za Hanuku** "*Baruh ata Adonaj, Eloheinu Meleh haolam, asher kideshanu bemitzvotav, vetzivanu leadlik ner shel Hanukkah*" što znači "Blagosloven jesi Ti, Ime, Bože naš, Kralju vasseljene, Koji nas osveti Svojim zapovestima i Zapovedi Nam da palimo svetlost za Hanuku"
- B'nai B'rith** Sinovi Zaveta, najstarija jevrejska organizacija za službu zajednici koja kontinuirano deluje
- Beis Midrash, Beit Hamidrash** Dom verskog učenja i molitve
- Bet-Lehemska kapija** kapija na Jerusalimskom zidu što vodi iz Grada prema Vitlejemu (Bet-Lehem) ili Kući hleba, rodnom mestu Isusa Hrista
- Boha**, smrad, turcizam
- Caal kaal**, molitveni centar, sinonim i za sinagogu
- Casamentera** španski i ladino izraz za provodažiku
- Eretz Israel** Zemlja Izrailja, obećana zemnja judaizma; Palestina
- Erusin** jevrejska veridba
- Eh'yeh asher Eh'yeh** "Biću Koji Ću Biti!", samoidentifikacija Boga, mistično data u budućem vremenu
- Gehennam** ili **gehenom** ili **gehinom** (גֵּהֶנּוֹם) jevrejski je pojam Pakla ili Čistilišta. Proizilazi iz "Ge Hinnom," što bukvalno znači "Hinnomova dolina". "Ge Hinnom" takođe se naziva i "Gai ben-Hinnom", što znači "dolina Hinomovog sina". Dolina se

prostireizvan severnog zida starog Jerusalima, od podnožja brda Cion, istočno do Kidronske doline.

Habajit Božiji dom, jerusalimski Hram

Hakham rabin u sefardskoj opštini

Hamizbeah žrtvenik jerusalimskog Hrama

Hannukah obnova ili preosvećenje; osmodnevni praznik posvećen pobedi judaizma i izgonu helenističkog paganstva iz jerusalimskog Hrama; pobjeda Jude Makabejca nad Antiohom Epifanom sa ponovljenom posvetom Hrama i oltara jedinom Bogu Izrailjevom.

Hanukia hanukija, svetiljka na ulju sa osam ili sa devet svetiljki sa fitiljima koje se pale dan za danom tokom praznika Hanuke

Hashem hebrejski - Ime; tako su Jevreji iz strahopoštovanja nazivali Boga kako ne bi izgovarali Njegovoto ime uzalud

Hoshana! "Spasi sada!"

Hoshana Raba poslednji dan praznika Sukot

Hram Jerusalimski ili Sveti dom (Bet HaMikdash, u Hebrejskoj transkripciji: שדקמה תיב) odnosi se na dva zdanja postavljena na jednom istom mestu; Prvom Hramu kojeg je podigao car Solomon u desetom veku pre nove ere, uništenom od strane Vavilonaca 587 godine pr.n.e. i Drugom Hramu izgrađenom dozvolom persijskog kralja Kira i osvećenom 515 g. pr.n.e., dok ga je u velelepnu građevinu pretvorio jevrejski car Irod Veliki u 20. godini pr.n.e.. Hram je uništenom od Titovih legija u 70. godini n.e. Centralno mesto Hrama jeste Svetinja nad svetinjama gde se čuvao Zavetni kovčeg sa tablicama koje je od Boga dobio Mojsije. Ovaj deo Hrama je bio smatran prostorom gde obitava sam Bog te je u njemu ulazio Prvosveštenik hrama posle složenih rituala pročišćenja i to samo jednom u godini.

Ivrit hebrejski jezik, drevni jezik Jevreja na kom je u najvećem delu pisana i Biblija

Jerushalaim Jerusolim

Jenem ili Dženem pakao, dolazi od Jahannam (Arapski: جهنم)(Turski: cehennem, džehennem) islamski je ekvivalent hebrejskereči istog značenja; Gei Hinnom od koje inače i potiče.

Kaddish ovde, molitva u ritualu oplakivanja pri pogrebima i pomenima; inače, važan deo centralne molitve u sinagogalnoj službi čija je centralna tema veličanje i svetost Božijeg imena

- Kilao noe** pesma koja se obavezno peva na pashalnoj večeri (sederu).sa značenjem: "Njemu pripada sva čast i slava"
- Ketubah** bračni dogovor so tačno propisanom formom, čijimsključivanjem počinje jevrejska svadba
- Khazan** jevrejski kantor, pevač psalma, psalt
- Khupa** ili "hupa" svadbeni baldahin pod kojim stoje mladenci tokomčina sključivanja braka
- Korban** žrtva, kurban, (Hebrejski: קֹרְבָן) ritualna žrtvena ponuda
- Lag Baomer** pokretni praznik koji se pada 33 dena iza jevrejskePashe
- Leshana Haba'a Bi'rushalayim** "Dogodine u Jerusalimu!"
- Makhzor** molitvena knjiga za evrejskih postova
- Maoz Tzur Yeshuati** prvi stih i ime molitve za Hanuku, saznačenjem "Kamena tvrđava spasenja moga..." pesma koja se pevaza Hanuku i glasi: "Kamenu večnosti, naša pesma neka slavi Tvoju spasiteljsku moć: Ti Koji si, među besnim neprijateljima, našazaštitnička kula".
- Mazel tov!** uzvik prilikom čestitanja sa značenjem: Sve najbolje!Čestito! Najbolje želje na ovoj srećni den!
- Menorah** sedmokraki svećnjak, simbol judaizma; kada ima devetkrokova, koristi se kao hanukija, obredna svetiljka za Hanuku
- Mitropolit** vladika
- Midrash** komentari i tumačenja Biblije
- Mishna** zbirka rabinskih zakona
- Mizrachi** religiozna cionistička organizacija tačnije pokret formiran 1901.
- Nyilas** njilaši, članovi mađareske fašističke partije
- Panagija** Presveta (iz grčke reči Παναγία), epitet za majku božiju, alii naziv za medaljon sa njenim likom koji nose pravoslavni velikodostojnici
- Paraklis** mala crkva ili oltarni prostor u većoj crkvi
- Pasach** Pasha, praznik posvećen Mojsijevom oslobađanju Izrailjaiz egiptaskog ropstva
- Pastel, burmuelos, alharos** karakteristična sefardska jala
- Platicus di Purim** posebna posuda ili poslužavnik namenjet slanjupurimskih darova bliskima i prijateljima
- Purim** jevrejski praznik kojim se slavi spas jevrejskog naroda udrevnom persijsko carstvu. Legenda uzeta kako osnov zapraznik zabeležana je u biblijskoj Knjizi o Esteri (Megillat Esther). Pored ovog kao opšte evrejskog Purima, odbeležavaju se i posebni purimi, kao datumi spasuvanje konkretnih jevrejskih zajednica božjom milošću: postojao je i posebniBeogradski purim

kao sećanje na spas beogradskih Jevrejaprilikom turskog bombardovanja grada 1862. kada je đule, neraznevši se i ne načinivši nikakve štete, ostalo zaglavljeno nakrov beogradske zgrade (mildar) u kojoj su se nalazile jevrejskaopština i škola, dok su u njoj bili skriveni Jevreji sa Jaliije kojisu živeli u trošnim kućama, dok je zgrada mildara bila izgrađenaod čvrstog materijala.

Purim alegre! Tradicionalna čestitka sa značenjem "RadostanPurim!"

Rosh Hashana Nova Godina prema evrejskom kalendaru

Romanioti Jevreite dosenjeni u antička ili vizantijska vremena Romanioti su govorli grčkim jezikom

Sephardim (mn.) Jevreji poreklom iz Španije i Portugalije sa govornim judeo-španskim jazikom, t.zv. Djudeo-Espagnol-om ili Ladinom.Po proterovanju sa Iberijskog poluostrva u 15. veku Se-fardi suse naselili na teritoriji tadašnje Turske

Shabbat Šabat, dan posvećen molitvi kada je svaki fizički rad strogo zabranjen jer je u Bibliji označen kao dan odmora posvećen Bogu

Shadhan šadhan, provodadžija u evrejskoj sredini na hebrejskom jeziku

Shamash prislužnik u sinagogi, klisar

Shekina prisustvoto Boga među ljude, na Hebrejskom: **הניכש** . Jesusalimski hram se smatrao postamentom prisustva božijeg, daskle šekine, u fizičkom svetu

Shoah masovno uništenje, holokaust, na Hebrejskom: **האושא**

Shofar ovnujski rog kojim se u sinagogama ritualno sviralo na praznik Roš Hašana, dakle na evrejsku Novu Godinu kao i na Jom Kipur, Dan iskupljenja

Shtetel selo ili palanka na jidišu, uglavnom malo evrejsko mesto u centralnoj Evropi pred holokaustot

Shtraimel šubara na jidšu, kapa od kožuha koji su nosili Aškenazi

Sinti manjinska etnička grupa slična Romima, proganjani i uništavani od nacista

Sukkah senica, koliba od pruća sa krovom kroz koji su se morale videti zvezde u kojima se živelo i obedovalo tokom sedam dena praznika Sukot

Sukkot Praznik senica, sevtkovina u znak sećanja na izlazak iz Egipta i biblijskog četrdesetgodišnjeg putovanja do obećane zemlje (Palestine)

Talmud zbirka zapisa iz domena evrejskog građanskog i religioznog prava

- Tehijat Jisrael** jedna od nekoliko cionističkih organizacija u koje su bili organizirani solunski Jevreji
- Tektonski, masonski**
- Tevtonski**, pripadnost nemačkim vitezovima krstašima poznatima po surovosti
- Tisha Beav** deveti dan jevrejskog meseca Av, dan posta i sećanja na uništenje Prvog i Drugog Hrama
- Torah** korpus Mojsijevih zakona datih u Petoknjižju, prvih pet knjiga Biblije i u širem smislu Biblije (Starog zaveta) kako celine
- Ustaša** Hrvatski klero-nacionalistički pokret
- Yahweh, Jehova** ili **JHVH** četiri strašna slova jevrejskog alfabeta poznata kao Tetragramaton, יהוה , jedno od sedam naziva kojima se imenuje Bog. Zabranjeno je izgovarati Božije ime iz četiri slova. Samo je Prvosveštenik Jerusalimskog hrama mogao da ga izgovori na Yom kippur i to jedino u Hramu koji, inače, više ne postoji, praveći na taj način Tetragramaton zabranjenim za izgovor od strane bilo koga, bilo gde.
- Yamim Noraim** Deset dana uzhićenja, deset dana između praznika Roš Hašana i Jom Kipur
- Yarmulke** jevrejska molitvena i ritualna kapica
- Yehudim** pripadnik jevrejskog naroda
- Yerushalaim** Jerusalem
- Yeshiva** talmudska škola
- Yiddish** jezik aškenaskih Jevreja, jevrejski govor proizišao iz nemačkog jezika
- Yom Kippur** Dan iskupljenja, jedan od velikih praznika, pada se desetog dana nakon jevrejske nove godine

Tomislav Osmanli

(1956) je istaknuti makedonski autor: prozaista, dramski autor, teoretičar medija, filmski i pozorišni kritičar, esejista. Autor je devetnaest knjiga. Među njima, prvih makedonskih knjiga posvećenih Sedmoj (*Film i političko*, 1982.) i Devetoj umetnosti (*Strip, zapis ljudskog lika*, 1987. i, dopunjeno.

2003.). Ostale knjige: *Skopski diptih* (scenariji, 1990.), *Medij koji nedostaje* (eseji o građanskom urbanitetu, 1992.), *Peperuga detinjstva* (priče, 1993), *Osluškiivanje u gluvom dobu* (politički eseji, 1994.), *Dvoje u Edenskom vrtu/Two in Eden* (drama na makedonskom i engleskom i strip verzija komada, 1995.), *Novi car/The New King* (komad za decu, 1998, prvi makedonski tekst na religioznu temu, postavljen za Božić 2001.), *Zvezde nad Skopljem* (dva dramska teksta, 2000), *Ljubičaste svetlosti i senke* (priče, 2001), *Igre kroz žanrove* (izbor drama, 2003.), *Priče iz Skoplja* (2004.), *Apokaliptična komedija/Apocalyptic comedy* (dvojezičko izdanje, 2005.), *Likovi iz međuvremena* (scenariji, 2008.), *Svetiljka za Hanuku/A Lamp for the Festival of Light* (judeo-balkanske priče, 2008.), *Kapriča* (priče, 2009), *Dvadeset prvi* (roman, 2009.)

Proza mu je zastupljena u više antologija: *Skopske priče* (1996.), *Dan u Skoplju* (1998.), *Caesrian Cut* (2002. antologijsko internet izdanje), *Maketa* (Beograd, 2005.), *Makedonska književnost u novom stoleću* (Sofija, 2007.) i dr. Izborima na ruskom, hrvatskom i poljskom jeziku.

Autor je scenarija igranog filma *Andeli na otpadu* (1995-97.) kinematografske farse o ljudima u postkomunističkom ambijentu, selektiranom i prikazanom na internacionalnim festivalima u Beogradu, Kairu, San Dijegu i pretstavnjenom na specijalnim programima u Puli, Podgorici i Rimu i od strane Američkog filmskog instituta (AFI) na specijalnom programu u Kennedy centru u Vašingtonu.

Pisao je i druge, redovno nagrađivane scenarije: *Ljudi bez adrese* (1976.); *Zvezde '42.* (1984.); *Skopska snovidenja* (1987.); *Smuk leti na nebu* (1999.), kao i za kratkometražne filmove i TV dokumentarce. Scenario i projekat za multimedijску kampanju *Zajedno do nade*, raspisanu na konkursu Sorosove fondacije u Makedoniji, doneo mu je Prvu nagradu za njegov rad *Pobeda nad samim sobom* (1992.).

Njegov pozorišni rad uključuje veći broj realizvanih projekata: satiričnu komediju *Salon Bums* (postavljene 1986 u Bitoljkom i 1988 u Narodnom pozorištu u Strumici), dva multimedijска projekta *Memento za jedan Grad* (1993, posveta godišnjici Skopskog zemljotresa) i *Nemirne senke* (1994, kabare posvećen istoriji filma; na Manakijevom međunarodnom festivalu u Bitolju), kamerni komad *Dvoje u Edenu* (postavljen 1995. u Narodnom pozorištu u Kumanovu, 1997 u pozorištu *John W. Gainse* u Virdžiniji, SAD i 1998 u Teatru mladih u Skoplju), drame *Svici u noći* (1997., 1999. i 2001.), *Tehno zvezda* (2000.), kao i dramski tekst *Apokaliptična komedija* (2000.), pozorišu misteriju za decu *Novi car* (2000.), predstavu *Spilioni* (2003.), monodramu *Oblačna ispoved* (2008). Časopis *Književna revija* (br.1/2, Osijek, 2000) objavio je, u prevodu na hrvatski, njegov komad *Apokaliptična komedija*. Ugledna izvadavačka kuća *University Studio Press* iz Soluna/Atine objavila je na grčkom isti komad u knjizi pod naslovom *Ματζεστικ* (decembra 2005.).

Za holokaust priču *Slika teta Rašele* dobitnik je Prve nagrade na književnom konkursu za priču MANU, 1999. godine. Priču je u prevodu na poljski jezik, zajedno sa autentičnim fotografijama koje je prate, objavio evropski časopis *Krasnogruda* koji se pojavljuje u Poljskoj, kao i srpski časopisi *Koraci* i *Ulaznica*. Deo ove price je u svom 25-januarskom broju 2005. objavio ugledni njujorški nedeljnik *Forward* osnovan 1897. godine kao jidiš-publikacija i u kome je, pored drugih, redovno saradjivao I.B.Singer, a još uvek i Eli Vazel. Sefardski časopis *Los Muestors* koji se pojavljuje u briselu takodje ju je objavio u svom br.71 2008. godine. Tekst u Makedonskom originalu i u prevodu na engleski, poljski i srpski jezik, kao i autentične fotografije koje ga prate, nalaze se i na Internetu.

Za svoj raznovrsni autorski i novinarski rad, Tomislav Osmanli je dobitnik većeg broja, različitih nagrada.

Za ovu je knjigu 2009. dobio makedonsku književnu nagradu "Prozni majstori"

Knjigom dramskih tekstova *Zvezde nad Skopljem* uvršten među 13. Balkanskih autora u godišnjak Enciklopedije Britanika za 2001. godinu.

Član je Društva pisaca Makedonije i makedonskog P.E.N. centra.

